Національна академія наук України
Інститут історії України

ВІКТОР ДАНИЛЕНКО

УКРАЇНА В 1985–1991 рр.: ОСТАННЯ ГЛАВА РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Київ–2018

УДК 321.74:94(477)«1985/1991»

Даниленко В.М.

Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. — К.: Інститут історії України НАН України, 2018. — 278 с.

Розкрито основні аспекти соціально-економічного, суспільно-політичного й культурно-духовного життя радянської України в роки горбачовської перебудови, її хід і наслідки. Виявлено основні закономірності, причини й рушійні сили процесів, що призвели до розпаду СРСР і відновлення незалежності України. Погляд «зсередини», оцінки як об'єктивні, так і суб'єктивні тогочасного повсякдення, соціальних груп і дійових осіб, поведінки, настроїв, покликані повніше відобразити різнобарвну палітру останніх років радянської дійсності.

Для істориків, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться новітньою історією України.

УДК 321.74:94(477)«1985/1991»

Рецензенти: *Станіслав Кульчицький,* доктор історичних наук, професор
Олександр Рубльов, доктор історичних наук, професор
Володимир Баран, доктор історичних наук, професор

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 3 від 29 березня 2018 р.)

ISBN 978-966-02-8553-8

© Даниленко В.М., 2018

ЗМІСТ

Передмова 4

Розділ 1. **Соціально-економічні передумови проголошення незалежності** 13
1. Радянська економіка: від застою до занепаду 13
2. Соціальна криза 34

Розділ 2. **Зростання політичної активності суспільства** 66
1. Криза компартійної системи 66
2. Розгортання національно-демократичних процесів 81
3. Робітничі страйки і рух за національну армію 103
4. Формування Народного Руху України 116
5. Становлення багатопартійності 129

Розділ 3. **Національно-культурне відродження** 143
1. Відродження української мови й історії 143
2. Оновлення культурної сфери 161
3. Релігійний ренесанс 177

Розділ 4. **Проголошення незалежності України** 194
1. Між Союзом і суверенітетом 194
2. Спроби збереження імперії 210
3. Перші кроки незалежності 224

Післямова 243
Іменний покажчик 262
Annotation 277

ПЕРЕДМОВА

У 1980-х — на початку 1990-х років відбувалися масштабні зміни в міжнародних відносинах, соціально-економічному і політичному розвитку світу. У розвинутих капіталістичних країнах спостерігалося нове піднесення економіки. На цьому фоні центральною подією стала перебудова в СРСР.

Період перебудови 1985–1991 рр. виключно важливий в історії України. Він радикально змінив хід української історії. Сама ж перебудова стала закономірним результатом попередніх етапів історичного розвитку Росії й України. Передусім вона генетично пов'язана з революційними подіями 1917–1921 рр. У поразці української революції була закладена неминучість майбутньої перебудови, революційних змін в Україні.

У 1917–1921 рр. українці не зуміли відстояти свою державність. Російсько-більшовицькі війська перемогли армію Української Народної Республіки і окупували Україну. На багнетах Червоної армії в Україні була насаджена радянська влада, а насправді — російська більшовицька диктатура. У 1920-ті роки в Україні було 1 млн. 200 тис. регулярного війська, яке на 85% складалося з великоросів, були і наймані війська — китайські, монгольські, литовські полки. А ще були частини особливого призначення, ЧК, ДПУ, РКП(б)–ВКП(б), централізовані профспілки, комсомол. Ради, що виникли в роки революції як органи народовладдя, були перетворені більшовиками в інструмент їхньої диктатури. Більшовики декларували право на самовизначення за всіма націями, але механізм реалізації цього права за всі роки радянської влади так і не був вироблений. Більшовизм насправді був, використовуючи сучасну термінологію, лише версією «русского мира». І це розумів і усвідомлював світ, провідники країни продовжуючи називати новостворену радянську

імперію — СРСР — Росією. СРСР залишався втіленням імперської ідеї, теорії «Москва — Третій Рим», принципів «православ'я, самодержавство, народність».

Україна формально була конституйована як держава у складі СРСР, а реально залишалася колонією Росії, як і інші союзні республіки. Колоніальний статус України «забезпечив» їй голодомори, репресії, терор, насилля, денаціоналізацію й асиміляцію. Природні ресурси республіки були поставлені на службу імперії. Людські ресурси використовувалися довільно, не тільки з економічною, а й з політичною мотивацією. Національні інтереси українського етносу ігнорувалися. Великодержавний шовінізм уже з 1930-х років перестав згадуватись у партійно-радянських документах, а основною загрозою для влади був визнаний «український буржуазний націоналізм». Репресії, терор стали основним методом державного управління. Від нього особливо постраждала Україна.

Переможне завершення Другої світової війни дало Радянському Союзу нові територіальні надбання — до нього були приєднанні Східна Пруссія, Галичина, Закарпаття та ін. У вигляді країн народної демократії, а згодом «міжнародної соціалістичної системи» була створена буферна зона між СРСР і капіталістичною Європою. Радянська імперія стала могутньою як ніколи, що породило в керівництва СРСР ілюзію незламної сили, могутності і досконалості комуністичного ладу.

У новій могутності і величі СРСР виявилися й нові суперечності, що загрожували в перспективі самому існуванню великої імперії. Зокрема, це стосувалося й кордонів України, які імперія неухильно посувала зі сходу на захід. Протягом 1918–1954 рр. відбулося чотири корекції кордону між Українською РСР та Російською Федерацією на користь останньої. За цей час до Росії відійшло 80 тис. км^2 українських етнічних земель, що в понад три рази перевищували площу Кримського півострова, який у 1954 р. став частиною УРСР. Населення цих територій відзначалося високим рівнем російської асиміляції. Натомість входження до України на заході Галичини, Буковини і Закарпаття з переважно національно свідомим і європейськи орієнтованим населенням

значно посилювало «українськість» Української РСР. Відповідно значно зріс її національно-державницький потенціал. До того ж, існування поряд з Україною самостійних європейських держав у межах радянського контролю також об'єктивно сприяло зміцненню тенденцій до української самостійності.

У результаті зміни кордонів більшість українців і українських етнічних земель опинилися в повоєнний період у складі однієї держави — СРСР і квазідержавного утворення — Української РСР. Змінився національний склад населення України. Унаслідок воєнних дій, депортацій, післявоєнного обміну населенням зменшилася питома вага низки національних меншин. Водночас кількість українців із входженням Західної України до складу Української РСР збільшилася на 7 млн. осіб. Як вдало зазначила Ліна Костенко, об'єднання «Малоросії» з «Малопольщею» дало Велику Україну. Міжнародне співтовариство гідно оцінило внесок України і Білорусії в перемогу над гітлерівською Німеччиною та її сателітами, визнавши їх членами-засновниками ООН.

Істотним та постійно діючим чинником політичного життя не лише України, а й Росії та всього СРСР від часу завершення війни стала Західна Україна. Збагачена європейським політичним досвідом і демократичними традиціями, вона в умовах жорсткого тиску з радянського Сходу справляла і зворотній вплив. Західні українці мали значно вищий рівень національної свідомості, ніж східні. Об'єднання в єдиному державному утворенні сприяло посиленню взаємовпливів по лінії Схід–Захід, а значить, прискорювало процес політичної консолідації нації, зміцнювало її в протистоянні інонаціональним впливам. Західна Україна в повоєнний період була найменш радянізованою і русифікованою територією, а отже, такою, що становила найбільшу загрозу для радянської системи, для російсько-української єдності. Саме тому основні зусилля радянського режиму в перший повоєнний період були спрямовані на «приручення» і радянізацію Західної України.

Спроби західних українців збройно відстояти інтереси України, її державність закінчилася провалом. Інтелектуально та кадрово знесилена Україна в її радянському обрамленні залишилася в орбіті інтересів Росії. Вона і далі інкорпорувалася до складу

останньої. Комуністичний режим посилив свої впливи на всі сфери життя суспільства. Однак економічна ефективність його діяльності була обумовлена лише адміністративно-силовим тиском та екстенсивним способом ведення господарства. Уже після смерті Сталіна розпочалася системна криза радянської економіки і суспільного ладу. Косметичні реформи Микити Хрущова, Олексія Косигіна бажаного результату не дали, і незабаром перед країною постала необхідність кардинальних змін. Оновлення потребували всі сфери життя суспільства. Настав час «перебудови». Настав час нових лідерів.

На середину 1980-х рр. більшість радянських керівників були з тих, які «виросли» ще в часи Сталіна, сформувалися на його світобаченні і високі посади зайняли в період його правління. У роки «відлиги» вони змирилися з Микитою Хрущовим, бо відчули себе вільними від страху бути репресованими, однак не сприймали новацій і критикували його внутрішню політику. Поступово одні залишали політичну арену, інші робили ставку на собі подібних, поки не вичерпався «резерв», і ставка була зроблена на наймолодшого серед них — Михайла Горбачова. На нього покладалися надії як на свого висуванця, який продовжить лінію на збереження неосталінізму. Однак не було враховано, що Михайло Горбачов і ті, хто за ним ішов, виросли вже в часи Микити Хрущова, в іншу епоху. Вони мали іншу освіту, несли в собі нові риси демократичної політичної культури. Нові історичні умови вимагали від них продовження, поглиблення і радикалізації реформ. Суть цих реформ Михайло Горбачов умістив в одне слово «перебудова».

Об'єктивно перебудова була зумовлена кількома принципово важливими чинниками: 1) прогресуючим відставанням СРСР від розвинених країн Заходу і прагненням їх догнати; 2) повною втратою віри правлячої еліти країни за роки брежнєвського пустослів'я в офіційну ідеологію марксизму і 3) прагненням еліти як фактичного власника багатств країни, що формально належали народу, державі, юридично оформити і своє становище, і власність. Реалізація цих устремлінь поверхнево здійснювалася за допомогою привабливих гасел, декларованих Михайлом Горба-

човим, таких як «прискорення», «соціалізм з людським обличчям», гласність, «нове мислення», «більше демократії», «правова держава» та ін.

Перебудова Михайла Горбачова повинна була охопити п'ять провідних сфер життєдіяльності суспільства: економіку (перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних), внутрішню політику (демократизація громадського життя і народовладдя), зовнішню політику (відмова від вирішення міжнародних проблем за допомогою сили, припинення «холодної війни» і побудова спільного європейського дому), соціальну сферу (поліпшення матеріального і культурного добробуту народу), ідеологію (ліквідація цензури, гласність, вільне висловлення думок громадянами, надання їм можливості впливу на прийняття державних рішень і контролю за їх виконанням). Вона повинна була зміцнити внутрішню єдність Радянського Союзу, надати йому новий імпульс для розвитку. Однак зробити це було, зважаючи на важку історичну спадщину, на соціальну й національну політику правлячої партії, надзвичайно складно.

Нівеляторська, адміністративно-силова і репресивна політика союзного керівництва, що була продовженням майже 350-річної російської колонізації, породила в нього ілюзію і переконаність, що Україна — невід'ємна органічна частина російської радянської імперії. Політичне життя в республіці не мало ніяких ознак самостійності, дії центральної влади дублювалися на місцях. Керівництво республіки, відповідно сепароване і коренізоване, відігравало лише виконавську, обмежено адміністративну роль. Рішення союзних органів в Україні, як і в інших національних республіках, підлягали неухильному виконанню. Нерідко це здійснювалося з перевиконанням «зустрічних планів і зобов'язань»: чи то репресій, чи боротьби з дисидентством, чи досягнення виробничих показників.

Безхребетна і м'якотіла місцева політична еліта була частиною російської колоніальної адміністрації і втягувала всю Україну в розбудову єдиного радянського імперського світу, у зміцнення єдності «багатонаціонального радянського народу». Україна разом з Центральною Росією і під її проводом становила становий

хребет величезної радянської імперії, відіграючи однак більше роль імперонаповнюючу, ніж імпероутворюючу. Союзне керівництво постійно поповнювалося кадрами — вихідцями з України, які вірно служили імперії. Інтелектуальну і творчу еліту переманювали до Москви, а та прагнула всіма можливими і неможливими засобами розчинити українську культуру в російському культурно-мовному середовищі.

Здавалося, так буде вічно. Та попри все недовіра до українців у центрі постійно зберігалася. Вони завжди були підконтрольними або використовувалися на других ролях. Водночас з народних надр час від часу дихало полум'ям, глибинною непізнаною силою, нескореністю і волею. Навіть політичне, громадське життя було позначене певними особливостями, специфікою, традиціями минулого, суспільною поведінкою. А що вже говорити про інтелектуальний, освітній, літературно-художній простір! Спроби тримати його постійно в рамках лисенківщини, макаренківщини, маланчуківщини, соціалістичного реалізму постійно давали збої. Український дух, українська сила рвалися на волю, прагнули свободи. Українська національна інтелігенція в складних суспільно-політичних умовах прагнула відстоювати інтереси свого народу.

І чим більше наростали загальносоюзні централізаторські тенденції в країні, тим сильнішими ставали відцентрові народні потуги. Фундамент залежного статусу України поступово, але неухильно розмивався і послаблювався. І в цьому полягала особливість української перебудови, яка була за змістом значно глибшою за горбачовську «пєрєстройку»[*]. Внутрішні чинники, що провіщали розпад Радянського Союзу, виявлялися все виразніше. Спроби перебудувати СРСР, всю чинну радянсько-імперську систему логічно вели її до краху.

Феномен розпаду багатонаціональної радянської імперії і постання на історичній карті світу незалежної України, як і інших республік, особливо країн Балтії та Грузії, — предмет вивчення

[*] Зважаючи на формальну ідентичність термінів, автор послуговується в монографії терміном «перебудова».

для багатьох поколінь істориків. Осягти весь комплекс пов'язаних з ним проблем не під силу не лише одній людині, а навіть цілим науковим інституціям. Для цього потрібно багато часу і багато томів наукових праць. Але це треба робити, бо чим менш осмисленим буде досвід минулого, тим більш утопічними виглядатимуть проекти на майбутнє.

Звичайно, на сьогодні тема горбачовської перебудови не є terra incognita. Зроблено чимало. Відомі українські вчені Олександр Бойко, Володимир Баран, Станіслав Кульчицький, Микола Томенко, Микола Михальченко, Віктор Андрущенко, Ярослав Грицак, Олег Бажан, Володимир Литвин, Олексій Гарань, Леонід Шкляр, Олександр Майборода, Юрій Шаповал, Віктор Котигоренко, Василь Кремень, Олесь Лісничук, Анатолій Русначенко, Леонід Тупчієнко та ін. визначили основні, магістральні орієнтири наукового осягнення теми, розкрили важливі її складові. Значний інтерес становлять праці зарубіжних учених — Євгена Віттенберга, Віктора Корельського, Владислава Кузнєцова, Сергія Попова, Анатолія Бутенка, Володимира Максимова, Михайла Малютіна, Рудольфа Піхої, Володимира Пастухова, Дмитра Фурмана, Олександра Барсенкова, Річарда Сакви, Стефана Уайта, Тараса Кузьо, Ендрю Уілсона, Майкла Урбана, Стівена Коткіна, Роберта Даніельса, Арчі Брауна та ін. Ними досліджені причини кризи радянської системи, роль Михайла Горбачова у проведенні перетворень, виборча реформа, розвиток багатопартійності. Проблеми перебудови в Україні досліджували вчені української діаспори — Анатоль Камінський, Богдан Кравченко, Роман Сольчаник, Орест Субтельний, Сергій Плохій, Роман Шпорлюк, Василь Гришко, Іван Коропецький, Роман Купчинський, Аркадій Жуковський та ін.

Поштовхом до написання цієї праці стали реалії нинішнього становища незалежної України. На практиці Україні дуже важко і складно відірватися від Росії, яка поглинала її впродовж кількох століть, інкорпорувала в своє тіло, а сьогодні відкрито розглядає нашу територію як свою історичну частину, свою серцевину, а український народ — як південну гілку російського народу, мову українців — як «нарєчіє». Тому всебічне осмислення змісту і суті

перебудови, політичних процесів, які мали місце в СРСР і в Україні зокрема, на рубежі 90-х рр. XX ст., може певною мірою допомогти в розв'язанні політичних, соціально-економічних проблем сучасної України, її реального усамостійнення. Це перше. А друге — увагу привернули сучасні тенденції внутрішнього соціально-економічного й суспільно-політичного функціонування української держави, які полягають у приватизації і монополізації всіх сфер життя невеликою групою найбільш активних «громадян». Вони не є об'єктивно зумовленими. Це важкі рецидиви і наслідки радянщини. Монополія на владу, на економіку, тотальний контроль суспільної думки — це завжди застій, відсутність самовдосконалення, самоочищення, саморегуляції і, в підсумку, — саморозвитку. Прагнення влади впродовж 27 років утримати все в одних або небагатьох руках шкідливе. XX століття переконало: авторитет сили ніколи не зрівняється з силою авторитету.

Перебудова Михайла Горбачова продемонструвала закономірний процес зміни важелів авторитету сили на механізми і важелі сили авторитету. Комуністична система прискореними темпами деградувала. Розгорнувся процес відходу від ортодоксії. Послаблювалось централізоване правління, почала формуватися багатоукладна економіка, руйнувалася унітарність національно-державного устрою, була порушена монополія на владу однієї партії, в суспільне життя включалися широкі народні маси, легалізувалася національна інтелігенція і стала відкрито виражати інтереси народу, відроджувати національну культуру й відстоювати українську мову як рівноправну серед інших мов світу.

Відродження української держави і нації відбувалося в складних умовах боротьби з консервативними й реакційними силами, які прагнули зберегти старі порядки, віджилий суспільний лад, колоніальне становище України. Однак змін, перебудови чи корінних кардинальних перетворень прагнули всі прошарки суспільства. Вони були іманентно зумовленими.

На зміну революційній доцільності і реаліям «розвинутого соціалізму» йшла нова правова свідомість, нове мислення, демократія й інтелектуальна свобода. В авангарді новаційних рухів була національна інтелігенція й студентська молодь.

Несприйняття радянської комуністичної практики або розчарування в ній об'єднало всіх українців навколо ідеї самостійництва. Це був усвідомлений закономірний історичний вибір українського народу.

Ця праця не претендує на те, щоб дати відповіді на всі питання, що стосуються соціально-економічного й суспільно-політичного життя України в роки горбачовської перебудови. Кожна із тем, що порушена в ній, може бути предметом спеціального дослідження. Перебудовчі процеси надзвичайно багатомірні, багатоаспектні й можуть розглядатися в різних історичних площинах і на основі різних методологічних підходів. При цьому дослідники мають враховувати важливу думку видатного вченого XX століття Володимира Вернадського: «Історик науки повинен мати на увазі, що картина, яку він відтворює, неповна і обмежена; серед відомого в епоху, яку він вивчає, сховані зародки, які не можуть бути ним зрозумілі. У тому матеріалі, який він залишає осторонь, можливо, знаходяться найбільш важливі ниточки великих ідей, які для нього неминуче залишаються закритими і невидимими».

Автор висловлює глибоку вдячність співробітникам відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України, кафедрі історії та етнополітики НПУ імені М.П. Драгоманова, академіку НАН України Валерію Смолію, члену-кореспонденту НАН України Олександру Реєнту, професорам Володимиру Барану, Станіславу Кульчицькому, Олександру Рубльову, доценту Катерині Паршак, дружині — професору Людмилі Ширяєвій та синам — Святославу і Олександру за цінні поради і допомогу в підготовці до видання цієї праці.

Розділ 1.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

1. Радянська економіка: від застою до занепаду

Дезінтеграція Радянського Союзу була тривалим процесом. Уже в 60-х роках радянська економіка вичерпала можливості екстенсивного зростання — освоєння нових земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили — розпочався стійкий спад економіки. Правда, тоді ж, у кінці 60-х років, у СРСР були відкриті нові великі запаси нафти й газу, і на початку 70-х років, завдяки стрибку світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р., спостерігалося деяке пожвавлення економічного життя в країні. За Леоніда Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад півтрильйона доларів. Але, як слушно зауважив ще понад століття тому німецький політекономіст Фрідріх Ліст, «здатність створювати багатство значно важливіша, ніж саме багатство». Пожвавлення було тимчасовим явищем, мало характер швидше винятку, ніж правила. Після американських санкцій, запроваджених у 1981–1982 роках у відповідь на агресію СРСР в Афганістані, репресій відносно польського народу і введення військового стану в Польщі, процес гниття СРСР пішов особливо бурхливо. У 1985 р. ціна на нафту у світі несподівано впала і країна швидко накопичила борги, які на 1991 р. становили вже понад 80 млрд. доларів[1]. Тенденція до спаду виявилася домінуючою. Країна, а отже і всі з'єднані однією долею республіки, неухильно сповзали в тяжку економічну кризу.

---

[1] *Качковський Лесь.* Іржаві аргументи російської великодержавності // Вечірній Київ. — 2000. — 1 грудня.

З другої половини 1960-х рр. змінилося й становище України у складі СРСР. Зменшувалася українська присутність у середовищі вищого партійно-радянського керівництва. Російська політична еліта, підтримавши Леоніда Брежнєва у його прагненні першості, потіснила вихідців з України у вищих ешелонах влади. Показові зміни відбулися і в сфері економіки. 90% українських підприємств знову були перепідпорядковані Москві. У розпорядженні республіканських властей залишилася фактично одна місцева промисловість. Позбавлення республік права управляти підприємствами на своїй території вело до нового посилення централізаторських тенденцій і адміністративно-командних методів управління. Але головним було те, що на середину 60-х років Україна перестала бути дешевою базою індустріального розвитку СРСР. Природні ресурси її вичерпувалися, або їх використання ставало дорожчим, ніж тих, які були розташовані в інших районах СРСР. Відповідно в 1970–1980-і роки суттєво уповільнилися темпи розвитку економіки радянської України. Неухильно зменшувалася її частка в загальносоюзних капіталовкладеннях. УРСР продовжувала індустріалізацію, у той час як високорозвинуті країни досягли постіндустріального рівня розвитку суспільства і вступили в технотронну еру.

Уповільнення економічного розвитку України визначалося багатьма причинами. Однією з них було те, що вона вирізнялася високою інтенсивністю використання матеріальних, фінансових і людських ресурсів у межах СРСР. До того ж і в 1970–1980-ті роки республіку продовжували спеціалізувати на енерго- і матеріалоємному виробництві за істотної (кам'яне вугілля) або майже повної (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території. Постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на схід вимагало перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних і людських ресурсів. За розрахунками британського вченого Пітера Вайлза, Україна регулярно вносила до радянського бюджету на 10% більше, ніж отримувала з нього. Вилучення поточного доходу України й використання його в інших регіонах СРСР, за твердженням американського економіста Холланда Хантера, було визначальною ознакою економічної історії України.

У період брежнєвського правління частка УРСР у загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвоє. У розвиткові народного господарства партійно-радянське керівництво стало надавати перевагу регіонам на сході країни. Це було обумовлено тим, що на території площею 10 млн. $м^2$ (майже половина території СРСР) зосереджувалося майже три чверті всіх мінеральних і топливно-енергетичних, більше половини гідроресурсів, значна частина загальносоюзних запасів руд кольорових металів, майже половина запасів промислової деревини і прісної води.

Освоєння нової території після того, як ресурси України були вичерпані, цілком відповідало тим методам господарювання, якими послуговувалася радянська система, директивна економіка. Остання могла розвиватися переважно екстенсивно, тобто за рахунок залучення у виробництво додаткових потужностей, сировини і робочої сили. Підвищення продуктивності праці або зменшення енерго- та матеріалоємності, тобто якісні чинники економічного росту, відігравали другорядну роль. Навіть нові виробництва, новостворювані галузі промисловості нерідко базувалися на застарілій техніці й застарілих технологіях.

Криза радянської соціально-економічної системи визначалася значною мірою абсолютною несприйнятливістю виробництва до науково-технічних досягнень. Незважаючи на те, що з питань науково-технічного розвитку в 70–80-ті рр. було прийнято 40 постанов ЦК КПРС, майже 200 комплексних програм розвитку народного господарства (енергетична, продовольча, меліоративна тощо), кардинальних позитивних зрушень не відбувалося. Відповідно науково-технічний рівень СРСР став на порядок нижчим від країн Заходу, темпи індустріального росту країни невідворотно знижувалися. В Україні їх падіння було особливо помітним унаслідок прискореного вичерпування можливостей додаткового залучення у виробництво дешевої сировини й робочої сили, зменшення її частки в загальносоюзних капіталовкладеннях.

Однак в Україні зростали капіталовкладення в електроенергетику, що привело до зростання виробництва електроенергії протягом 1965–1985 рр. більш ніж удвічі (хоча дефіцит електро-

енергії був хронічним). Особливо інтенсивно розвивалася атомна енергетика. Нові електростанції будувалися переважно з метою постачання електроенергії в країни «соціалістичної співдружності», звідки в СРСР завозилася велика кількість товарів народного споживання, яких радянська мілітаризована промисловість не могла виробляти в достатній кількості й необхідної якості.

Структура радянської економіки з часом набирала все більш спотвореного вигляду внаслідок незбалансованості її провідних блоків, адже за всі роки соціалізму переважно розвивалося виробництво засобів виробництва (група «А»). У легкій та харчовій галузях (група «Б») було зосереджено лише 10% основних виробничих фондів. Тому в загальному обсязі промислової продукції систематично знижувалася частка предметів споживання, яка в 1986 р. становила лише 24,7%. Це означало, що економіка не орієнтувалася на людей, на задоволення їхніх першочергових потреб.

У цьому сенсі стратегії радянської, «соціалістичної» економіки та економіки капіталістичних країн були кардинально відмінними. Характерною рисою капіталістичної економіки в постіндустріальну добу стала відмова від стратегії безупинного розширення виробничо-технічної бази як пріоритетної мети та спрямування все зростаючої частини національних ресурсів на виробництво високоякісних споживчих товарів тривалого користування та послуг. Водночас «народна», «соціалістична» економіка СРСР і далі спрямовувалася на переважаюче виробництво засобів виробництва, посилення військово-промислового комплексу на шкоду матеріальним та життєвим інтересам населення.

Радянська директивна економіка не могла забезпечити високу ефективність так званого єдиного народногосподарського комплексу країни. Вона не стимулювала господарську ініціативу, не раціоналізувала природнім шляхом міжреспубліканський поділ праці і кооперацію. З часом усе більше падала дисципліна обов'язкових поставок, далеко не завжди виправданою була їх доцільність, почастішали зустрічні мандри тих самих матеріалів, сировини й палива. Відповідно знижувалися темпи зростання продуктивності праці, національного доходу. Хронічним стало невиконання «накреслених партійними з'їздами планів».

І це стосувалося всіх галузей економіки, у тому числі й сільського господарства України, яке в 70–80-ті роки давало значну частину загальносоюзного виробництва, майже половину соняшника, близько третини овочів та фруктів. Капіталовкладення в нього в загальній структурі видатків хоч і зростали, зміцнювалася матеріально-технічна база, однак очікуваної віддачі від галузі не було. Колгоспи і радгоспи як закостенілі структури прогодувати зростаюче міське населення, армію не могли. Вихід зі становища керівництво країни бачило в нарощуванні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції шляхом розширення посівних площ. Відповідно зростав ступінь розораності сільськогосподарських угідь, що активізувало ерозійні процеси. Меліоровані ґрунти засолонювалися або заболочувалися.

Проблема із забезпечення населення продовольством мала в країні постійно загрозливий характер. У 1982 р. у СРСР була оприлюднена Продовольча програма, представлена як ще одне свідчення «турботи партії і уряду про добробут радянських людей». Ця програма, як і інші проекти, успішно провалилася. Аграрний сектор економіки залишався найслабшою її ланкою. Вже в середині 80-х років у низці промислових центрів Росії та України почалися нові серйозні труднощі з поставками продовольства, що викликало спалахи соціального напруження в країні. Між тим, коли нестача продовольства відчувалася майже по всьому соцтабору, частка сільського господарства в загальному обсязі економіки, за підрахунками Всесвітнього банку, у СРСР перевищувала 20%. У найбільш розвинених країнах західної Європи вона була на рівні 2%.

Споживацький підхід до природних ресурсів, зростання масштабів використання недосконалої техніки і відсталих технологій призводили до погіршення екологічної ситуації. Це особливо гостро відчувалося в Україні, перевантаженій підприємствами важкої та хімічної промисловості. Територія республіки забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдесятеро інтенсивніше, ніж Радянського Союзу загалом.

Неприродність економічного розвитку СРСР зумовлювала масштабність «тіньової економіки», яка з часом набирала все

більш загрозливого характеру. Її поява в радянській країні пов'язана з далекими 1920-ми роками, коли більшовицька влада відмовилася від «нової економічної політики» і було заборонено займатися підприємницькою діяльністю. Низка легальних форм економіки трансформувалася в непідконтрольні державі сфери. Основні з них — скупка антикваріату, дорогоцінних металів і каміння для наступних махінацій у системі магазинів Торгсину («торгівля з іноземцями»), поява «чорних бірж», крадіжки у сфері торгівлі, постачання, кооперації та використання комісійної і базарної торгівлі для реалізації підпільно виробленої продукції.

Новий етап у поширенні «тіньової економіки» — це 60–80-і роки XX століття, коли в СРСР були запроваджені певні ліберальні зміни в економіці та суспільному житті і водночас здійснено тотальне одержавлення господарських структур. У цей період був остаточно ліквідований недержавний сектор економіки (підприємства промислової кооперації, присадибні ділянки колгоспників), які забезпечували виробництво значної частини промислових товарів (одяг, взуття, меблі, посуд, іграшки та ін.), продуктів (овочі, продукти тваринництва і птахівництва, рибна продукція), а також побутових послуг. В умовах тотального одержавлення «всього і вся», зростання і, з одного боку, прагнення людей до матеріального забезпеченого життя, купівлі якісних і модних речей, а з іншого, — малоефективного виробництва, великих надлишків різноманітних видів сировини і матеріалів в одному місці і їх дефіциту в іншому «тіньова економіка» набувала все більших масштабів, проникаючи в усі сфери економічного життя. До неї відносилась як індивідуальна трудова діяльність (кустарне виробництво, медичні послуги, побутове обслуговування населення), яка суворо заборонялась або обмежувалася, так і суто кримінальна за радянськими законами діяльність, пов'язана з великими крадіжками товарів і сировини, махінаціями зі звітністю, виготовленням на державних підприємствах неврахованої продукції та її подальший продаж через державну торгову мережу, спекуляція, валютні операції й т. ін. У 1980 р. ЦК КПРС вживає заходи, спрямовані на боротьбу з корупцією, «тіньовиками», і в 1981–1982 рр. відбувається кілька гучних судових процесів.

На відміну від зарубіжних країн, де нелегальна економічна діяльність розвивалася шляхом виробництва і реалізації переважно заборонених товарів і послуг — наркотики, проституція, торгівля зброєю, азартні ігри тощо, в СРСР ділки «тіньової економіки» переважно заповнювали ніші, утворені дефіцитом звичайних товарів народного споживання: одяг, взуття, продукти харчування тощо. Протягом 1960–1980-х рр. тіньовий сектор економіки СРСР зріс у 30 разів і сягав 20% національного прибутку. Його капітали складали 70–80 млрд. руб., що було свідченням історичної неспроможності «розвинутого соціалізму». За різними оцінками, тіньова сфера економіки охоплювала приблизно 15 млн. осіб. Характерною рисою підпільного виробництва було зростання тіньовиків з номенклатурою. У роки перебудови ця єдність фактично легалізувалася й зміцнилася, коли була дозволена так звана індивідуальна трудова діяльність і підпільне виробництво втратило свій сенс.

В умовах анархії в соціалістичній промисловості, базованій не на ринкових, а на директивно-адміністративних відносинах, проблемним було своєчасне забезпечення виробництва матеріалами і комплектуючими деталями. Поставки, як зазначалося, нерідко зривалися. Відповідно працівники відділів постачання на підприємствах перетворювалися на «штовхачів» («толкачей»), яких направляли у відрядження на споріднені виробництва, в міністерства, відомства, щоб прискорити поставки, не допустити їх зриву. У хід ішли прохання, настоювання, а найрезультативніше — хабарі. У 1970–1980-і рр. союзний уряд неодноразово звертав увагу на діяльність «штовхачів», яка нібито порушувала ритмічність роботи, і навіть зменшував витрати на відрядження. Однак це явище не зникало, бо без «штовхачів» радянське виробництво було б просто неможливе. «Штовхачі» продовжували свою напівзаконну діяльність, з одного боку підтримуючи функціонально виробництво, а з іншого, — дезорганізуючи й тінізуючи його, консервували і навіть поглиблювали кризовий стан.

На середину 1980-х рр. всеохоплююча криза вразила всі галузі радянської економіки. Згідно з офіційними даними ріст національного доходу з 1965 до 1985 р. знизився в середньому на рік з

6,5 до 3,6%. Ріст промисловості знизився з 8,6 до 3,7%, а сільського господарства — з 2,3 до 1,1%. За виробництвом валового внутрішнього продукту на душу населення СРСР займав у 1985 р. 68 місце у світі. Головною причиною такого становища був різкий спад росту продуктивності праці — він знизився майже наполовину, з 6,1 до 3,1% на рік. Фактично ж зниження було ще більшим з огляду на інфляцію, яку офіційні дані не враховували повною мірою.

За визначенням пізніших офіційних документів, характерними ознаками радянської економіки було майже повне її одержавлення, існування значної кількості нерентабельних підприємств, наявність глибокої диспропорції в економіці між галузями засобів виробництва і товарами народного споживання, панування командно-адміністративних методів в управлінні економікою і слабке використання економічних важелів, відчуження робітників від засобів виробництва і результатів праці, значна мілітаризація економіки, надмірна централізація при перерозподілі національного доходу, низька продуктивність праці через фізичне та моральне зношення основних фондів народного господарства[2].

Поглиблення економічної кризи супроводжувалося посиленням невдоволення, зневіри й байдужості серед широких народних мас, наростанням кризових явищ у політичній та ідеологічній сферах. Спроби системи зберегти соціально-політичне status quo, замінивши одного пристарілого консерватора-ретрограда на іншого (Леонід Брежнєв — Юрій Андропов — Костянтин Черненко) і розпочавши її «косметичний ремонт», не дали позитивних зрушень, а ще більше загострили й ускладнили ситуацію. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль. Потужна репресивна машина нещадно придушувала будь-які вияви незалежної громадської чи особистої думки.

Кризові явища в житті радянського суспільства обумовили, як зазначалося, чергову зміну в політичному керівництві країни. 11 березня 1985 р. позачерговим пленумом ЦК партії Генераль-

[2] Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: Національна доповідь. — К., 2009. — С. 5.

ним секретарем ЦК КПРС був обраний Михайло Горбачов. У квітні 1985 р. нове політичне керівництво країни кваліфікувало ситуацію в економіці як небезпечну. Пленум ЦК КПРС, а згодом Всесоюзна нарада з проблем науково-технічного прогресу намітили програму економічних реформ, спрямовану на вихід із кризи. Вона передбачала структурні зміни в економіці, децентралізацію управління нею, застосування матеріального стимулювання виробників, запровадження госпрозрахунку, підвищення відповідальності трудових колективів, реконструкцію машинобудування, а в підсумку — прискорення соціально-економічного розвитку й досягнення нового якісного стану суспільства. Зміни мали відбутися й у політиці, національних відносинах, соціальному й духовному житті. Курс, який мав забезпечити реалізацію цих змін, як зазначалося, дістав назву «перебудова». Він мав охопити економіку — перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних, внутрішню політику — демократизація суспільного життя та забезпечення народовладдя, зовнішню політику — припинення «холодної війни» та побудова спільноєвропейського дому, соціальну сферу — поліпшення матеріального та культурного добробуту населення, ідеологію — ліквідація цензури, гласність, вільне виявлення думки громадянами.

Прагнучи вивести країну з кризи, партійно-державне керівництво за Михайла Горбачова змушене було шукати порозуміння зі США в справі роззброєння з тим, щоб перекинути частину ресурсів з військового у цивільний сектор економіки. Передбачалися заходи з децентралізації управління економікою, переведення підприємств на повний економічний господарський розрахунок, їх реконструкцію та підвищення якості виробленої продукції. На підприємствах країни було введено позавідомчий контроль за якістю продукції — держприймання. Однак це не дало бажаних результатів і реального зростання якості продукції досягти не вдалося. У 1987 р. промисловість України давала лише 15,8% продукції вищої категорії.

Відсутність помітних позитивних зрушень в економіці країни пояснювалася не лише глибокою закостенілістю системи, а й відсутністю чіткої стратегії її реформування, непослідовністю дій

реформаторів. Інколи їхні дії просто суперечили одна одній. Так, у травні 1986 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами», що передбачала встановлення контролю за будь-якою приватною ініціативою. Однак уже в листопаді того ж року був прийнятий закон «Про індивідуальну трудову діяльність», який, навпаки, стимулював приватну ініціативу, приватне підприємництво. З 1987 р. почалося створення кооперативів у сфері торгівлі, послуг та громадського харчування. Першопочаткова концепція прискорення, яка себе не виправдала, була замінена новим баченням перебудови, кінцевою метою якої була ідея переведення централізованого планово-державного господарства на ринкову товарно-грошову основу. У результаті процес формування підприємницького прошарку населення почав набирати стрімкого характеру. Особливо він активізувався після прийняття закону «Про кооперацію» (травень 1988 р.). Законом урівнювалися в правах державний і кооперативний сектори економіки. На початку 1991 р. в УРСР функціонувало майже 35 тис. кооперативів, у яких працювало 876 тис. осіб[3]. Найбільшого поширення кооперативний рух набрав у Харківській, Львівській, Одеській, Кримській та Донецькій областях.

Кооперативи не стали конкурентами державних підприємств. Більшість із них зосередили діяльність не на послугах чи виробництві товарів народного споживання, а на торговельній та посередницькій діяльності. Їх економічна роль у роки перебудови була швидше негативною, ніж позитивною. Кооперативи стали в багатьох випадках легальною формою перекачування коштів з державного сектору економіки в приватний.

У червні 1987 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про державне підприємство», що передбачав упровадження еконо-

---

[3] *Смольніцька Мирослава*. Горбачовська «перебудова» як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. — Вип. 21. — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — С. 60.

мічних методів управління ринкового типу на підприємствах і розширення прав підприємств. Основними принципами їх функціонування було визнано самостійність, самофінансування й самоврядування. Запровадження закону, за яким майже 60% промислових підприємств перейшли на госпрозрахунок, гальмувалося збереженням системи директивного планування, централізованого фінансування тощо. Тож новий механізм практично не діяв, реальні можливості підприємств, їхні ініціативи та самостійність всіляко обмежувалися. Підприємства насправді стали більш самостійними, однак вони перестали виробляти потрібну країні, але невигідну за цінами для них продукцію. Натомість нарощувалося виробництво продукції, вигідної їм, проте не потрібної споживачам. Фактично ця реформа тільки поглибила розбалансування господарського механізму. Вона зазнала провалу.

У 1990 р. уперше за багато років спостерігалося скорочення обсягів суспільного виробництва. Національний дохід України скоротився на 1,5%.

Ініціатори перебудови прагнули змінити й економічні повноваження союзних республік. Україна, як і РРФСР, мала найсприятливіші умови для самостійного розвитку, оскільки володіла потужним індустріальним, агропромисловим і науково-технічним потенціалом. За чисельністю населення (52 млн. осіб) республіка посідала шосте місце в Європі. Маючи 15,5% основних виробничих фондів СРСР, Україна виробляла близько 17,4% союзної промислової та 22% сільськогосподарської продукції, тому їй відводилася особлива роль в економічній системі СРСР, у перебудовчих процесах.

Проводячи курс на децентралізацію економічного життя, керівництво СРСР намагалося в низці випадків ще більше його централізувати, підпорядкувати Москві. Так, відповідно до рішень ЦК КПРС (1987 р.) союзні республіки втрачали рештки своєї юрисдикції над важкою промисловістю, оскільки союзно-республіканські міністерства цього профілю перетворювалися в союзні. В Україні це стосувалося міністерства електроенергетики та паливної промисловості, вугільної, нафтопереробної та нафтохімічної промисловості, чорної та кольорової металургії, гео-

логії. З ліквідацією союзно-республіканських міністерств, згадував пізніше Петро Тронько, Києву все важче було впливати на становище в Донбасі та Придніпров'ї[4].

Поміж тим, усі середні й малі підприємства з продукцією, спрямованою на місцевий ринок, підпорядковувалися республіканським міністерствам. Республікам і місцевим властям мали бути підпорядковані також усі підприємства, які безпосередньо обслуговували населення, були пов'язані з регіональною інфраструктурою та займалися вирішенням соціальних питань. Питома вага таких підприємств в Україні становила приблизно 5%.

З 1987 р. уперше ліміти на матеріальні ресурси й фінансування для підпорядкованої їй економіки кожна союзна республіка одержувала від союзного Держплану як одну суму і мала право розбивати їх на свої міністерства. Республіканські Ради Міністрів дістали також право затверджувати державні замовлення на підприємствах республіканського підпорядкування.

Союзні республіки за реформою 1987 р. одержували право керувати всіма будовами соціального та культурного призначення незалежно від їх підпорядкування. Однак вони не могли стати справжніми господарями своїх територій, як від них вимагалося, оскільки реформою не передбачалося збільшення республіканських бюджетів. Навпаки, вони навіть зменшувалися. У результаті республіки не тільки не могли розширювати своєї економічної та соціально-культурної діяльності, а не мали й змоги просто виконувати покладені на них обов'язки. Україна, як й інші союзні республіки, була обмежена в розпорядженні навіть своїми коштами. Так, якщо будівництво в республіці здійснювалося в межах 3 млн. руб. — дозвіл давала Рада Міністрів УРСР, а якщо більше цієї суми — це вже потребувало дозволу Москви.

Економічна реформа 1987 р. за своєю суттю не була спрямована на подолання командно-адміністративної системи, трансформування директивної економіки в ринкову. Вона не допускала існування різних форм власності, не передбачала реформування

---

[4] *Тронько П.Т.* В.В. Щербицький (1918–1990) // Український історичний журнал. — 2003. — № 1. — С. 117.

ціноутворення, матеріального постачання тощо. Половинчастий характер реформи привів до розбалансування в економіці, швидкого наростання деформацій та диспропорцій і, як результат, — загострення ситуації в країні. Спад виробництва привів до небаченого дефіциту в забезпеченні населення товарами першої необхідності та продуктами харчування. З 1988 р., внаслідок емісії грошей, дефіцит набирав дедалі більшого розмаху. Звичайним явищем радянського повсякдення були «чорні черги». Вони вибудовувалися за меблями, холодильниками, телевізорами, автомобілями і продовжувалися місяцями, навіть роками.

У 1989 р. радянський уряд розпочав нові економічні реформи. На основі двох програм, розроблених комісією Леоніда Абалкіна і групою Станіслава Шаталіна та Григорія Явлінського, був створений компромісний варіант проекту реформ. Чергова спроба поєднати адміністративно-командну систему з ринковими відносинами була приречена на черговий провал. Проект так і залишився на папері, а ситуація в економіці тільки ускладнювалася. Випуск продукції в усіх галузях господарства скорочувався. Союзні республіки перестали перераховувати податки до центру, фінансова система СРСР занурилася в глибоку кризу. У 1990 р. інфляція становила 10% на рік. Рятуючи ситуацію, уряд у січні 1991 р. здійснив грошовий обмін. З обігу вилучалися 50 і 100-рубльові купюри. Обміняти на нові дозволялося не більше 1 тис. руб. З 2 квітня 1991 р. усі чинні в країні тарифи і ціни були підняті вдвічі. Однак дефіцит товарів збільшувався, інфляція зростала. У другій половині 1991 р. вона становила 25% на тиждень. Стрімке знецінення рубля привело до поширення натуральних, так званих бартерних обмінів.

Певні зміни відбувалися і в агропромисловому комплексі. До 1985 р. контрольні цифри та фондові матеріальні ресурси для сільського господарства встановлювалися союзним Держпланом до рівня областей і навіть районів. Реформою 1987 р. передбачалося, що ці завдання будуть тепер надаватися республікам сумарно, а ті, у свою чергу, стануть відповідальними за їх розподіл між областями та районами. Республіканські уряди дістали також право змінювати закупівельні ціни сільськогосподарських

продуктів, але за умови, що сума видатків держави на ці закупки не зміниться.

Між тим, занепад сільського господарства продовжувався, хоча в кінці 1980-х рр. було визнано приватну власність та орендні відносини на селі, і там почали виникати селянські (фермерські) господарства, утворювалися кооперативи, поширювалися різні форми оренди. Опір колгоспно-радгоспної системи був потужним. Село залишалося під її тотальним впливом і контролем. Продуктивність праці на селі, де колгоспники і працівники радгоспів не були зацікавлені у збільшенні виробництва продукції і де частка ручної праці становила 70%, залишалася низькою. Там панували безгосподарність, масове розкрадання продукції, некомпетентність і безвідповідальність значної частини керівних кадрів. Села обезлюднювались і занепадали.

У дусі рішень червневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС розширювалися міжнародні економічні зв'язки СРСР. Уперше за багато років допускалося порушення принципу монополії зовнішньої торгівлі, оскільки в деяких галузях підприємствам дозволялося вступати в прямі зв'язки з іноземними фірмами. З 1987 р. в Україні почали розвиватися міжнародні спільні підприємства (МСП). Частка радянського партнера в них повинна була становити не менше 51%. Упродовж 1987–1990 рр. у республіці виникло 161 МСП. У їх створенні взяли участь партнери з 38 країн. У сукупному статутному фонді таких підприємств найбільшу питому вагу становили США (18,6%), Італія (9,4%), Кіпр (7,8%), ФРН (6,8%).

Непосильним тягарем для всіх союзних республік СРСР ставало постійне зростання питомої ваги військових витрат. Розгалужений військово-промисловий комплекс складав основу, становий хребет вищою мірою монополізованої радянської економіки, яка на 99% знаходилася у власності держави і нею планувалася. На 70% вона була орієнтована на важку промисловість («виробляти зброю і виробляти машини для виробництва зброї»), і лише на 30% — на споживчі товари і послуги. Вартість виробів військового призначення в Союзі РСР втричі перевищувала вартість цивільної продукції. Із приблизно 100 млн.

працюючих в СРСР 30–40 млн. було зайнято в оборонній промисловості.

На середину 80-х років, за різними оцінками, радянська економіка складала близько 50–60% валового внутрішнього продукту США і була, таким чином, другою у світі. Завдяки командній системі в радянській економіці 12–13% ВВП спрямовувалося безпосередньо на оборону (в США — 6,5%). Частка оборонного бюджету в державному бюджеті СРСР складала 45–50% (порівняно з 25–27% у США). Рівень радянських воєнних витрат оцінювався в 250–300 млрд. доларів на рік, що було близько до американських витрат того ж періоду.

Звичайно, ці оцінки досить умовні, оскільки системи ціноутворення двох держав були досить різними, так само, як і рівень зарплат, собівартості енергії, сировини. І все ж наведені цифри дають загальне уявлення про масштаби зусиль щодо забезпечення оборони, що дозволяло СРСР у кінці 80-х років утримувати збройні сили в 3,9 млн. осіб (у США — 2,2–2,3 млн.) і мати значні кількісні, якщо не якісні, переваги в озброєнні більшості класів над США (а в деяких випадках і над усім світом, як це було з 60 тис. радянських танків або з міжконтинентальними ракетами середньої дальності і тактичними ядерними ракетами). Щороку в СРСР будувалося 11 підводних човнів. Радянська чисельна перевага не поширювалася хіба що на авіаносці, крупні бойові кораблі й бойові гвинтокрили.

Радянський Союз прагнув закріпити свою військову присутність у багатьох кризових регіонах планети. Окрім багатьох воєнних операцій з офіційною участю Радянської армії, її військовослужбовці в повоєнні роки брали участь у бойових діях більш ніж у 20 країнах Африки, Азії і Латинської Америки. Так звана «інтернаціональна допомога» зарубіжним країнам, а насправді військова інтервенція, обійшлася Радянському Союзу, за неповними даними, загибеллю 16 тис. солдат і офіцерів. Понад півмільйона військовослужбовців армії і флоту склали так звані санітарні втрати.

За 1954–1989 рр. СРСР витратив на допомогу іноземним союзникам понад 144 млрд. доларів. Навіть у 1989 р. так звана еко-

номічна допомога слаборозвиненим країнам становила 12 млрд. руб. — вагому частину валового доходу країни. Половину цієї «економічної допомоги» становили військові поставки.

У 1980-х роках Радянський Союз утримував півмільйонне угрупування військ у Центральній і Східній Європі (воно завжди виконувало і окупаційні функції); за нею в західних округах СРСР під гвинтівкою стояли в другому і третьому ешелонах ще понад два мільйони; в Забайкаллі, на Далекому Сході і в Монголії були розгорнуті ще понад півмільйона військ для війни з Китаєм. Жодна інша країна світу не мала п'ять видів Збройних сил, п'ятнадцять воєнних округів, п'ять груп військ за кордоном, чотири флоти. Одночасно шістдесятитисячна армія вела війну в Афганістані; тисячі радянських радників навчали й забезпечували військовою допомогою десятки країн Азії, Африки і Латинської Америки. За торгівлею зброї СРСР вийшов на перше місце в світі — понад 30 млрд. доларів на рік, правда 80% практично безкоштовно. Бази й опорні пункти авіації і флоту розкинулися від В'єтнаму до Адена та Ефіопії, від Анголи до Куби й Нікарагуа. Уся та гігантська воєнна машина оснащувалася і постачалася такою кількістю зброї та військової техніки, таким різноманіттям ракет, кораблів, підводних човнів, літаків, бронетехніки й артилерії, яку не могли собі дозволити ні США, ні тим більше яка-небудь інша країна світу[5].

Витрачаючи величезні кошти на оборону, виробництво військової техніки, Радянський Союз, як справедливо зазначив професор Оксфордського університету Девід Прісланд, «неухильно втрачав позиції в розвитку головної галузі майбутнього — інформаційних технологій... У 1980-і роки кількість комп'ютерів у СРСР складала лише 1% кількості комп'ютерів у США: 200 тисяч і 25 мільйонів відповідно»[6].

---

[5] *Арбатов А.Г.* Российская национальная идея (мифы и реальности). — М.: «Московский общественный фонд», 1998. — С. 19–27.

[6] *Присланд Д.* Красный флаг: история коммунизма; [пер. с англ.] / Дэвид Присланд. — М.: Эксмо, 2011. — С. 635.

Високим рівнем мілітаризації відзначалася економіка України. Наприкінці 1980-х років на її території було зосереджено близько 30% потужностей військово-промислового комплексу СРСР, загальною кількістю приблизно 3,5 тис. підприємств та організацій, у яких працювало близько 3 млн. осіб. В Українській РСР концентрувалося виробництво зброї, у тому числі хімічної масового знищення, розташовувалися військові полігони, ракетні комплекси, зберігалася величезна кількість боєприпасів. 9 липня 1972 р. біля с. Хрестище на Харківщині був проведений перший в Україні підземний ядерний вибух «Факел».

Республіка залишалася одним із найважливіших центрів СРСР з виробництва зброї і різноманітних видів військової техніки, у тому числі найсучаснішої. Тут були зосереджені найбільші в СРСР підприємства ВПК. Постійно нарощував потужності Харківський завод-гігант з виробництва танків. У 1980-ті роки на ньому створені нові танки Т-64БМ та Т-80УД. У Дніпропетровську діяв найбільший у світі завод з виробництва ракетно-космічної техніки «Південмаш», що виконував замовлення переважно військового відомства. У Павлограді на машинобудівному заводі виготовлялися ракети СС-24. У кінці 1980-х років лише на підприємствах радіоелектронної промисловості виробництво апаратури військового призначення сягало в середньому 60% усього обсягу продукції[7].

Фактично ж усі підприємства республіки працювали на військових. Майже на кожному з них існували закриті цехи, «поштові ящики», де концентрувалися найбільш кваліфіковані робітники, інженерно-технічні працівники, учені. Сюди ж спрямовували найбільш якісні сировину й матеріали. При цьому українська частина союзного ВПК фактично не мала замкненого циклу виробництва з більшості своїх виробів. 70–80% кінцевої продукції випускалося в Російській Федерації і до 80% комплектуючих виробів постачалися з інших союзних республік. В Укра-

[7] *Сухацький Р.П.* Історія радіоелектроніки в Україні (1950–1980-ті роки): монографія / Р.П. Сухацький. — К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. — С. 208.

їнській РСР випуск зброї та військової техніки із закінченим циклом виробництва становив лише 3–4% усієї номенклатури. Крім того, усі військово-промислові виробництва України мали своїх «двійників» (інколи декількох) у Росії.

Військово-промисловий комплекс став державою в державі. На нього йшов кожен четвертий карбованець державних витрат. Військові радгоспи, військові бази, аеродроми, порти, полігони, військові містечка, розгалужена мережа закритих міст-невидимок, містоутворюючих номерних підприємств і науково-виробничих центрів розкинулися на території в 42 млн. гектарів. Це становило 2% всієї території СРСР, а це фактично площа, яка дорівнювала 2/3 території України. Країна постійно виробляла нові танки, ракети, гвинтокрили, але не телевізори, холодильники чи пральні машини.

У кінці 1980-х років Україна залишалася густо насиченим зброєю плацдармом. На її території був розміщений третій у світі за розміром ядерний потенціал, зокрема 46 ракет SS-24 шахтного базування з 460-ядерними зарядами, 130 SS-19 із 780 зарядами, разом 1240 бойових частин. В Україні були дислоковані три загальновійськові та дві танкові армії, чотири повітряні армії, армія протиповітряної оборони і ракетна армія з сукупним особовим складом у 780 тис. військових. Згідно з радянською воєнною доктриною, ці війська мусили зламати оборону НАТО і вийти на узбережжя Ла Маншу за два тижні після початку війни[8].

На утримання імперських амбіцій СРСР потрібні були великі кошти. Афганська війна, холодна війна, безперервна фінансова підтримка прорадянських режимів розоряли бюджет країни, яка продовжувала залишатися військовим табором. Крім економічної допомоги слаборозвиненим країнам, Радянський Союз ніс величезні втрати, субсидуючи економіку країн так званого «соціалістичного табору». Нееквівалентний обмін у межах Ради економічної взаємодопомоги також обходився у 8–10 млрд. руб. на рік. Окрім того, за рахунок партійних, а також державних коштів

[8] *Литвин Володимир*. Україна: утвердження незалежної і суверенної держави (1991–2004). — К., 2005. — С. 14.

КПРС надавала систематичну допомогу зарубіжним «братнім партіям», страйкарям, різним політичним силам і організаціям, які виступали проти чинних режимів влади у своїх країнах. У соціалістичних країнах і країнах третього світу при сприянні СРСР було побудовано 3300 підприємств[9]. Гроші для всього цього традиційно повинно було давати не виробництво, оскільки воно майже завжди було збитковим, а громадяни. У радянський час найбільш ефективним способом вилучення коштів у населення були колгоспи і ГУЛАГи. Безплатна наймана праця в будь-якій формі була основою будь-якої, в тому числі радянської імперії. Сталін успішно реалізував цю ідею, а його послідовники продовжили розпочату ним справу.

Мілітаризація економіки й величезні потреби військово-промислового комплексу в умовах наростання на міжнародній арені гонки озброєнь, крупномасштабні військові поставки десяткам зарубіжних країн відволікали величезні ресурси — фінансові, трудові, вели до погіршення умов життя населення, катастрофічно деформували економіку. Прагнучи хоч якось виправити ситуацію, радянське партійно-державне керівництво змушене було в кінці 1980-х рр. зменшувати витрати на оборону. У березні 1989 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про скорочення Збройних Сил СРСР і видатків на оборону протягом 1989–1990 років». Відповідно до нього в зазначений період скороченню підлягали 500 тис. військовослужбовців, було «істотно скорочено обсяг звичайних озброєнь і видатки СРСР на оборонні потреби»[10]. Однак такі кроки не мали вирішального впливу на економічну ситуацію в країні. Радянський Союз продовжував неухильно сповзати в боргову яму. Загальна сума зовнішнього боргу СРСР західним країнам за період 1985–1991 рр. зросла майже в три рази.

Непропорційністю й однобокістю характеризувалась українська економіка часів перебудови. Продукуючи переважно напівфабрикати, вона функціонувала як придаток до економіки Росій-

---

[9] Аргументы и факты. — 1987. — 12–18 декабря (№ 50).
[10] Радянська Україна. — 1989. — 22 березня.

ської Федерації, де виготовлявся кінцевий продукт. На кінець 1980-х рр. на Росію замикалися 72% господарських зв'язків України. При цьому Росія могла забезпечити виробництво 65% кінцевого продукту, а Україна — лише 15%. Поставки з РСФРР були складовою виробництв 67% кінцевого продукту України, а українські поставки — тільки 1% продукту Росії[11]. В Україні спостерігалася значна нерівність у соціально-економічному розвитку регіонів. Істотно відставали за індустріальними показниками Волинська, Закарпатська, Ровенська (з 1991 р. — Рівненська), Тернопільська, Хмельницька області. Територія України, як зазначалося, була перевантажена гірничо-металургійними та хімічними комплексами.

В Україні вироблялося 21% загальносоюзного обсягу електроенергії, причому в республіці використовували її лише частину, а решта передавалася до сусідніх республік та експортувалася за кордон. Вирученими за продаж електроенергії коштами традиційно розпоряджалася Москва.

Адміністративно-командна система господарювання та управління в Україні вкоренилася значно глибше, ніж у більшості країн Східної Європи — Польщі, Чехії, Східній Німеччині та ін., що мали досить розвинутий приватний сектор сільськогосподарського виробництва. Вона надавала перевагу вертикальним економічним зв'язкам між виробниками та споживачами. Закладений у союзному фінансовому законодавстві принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та наступний їх довільний перерозподіл.

Республіканський уряд не відстоював інтересів України. Українське керівництво на чолі з ортодоксальним і консервативним комуністом Володимиром Щербицьким час від часу декларувало відданість перебудові, особливо в перший її період, фактично не змінюючи свою політику та гальмуючи процеси демократизації. Згодом, коли вона напряму зачепила інтереси номенклатури й апарату, замахнулася реально на їхні привілеї,

---

[11] *Кремінь Василь*. Росія–Україна–Білорусь: чи можливий східнослов'янський трикутник? // Нова політика. — 1995. — Червень–липень. — С. 18

розпочався глухий, глибокий і потужний опір перебудовчим процесам.

Реформи Михайла Горбачова в кінцевому підсумку не вели до перерозподілу економічних прав між союзним та республіканськими урядами. Вони були спрямовані на зміцнення єдності та цілісності економіки СРСР, бо, розширюючи права союзних органів та окремих підприємств, фактично звужували економічні права союзних республік. В Україні були ліквідовані республіканські органи, які відали чорною металургією, вугільною промисловістю, геологією; у безпосереднє підпорядкування союзних органів була передана цементна промисловість[12]. На Заході почали писати навіть про реальну загрозу існуванню самих союзних республік. Так, Іван Коропецький, відомий дослідник радянської історії, у 1988 р. писав: «Значення адміністративного поділу СРСР на союзні республіки, з огляду на їх все меншу економічну відповідальність, малітиме для радянських керівників. І можна навіть думати, що в якомусь не дуже далекому майбутньому будуть поновлені пропозиції, щоби зліквідувати республіки цілком»[13].

Економічні реформи часів перебудови з самого початку були приречені на провал. Мало того, що вони не були підкріплені продуманою кредитною, фінансовою політикою, головне, що їх намагалися проводити в умовах панування державної власності в економіці, домінування неекономічних методів управління. До того ж фактична влада зберігалася за міністерствами і відомствами, чиновницьким апаратом. Модель господарства, вибудувана ще при Сталіні і завершена Брежнєвим, у принципі не могла трансформуватися в ефективну економіку. Лише в 1990 р. була прийнята програма впровадження ринкових засад в економіку, яка передбачала перехід від розпорядчо-планової системи управління до регулювання промисловості через вільні ціни і прибуток. Але це не врятувало радянську економічну систему. Її кризу поглибили «оксамитові революції» в Європі, фактичне

---

[12] *Масол В.* Упущенный шанс. — К., 1993. — С. 30.

[13] *Коропецький І.С.* Вплив реформ Горбачова на економічні права союзних республік // Сучасність. — 1988. — № 5. — С. 91.

згортання торговельно-економічного співробітництва між країнами РЕВ та розрив міжреспубліканських зв'язків. «…У 1991 р. український уряд пішов на жорстке обмеження вивозу за межі республіки продуктів харчування, — згадує Леонід Кравчук. — Кілограм хліба, кілограм цукру, десяток яєць, чотири пачки цигарок — ось, власне, і все, що могла взяти з собою людина, яка перетинала український кордон, а сумнозвісна павловська грошова реформа, яка зробила бідний народ ще біднішим, підірвала до збанкрутілої системи останню довіру»[14].

Спад виробництва катастрофічно наростав. У 1991 р. валовий сукупний продукт в Україні був на 11,3% меншим, ніж у 1990 р.; національний дохід зменшився на 11,2%, падіння промисловості становило 4,8%, сільського господарства — 13,2%. Державний борг СРСР зростав. Золотий запас країни за 1985–1991 рр. скоротився в 10 разів і складав всього 240 т. Радянська економіка прискорено занепадала і розпадалася.

2. Соціальна криза

Системна криза радянської економіки відповідно впливала на всі сфери життя суспільства й особливо на найбільш чутливу його складову — соціальну. Соціальна сфера фактично занепадала. Кошти на житлове будівництво, охорону здоров'я, освіту, науку виділялися за залишковим принципом з неухильним зниженням їх частки у видатках державного бюджету. Особливо в занедбаному стані перебувала соціальна сфера села. У ньому постійно відставало від міста медичне й культурно-освітнє обслуговування. Украй повільно проводилася газифікація сіл. Це породжувало стійкі міграційні настрої у значної частини жителів села, особливо молоді. Інтенсивна безповоротна міграція сільських жителів до міст призводила до знелюднення та запустіння багатьох українських сіл. З 1974 р., коли сільські жителі отримали паспорти, і до 1990 р. чисельність сільського населення

[14] Цит. за: *Гордон Д.* Первый Президент Украины Леонид Кравчук … // Бульвар Гордона. — 2014. — 14 января.

зменшилася на 3,5 млн. осіб. Особливо загрозлива ситуація склалася в таких областях, як Чернігівська, Сумська, Вінницька, Черкаська, Хмельницька. Суттєвий відтік сільського населення в міста призвів до того, що в селах почали переважати люди літнього віку, пенсіонери. Таким селам офіційна влада навішувала ярлик «неперспективних». Там закривалися школи, обмежувалася торгівля, згорталася соціальна сфера. На кінець 1980-х рр. у 210 сільських пунктах України взагалі ніхто не проживав, а 2,8 тис. сіл мали 50 і менше мешканців.

Переселення до міст селян, переважно українців, основних носіїв національної свідомості, традицій і ментальності, з одного боку, сприяло підтриманню «українськості» міст і пом'якшенню русифікаторської політики. З іншого, — відтік молоді з села, яке завжди було джерелом відтворення людських ресурсів, призвів до зменшення на селі народжуваності. Так, уже на початку 1980-х рр. середній розмір сільської родини дорівнював міському показнику — 3 особи на сім'ю.

Зменшувалася народжуваність і в містах. Це було пов'язано з незадовільними соціально-побутовими умовами, зокрема високою зайнятістю жінок у суспільному виробництві, адже дев'ять з десяти жінок працювали; низьким рівнем системи охорони здоров'я дитинства, складними житловими умовами, поступовим зростанням дитячого сирітства.

Заходи щодо реформування економіки в часи перебудови були загалом правильними, але запізнілими і, головне, мали половинчастий, непослідовний характер. У результаті замість прискореного економічного розвитку, як зазначалося, почався спад виробництва, інфляція, прискорене падіння життєвого рівня населення. З прилавків магазинів швидко зникали товари першої необхідності. Тотальний дефіцит товарів зумовлював регульований розподіл за списками, талонами окремих видів промислових товарів і продуктів харчування. Дефіцитними стали такі товари, як пральний порошок, мило, сірники, цукор, сіль, масло, а подекуди й хліб.

В умовах тотального дефіциту й розподілу товарів серед населення за талонами характерним для країни явищем став

«блат» — різноманітні зв'язки, знайомства з усякими посадовими особами — начальниками, директорами, завідувачими магазинів, складів, продавцями та ін. Неформальні зв'язки давали змогу не лише купити які-небудь товари чи продукти, недосяжні іншим або поза чергою, а й влаштуватися на кращу роботу, влаштувати дитину в дитячий садок чи гарну школу, у вищий навчальний заклад, отримати квартиру тощо. «Блат» був тісно пов'язаний з хабарництвом. За надані послуги потрібно було платити. Хабарі були як у вигляді грошових сум, так і в натуральному вигляді — від плитки шоколаду, коробки цукерок або флакона духів до вечері в дорогому ресторані, полювання в заповіднику й т. ін. Інколи давалися під виглядом «вдячності» за надану послугу. Практично кожна радянська людина давала або отримувала хабар хоча б раз у житті, так що для багатьох це стало звичним і навіть необхідним елементом радянського повсякдення.

Відповідно до економічних реформ відбувалися зміни в податковій системі, справлянні податків з населення, зокрема щодо фізичних осіб, яким було дозволено індивідуальну трудову діяльність. Їхні доходи, одержувані від заняття цією діяльністю, стали обкладатися податками. Поступово почала формуватися система податків для індивідуальних підприємців. Нові податки встановлювалися й для широкого загалу громадян. Так, указом президії Верховної Ради СРСР від 21 березня 1988 р. запроваджено загальносоюзний податок із власників транспортних засобів. Законом СРСР від 23 квітня 1990 р. «Прибутковий податок з громадян СРСР, іноземних громадян та осіб без громадянства» встановлювалися самостійні режими оподаткування доходів громадян від ведення сільського господарства і доходів від індивідуальної трудової діяльності. Своєю суттю він засвідчував, що основним завданням податкової системи залишалося відчуження частини доходу кожного індивіда.

Поряд з новими податками, які встановлювалися для населення, продовжували діяти й старі, деякою мірою навіть екзотичні податки. Зокрема, з багатьох громадян продовжували збирати податок «за бездітність». Він існував в СРСР як «Податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян» з листопада

1941 р. на основі указу Президії Верховної Ради СРСР. Бездітні чоловіки від 20 до 50 років і бездітні незаміжні жінки від 25 до 45 років повинні були відраховувати 6% зарплати державі. І лише в роки перебудови був прийнятий закон «Про поетапну відміну податку на холостяків, самотніх і малосімейних громадян СРСР». Фактична ж відміна його відбулася лише з розпадом Радянського Союзу.

Радянська система податкових відносин і в роки перебудови фактично продовжувала стимулювати екстенсивні методи ведення господарства, не сприяла заохоченню приватної ініціативи та зростанню соціально-культурних стандартів життя населення. У 1988 р. СРСР посідав 77-е місце у світі за рівнем життя. Година праці середньооплачуваних робітників становила в США 30 доларів, Швейцарії — 30, ФРН — 28, а в СРСР — 0,59. При цьому рівень життя жителів України був значно нижчим не тільки порівняно з США, а й з Росією. Так, у 1988 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців в УРСР становила 200 руб., а в Російській Федерації — 235 руб., середньомісячна грошова оплата колгоспників в УРСР складала 168 руб., а в Росії — 200 руб. Така диспропорція в зарплаті існувала і в сфері культури. Зокрема, редактор газети «Советская Россия» одержував 500 руб. зарплати, а редактор «Радянської України» — 350[15]. Хоча обидві газети на час порівнювання були республіканськими, формально мали той самий статус, той самий наклад.

Подібна асиметрія спостерігалась і в інших соціально чутливих сферах життєдіяльності. Так, загальний обсяг роздрібного товарообігу державної і кооперативної торгівлі на одного жителя Росії становив 1213 руб., а України — 1408 руб. В Україні спостерігалася суттєва різниця між рівнем виробництва та рівнем споживання продуктів харчування. У кінці 1980-х рр. УРСР займала в Радянському Союзі за рівнем споживання п'яте місце після Росії, Литви, Латвії та Естонії.

---

[15] Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

Залишалася гострою проблема житла. Черга на нього в містах України зростала і становила в 1980 р. 1,4 млн сімей, у 1985 р. — близько 2 млн., а в 1991 р. — понад 2,5 млн. сімей. Незважаючи на приріст населення в 1966–1985 рр. на 5,5 млн. чоловік, спорудження житла перебувало на рівні кінця 50-х років. Тож окрему квартиру сім'я очікувала від 10 до 20 років.

Намагаючись розв'язати житлову проблему, радянське керівництво запропонувало суспільству «прожектерську» програму забезпечення до 2000 р. кожної радянської сім'ї окремою квартирою чи будинком. Для її реалізації не було ні бази, ні умов, тому програма залишилася нездійсненною мрією. А в 1991 р. у країні фактично припинилося державне житлове будівництво.

Неоднозначні процеси відбувалися у сфері освіти та науки. Необхідність мати сильну армію та адекватні цьому завданню озброєння вимагали мати велику кількість освічених людей у радянських республіках. Технічна інтелігенція, науковці повинні були бути численними, як то диктувалось екстенсивним шляхом розвитку радянської економіки. Саме тому впродовж тридцяти років, з 1959 до 1989, власників атестата про середню та диплома про середню спеціальну освіту побільшало в Україні в 5,3 рази й налічувалося майже 20 млн. осіб. Відповідно вищу освіту мали в 5,9 рази більше людей — 4,2 млн осіб. Правда, якщо в місті диплом вищої школи мав кожен дев'ятий, то на селі — кожен тридцять шостий. Кількість науковців зросла з 46,7 тис. у 1960 р. до 215 тис. у 1987 р.

Демократизація освіти й пролетаризація студентського складу мала не тільки позитивні, а й негативні наслідки. «З одного боку, це сприяло проникненню знань навіть у «ведмежі закутки», — писав доктор фізико-математичних наук Олександр Габович. — Але, з іншого боку, інтелігенція вбирала в себе занадто багато особистостей, не спроможних не те що до творчості, а навіть до сприйняття культурної спадщини Європи»[16].

---

[16] *Габович Олександр*. Прокляття невігластом // Дзеркало тижня. — 2003. — 20 вересня.

В умовах перебудови розширилися можливості виїзду жителів УРСР за кордон, передусім з економічною метою і здебільшого в країни тодішньої «соціалістичної співдружності». Найбільше поїздок здійснювалося в Польщу, Югославію, Угорщину, Румунію, а також у Туреччину. Українці везли на продаж електроінструменти, побутову техніку, тканини й вироби з них, різні інструменти, прилади, посуд, горілку, спирт, цигарки тощо, а звідти — взуття, трикотажні й шкіряні вироби, магнітофони та відеомагнітофони, уживані автомобілі, валюту. В Україну теж приїжджали для торгівлі громадяни Польщі, Румунії, Угорщини та інших держав. На українських ринках «осіли» великі групи польських торгівців, які торгували як промисловими, так продовольчими товарами. «Польські базари» започаткували появу гуртових ринків у Тернополі, Хмельницькому, Чернівцях, Одесі. На цих ринках провідні позиції зайняли товари з Туреччини, Китаю, В'єтнаму та інших країн. Українці вчилися торгувати. Тепер це не вважалося спекуляцією, яка до 1985 р. була заборонена. З торгівлі починався дрібний і середній бізнес, бо він давав можливість вижити, а окремим «туристам» чи торговцям — накопичити певні кошти. Але це вже було в перебудовний час. Соціальна ж криза мала перманентний характер в усі радянські десятиліття.

Одним із основних негативних наслідків процесів, які відбувалися в Радянському Союзі і, зокрема, в Україні в останні радянські десятиліття був моральний розклад суспільства. Не маючи змоги забезпечити реальне підвищення життєвого рівня людей, партійно-радянське керівництво держави відкрило широку можливість для кожного забезпечити собі «солодке життя» власними силами.

Нечуваного розмаху в 70–80-ті роки набув такий специфічний спосіб господарської діяльності, який коротко сформулював у свій час Микола Карамзін: «Воруют!». Крадіжки на підприємствах набули тотального характеру. Навіть термін виник такий — «несуни» (тобто ті, хто ніс щось з роботи додому). А несли і везли все, що можна було нести і везти. Це явище було надзвичайно поширеним, оскільки вкрасти багато продуктів і речей

було простіше, ніж знайти в продажу. До того ж, винесений з підприємства товар був безплатний. Таке тотальне злодійство дещо підвищувало рівень матеріального добробуту людей, компенсуючи низьку заробітну плату, і зменшувало гостроту дефіциту.

У 1980-і рр. дрібне злодійство як форма підвищення добробуту стало повальним і щоденним явищем, на яке практично перестали звертати увагу. Однак якщо рядовий «несун» задовольнявся невеликими прибутками, одержаними незаконним шляхом, то прибутки корумпованої номенклатури складали мільйони. Боротьба ж із масштабним злодійством в останні радянські десятиліття також фактично не велася, хоча час від часу відбувалися гучні процеси над «розкрадачами народної власності». Було навіть відновлено смертну кару за «розкрадання соціалістичного майна в особливо небезпечних розмірах». Але ці «зразково-показові» заходи лише симулювали захист закону і породжували правовий нігілізм, аморальність і нечесність. У 1989 р. лише в агропромисловому комплексі України втрати від розкрадань, недостач та безгосподарності становили 244 млн. рублів, у системі Укоопспілки — 17,5 млн. руб., Мінторгу — 5,3 млн. руб. Приписки і перекручення звітності виявлено більш як на 10 тис. об'єктах, до 1,5 тис. застосовувалися економічні санкції за випуск недоброякісної продукції. За розкрадання державного і громадського майна до кримінальної відповідальності було притягнуто близько 20 тис. осіб[17].

Виховати чесність у радянських людей було дуже складно. Які тільки експерименти не проводилися для цього. Зокрема, з кінця 1950-х рр. у кооперативній торгівлі стали активно запроваджувати торгові точки (ятки) без продавця. На польових станах, бригадах і навіть хуторах ставилася шафа буфетного зразка, в якій були попередньо розфасовані продукти та штучні товари. Гроші за взяті товари потрібно було залишити в спеціальному «грошовому» ящику. В умовах безгрошів'я і напівголодного

[17] Радянська Україна. — 1990. — 30 травня.

повоєнного життя кооператори несли великі збитки від такої «торгівлі». Продукти часто пропадали разом із грошима (у ті часи навіть з'явився анекдот: «У селі злодії є? — Ні, нема. Але люди самі іноді беруть…»). Тому часто біля цих яток без продавця змушений був стояти «відповідальний», а то й міліціонер. Однак ідеологія була вище втрат — на початку 1959 р. кооператорів змусили поставити 1,4 тис. таких торгових точок, а в 1966 р. — близько 6 тис.[18]

Не менш екзотичним для радянської дійсності було самостійне отримання (відрахування і забирання з сейфу) заробітної плати — кожна така акція здоров'я бухгалтерам явно не додавала. Ефективність цих і подібних нововведень була мінімальною: у першому випадку роль продавця відігравав міліціонер, зарплата якого була набагато вищою від зарплати продавця. У випадку із роздачею грошей держава також лише втрачала: замість одного касира були задіяні кілька, які уважно стежили за «процесом самостійного відрахування грошей»[19].

Подібні експерименти, як і магазини самообслуговування в містах, мали швидше ідеологічний характер. Вони повинні були засвідчувати комуністичну свідомість радянських людей і довіру до них, відмирання держави і зростання громадської активності людей. У реаліях радянського способу життя ці експерименти були приречені на провал.

Купівля і перепродаж за підвищеною ціною продуктів, а частіше промислових товарів широкого вжитку в країні з її тотальним дефіцитом були найбільш поширеним способом одержання прибутку, так званого «навару». Спекуляцією займалися як малозабезпечені непрацюючі, які мали багато вільного часу, могли стояти в довгих чергах, так і ті, хто мав зв'язки, «блатні». Дрібні спекулянти здійснювали перепродаж частіше всього на місці тим, кому товару не вистачило або хто не міг чи не хотів стояти в черзі. А ті, хто мав доступ до ресурсів, могли закупляти

---

[18] *Саган Олександр*. Великий експеримент // День. — 2002. — 19 жовтня.

[19] Там само.

великі партії товарів в одному місті, де було їх виробництво, і продавати в іншому, де на них був великий попит, але в продажу не було. Спекуляція як форма підприємницької діяльності була поширеним явищем у країні.

Практика економічного життя країни породила й таке специфічне для СРСР соціальне явище, як дармоїдство — ухилення громадян від суспільнокорисної праці. Уже у 1961 р., коли з'явився указ «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільнокорисної праці і ведуть антигромадський і паразитичний спосіб життя», за дармоїдство в СРСР було засуджено майже 200 тис. осіб. Дармоїдів, а вони далеко не завжди були такими, висилали з великих міст у провінційні обласні й районні міста, де ними поповнювалися нерідко ряди криміналітету. Вислані займалися дрібними крадіжками, жебрацтвом, випадковими підробітками. У 1970 р. за ухилення від виконання судових рішень «про припинення паразитуючого способу життя» був встановлений термін до 2-х років в'язниці, а в 1982 р. — підвищений до 5 років. У 1983 р. в СРСР було виявлено 390 тис. дорослих людей, «не зайнятих суспільно корисною працею», що для радянської системи вважалося неприродним.

Відсутність роботи у працездатного населення в державному виробництві було кримінально відповідальною дією аж до кінця 1980-х рр. Доходи від будь-якої іншої діяльності вважалися нетрудовими. 1 липня 1986 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами». Відповідно розгорнулася боротьба не лише з розкраданням «соціалістичної власності», хабарництвом, спекуляцією, а й з будь-яким видом підприємницької діяльності. Переслідувалися ті, хто прагнув додаткового заробітку (шабашники), кустарі, власники присадибних ділянок, дачники, вуличні торгівці та ін.

Наслідком заборони приватної ініціативи, праці поза державним чи колгоспним сектором була поява в соціальній структурі населення таких специфічних соціальних груп, як спекулянти, бомжі, жебраки.

Значної шкоди соціальному самопочуттю суспільства завдавав алкоголь. Ще сталінський період був ознаменований суттєвим

розширенням виробництва та продажу алкогольних напоїв для поповнення запасів казни. Чергова хвиля підйому вживання алкоголю відзначена з 60-х років. Сумна статистика характеризує темпи приросту населення й зростання вживання алкоголю. Так, населення країни з 1940 до 1980 р. збільшилося лише на 35%, а вживання алкогольних напоїв зросло майже у 8 разів. У 1985 р. у середньому один житель України на купівлю алкоголю витрачав 127 руб., а на придбання, наприклад, друкованої продукції — 17 руб., спортивних товарів — 3 руб.[20]

Період застою характеризувався повсюдною пиятикою — і в побуті, і на виробництві. Однією з причин цього явища було те, що протягом тривалого часу в радянському суспільстві існували сили, зацікавлені в споюванні народу, у відверненні його уваги від політичного та соціального життя. Адміністративно-бюрократична система потребувала все нових і нових коштів. Тому ціни на горілку постійно зростали, що неодмінно викликало збурення серед населення, породжувало численні протестні вияви, в т.ч. у формі анекдотів, частівок. Так, після відставки Микити Хрущова за кожним столом звучала популярна в ті роки «частушка» (мовою оригіналу):

«Товарищ, верь, придет она.
На водку старая цена.
И на закуску будет скидка. —
Ушел на пенсию Никитка…».

А в період брежнєвського правління, який взагалі охрестили «епохою застілля», як реакція на підвищення ціни на горілку поширеною була «частушка» такого змісту:

«Было шесть, а стало восемь.
Все равно мы пить не бросим.
Передайте Ильичу, нам и десять по плечу,
Если водка станет больше, то мы сделаем, как в Польше».

Соціально-економічна обстановка в країні ніяким чином не перешкоджала поширенню алкоголізму. Боротьба з ним не давала

---

[20] *Лаас Н.О.* Повсякденне життя // Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — С. 486.

бажаних результатів. Останнім спалахом її стала постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва і алкоголізму», прийнята командою Михайла Горбачова у травні 1985 р.[21] Вона вводила по суті драконівські заходи, аж до звільнення з роботи тих, хто влаштовував і допускав випивку в установах і на виробництві, навіть після роботи. Відбулося різке скорочення виробництва і продажу не лише горілки, а й виноградних вин, пива. Упроваджувалися талони на купівлю спиртних напоїв, а торгівля ними дозволялася лише з 14-ї години. Як згадував колишній перший секретар Кримського обкому КПУ Віктор Макаренко, «Кілометрові черги за горілкою в народі охрестили "петлею Горбачова"»[22].

Непродумана «антиалкогольна» кампанія привела до знищення 265 тис. га виноградників (в Україні — до 60 тис. га), часткової ліквідації виноробних виробництв, сприяла поглибленню інфляційних процесів. Країна недоотримала в бюджет близько 89 млрд. руб., у тому числі Україна втратила 10 млрд. руб. Алкоголізм, який становив собою реальну загрозу фізичної, розумової і моральної деградації суспільства, подолати не вдалося. Натомість значно поширилося самогоноваріння, що призвело до дефіциту цукру; почастішали випадки отруєння неякісним алкоголем та його сурогатами. На початку 1988 р. керівництво держави вирішило врегулювати ситуацію встановленням денних норм продажу цукру. З березня 1988 р. було запроваджено торгівлю цукром за талонами в усіх містах, а в сільській місцевості — за списками в розрахунку 1,5 кг на місяць на одну особу.

Борючись із наслідками споювання народу — зростаючим п'янством і алкоголізмом, радянська держава водночас розширювала торгівлю спиртним. Як зазначає Мирослава Смольніцька, у Києві восени 1988 р. збільшили кількість магазинів із 154 до 204, які мали право на продаж алкогольної продукції. Оскільки черги й після цього не зникли, то планувалося відкрити ще

---

[21] КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: Т. 15. — М., 1989. — С. 21–27.

[22] Бульвар. — 2005. — 25 січня.

141 магазин. У продовольчих магазинах дозволили продаж розливного пива на винос в тару покупця, в 50 підприємствах громадського харчування було дозволено вживання алкоголю на місцях[23].

Торгівля спиртним настільки швидко зростала в долі бюджету, що його стали називати «п'яним». За короткий час негативні наслідки «кавалерійської атаки» на пияцтво й алкоголізм значно перевищили позитивні. Втрата бюджетом «п'яних» грошей разом з падінням цін на нафту були серйозним ударом по радянській економіці й по перебудові загалом.

Загрозливих масштабів набирали токсикоманія і наркоманія. Якщо на початку 1986 р. в Україні було зареєстровано 18,4 тис. наркоманів, то на середину 1987 р. на обліку перебувало вже близько 28 тис. Поширеність цієї хвороби в Україні перевищила середньосоюзний показник у 1,5 рази, а показник захворюваності — в 2,4 рази.

У 1988–1989 рр. в СРСР було проведено широке соціологічне дослідження наркотизму на території Латвії, Приморського і Ставропольського країв, Горьківської, Новосибірської і Львівської областей, в Москві і Ташкенті. У ході дослідження було опитано близько 3 тис. наркоманів і споживачів наркотиків, 2 тис. експертів, 6 тис. учнів шкіл і професійно-технічних училищ. Висновки виявилися досить песимістичними: «Частіше всього лікування наркоманії не мало належного ефекту, а повного видоровлення не настало ні в одному розглядуваному випадку»[24].

Наркоспоживання охоплювало все нові й нові прошарки молоді і навіть армію. Зокрема, у 1987 р. 6% опитаних у вищих навчальних закладах молодих людей повідомляли, що вони

---

[23] *Смольніцька М.К.* На шляху до незалежності // Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. / [Ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій]. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — С. 514.

[24] *Габиани А.А.* Кто такие наркоманы? // Социологические исследования. — 1992. — № 2. — С. 83.

долучились до споживання наркотичних засобів саме в армії[25]. Зрозуміло, неабияку роль тут відіграла війна в Афганістані. Наркоманія з часом ставала все більш гострішою соціально-медичною проблемою в СРСР. Між тим, проблема охорони здоров'я в країні вирішувалася вкрай незадовільно. Коштів, які виділялися на потреби галузі, не вистачало навіть на те, щоб забезпечити медичні заклади новітньою апаратурою і препаратами. У 1987 р. на потреби охорони здоров'я та освіти сумарно було виділено в СРСР 187 млрд. руб., тоді як у США тільки з федерального бюджету — 500 млрд. доларів.

Гострою для медичної сфери залишалася й кадрова проблема. Адже кваліфікація значної кількості медичних працівників була далеко не на найвищому рівні. Офіційна медицина заперечувала нетрадиційні та народні методи лікування хворих, створювала штучні перепони на шляху лікарів-новаторів. Окремі галузі її, зокрема психіатрія, нерідко використовувалися в немедичних, включаючи політичні, цілях.

У ці ж роки серед молоді став поширюватися і СНІД. Великим соціальним лихом стала епідемія туберкульозу. Частина українського суспільства стала страждати від психозу, піддаватися впливам різних знахарів, екстрасенсів, зокрема Анатолія Кашпіровського, Алана Чумака. Швидко зростав рівень сектантської релігійності населення.

На психічний стан тогочасного українського суспільства вкрай негативно впливала війна Радянського Союзу в Афганістані. Тисячі матерів і батьків, сини яких перебували в армії чи воювали в Афганістані, жили в постійній тривозі і нервовій напрузі. Великі страждання випадали на долю тих, чиї діти гинули. Батьки призовників на військову службу шукали різні шляхи, аби тільки їхні діти не були направлені в Афганістан.

---

[25] *Гилинский Я.* Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийства и других «отклонений». — СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. — С. 66.

Лише 14 лютого 1989 р. радянські війська залишили Афганістан. За офіційними даними, понад 1500 солдатів і офіцерів з України були там вбиті або пропали безвісти. Чимало молодих людей повернулися з афганської війни скаліченими і фізично, і морально. Ця війна залишила глибокий слід у пам'яті українського народу, у його моральному здоров'ї, стимулювала радикалізацію перебудовчих процесів.

З поглибленням системної кризи в СРСР усе більшого розмаху набувала злочинність. Вона зростала пропорційно росту «тіньової економіки». Постійно розширювалося професійне злочинне середовище. На початку 1970-х рр., на думку більшості фахівців, у європейській частині СРСР почала формуватися організована злочинність у сучасному розумінні, відбувалася її інституалізація. Поступово злочинність проникала і в правоохоронні органи, і навіть у те ж середовище підпільних мільйонерів, які самі ставали об'єктом різного роду вимагань. Кримінальні злочинці, домагаючись викупу, своєї частки в перерозподілі «прибутків», застосовували такі методи впливу, як підпали будинків, дач, автомобілів, шантаж, катування. У 1970-х роках з'явився такий вид злочину, як «кіднепінг» — викрадення дітей.

Зосередження значних фінансових ресурсів у злочинних авторитетів, зазначає Тамара Момотенко, один із фахівців проблеми, дозволило їм вийти на новий рівень — формувати й утримувати відносно постійний склад свого угрупування та налагоджувати корупційні зв'язки з окремими посадовцями в державних і правоохоронних органах. Фактично «тіньовою економікою» фінансувалися два рівні кримінальної піраміди — організовані злочинні угрупування та корумповані працівники державних структур, правоохоронних і судових органів. Першим платили «податок» за те, щоб убезпечити себе від нападів та безсистемних вимагань, а другим — за так званий «дах», можливість безперешкодно продовжувати зловживати владою або здійснювати протиправну господарську діяльність та, у випадку викриття, мати сприяння в уникненні покарання або його пом'якшенні. Але незважаючи на активізацію як професійної, так і організованої злочинності, їх існування в СРСР на офіційному рівні тривалий час не визна-

валося. Поняття «організована злочинність» увійшло в побутову мову та журналістську термінологію лише в другій половині 1980-х років[26].

Політичні та соціально-економічні реформи часів перебудови об'єктивно створили нові умови й стимули для розвитку організованої злочинності в СРСР. Більшість її стримуючих важелів перестала діяти. Перебудова за всіх її беззаперечних «плюсів» дозволила власникам підпільних капіталів, а також партійно-державній номенклатурі зайняти домінуючі позиції в економіці країни. У таких умовах єдність старих «злодіїв у законі», «тіньовиків», корумпованих чиновників і нової генерації кримінального світу «бандитів» або «спортсменів» була порушена. Більша частина пішла зі своїми капіталами, кримінальними і напівкримінальними зв'язками й мораллю в легальний бізнес, менша частина утворила злочинні організації з традиційними видами діяльності: торгівля наркотиками і зброєю, контроль над гральним бізнесом і проституцією і тощо.

Організована злочинність сама стала суб'єктом системи, перетворилася на впливовий чинник соціально-економічного й політичного життя. Цьому сприяли зміни в суспільному устрої держави, її економічних основ, відновлення приватної власності, перехід від планової до ринкової, багатоукладної економіки, руйнування командно-адміністративної системи управління. Цей період відзначався масовою активізацією діяльності злочинних угрупувань насильницького спрямування, вбивствами на замовлення, поширенням шахрайства з фінансовими ресурсами, контрабанди, нелегальної міграції та торгівлі людьми. З кінця 1980-х рр. у країні поширився «чорний рекет» — побори з дрібних магазинів, кіосків, ларків; спостерігалося зростання кількості тяжких злочинів — умисних вбивств, важких тілесних пошкоджень та розбійних нападів.

---

[26] *Момотенко Т.Д.* Виникнення, становлення та поширення організованої злочинності в Україні: історичний погляд // Форум права. — 2015. — № 1. — С. 186.

При цьому варто зауважити, що окозамилювання, приписки, приховування правдивої інформації були звичним явищем і в сфері боротьби зі злочинністю. Рівень розкриття злочинів у СРСР був завідомо нереальним, «липовим» і становив 90–95%, тоді як у європейських країнах він складав у 1980-і роки 40–46%. Уся кримінальна статистика в СРСР була засекречена. Перші, вкрай убогі відомості почали публікуватися тільки з 1987 р. у щорічних статистичних збірниках «СССР у цифрах». А перший відносно повний статистичний збірник «Преступность и правонарушение в СССР» вийшов у 1990 р.

У роки перебудови соціальні умови для злочинності ставали все більш сприятливими. Її зростання в той час зумовлювалось однобоким, по суті конфіскаційним для більшості населення характером проведення економічних реформ; розпадом системи фінансового, банківського і виробничого контролю; руйнуванням звичних, організаційних і правових механізмів господарської діяльності; падінням курсу радянської валюти, різкою поляризацією доходів населення, ідеологічним вакуумом та занепадом суспільної моралі. Зростаюча соціально-економічна нерівність загострювала соціальні суперечності.

На початку серпня 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла постанову «Про рішуче посилення боротьби зі злочинністю». Нею було передбачено створення в СРСР, союзних і автономних республіках, крайових, обласних центрах тимчасових комітетів по боротьбі зі злочинністю у складі керівників органів прокуратури, внутрішніх справ, державної безпеки, суддів і юстиції, народних депутатів СРСР[27]. Однак створення таких структур практично нічого не дало.

Не підготовлений перехід до ринкової економіки створив у країні такі умови, за яких порушення законів перетворилося на вимушений спосіб життя значної частини населення, а організована злочинність стала вигідною і досить безпечною формою

[27] Радянська Україна. — 1989. — 8 серпня.

діяльності окремих осіб із найбільш активних прошарків суспільства[28].

У роки перебудови, як і раніше, влада в Радянському Союзі, попри певні демократичні зрушення, базувалася на силових, адміністративно-командних принципах і методах. Це суттєво впливало на якісні характеристики суспільства, визначало його соціально-структурні ознаки і диспропорції. Зокрема, суспільство характеризувалося неприродньо великим масштабом силових структур і великою кількістю громадян, позбавлених у силу тих чи інших обставин волі. Система залишалася особливо жорстокою до порушників радянських законів. Так, з 1985 до 1990-й р. до смертної кари засуджувалися в СРСР 386 осіб щороку. Показово, що в царській Росії за 80 років (з 1826 до 1906 р.) до смертної кари щороку засуджувалося всього 8 осіб[29].

У соціальній структурі радянського суспільства завжди значне місце займав контингент засуджених. У період системної кризи радянського ладу він залишався бути кількісно великим і таким, що помітно впливав на соціальне життя країни. У 1985–1986 рр., зокрема, в тюрмах СРСР перебувало понад 2 млн засуджених — майже стільки, скільки в 1948–1953 рр., останніх сталінських роках[30]. Люди виходили з тюрем зі зламаною психікою, скалічені духовно і фізично, з важкими формами туберкульозу, з відбитими нирками, відвиклі від життя на волі, втративши за час перебування в ув'язненні сім'ю, батьків, злі на всіх і вся. Вони ж несли маргінальну ідеологію, звички «зони» — моральні, етичні, естетичні в звичайне життя, утверджували їх у суспільстві. Проникнення кримінальної естетики в робітниче або люмпенізоване середовище спричиняло підживлення кримінальної складової молодіжних субкультур (гопники, скінхеди).

---

[28] Див.: *Момотенко Т.Д.* Виникнення, становлення та поширення організованої злочинності в Україні: історичний погляд // Форум права. — 2015. — № 1. — С. 186.

[29] *Гилинский Я.* Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийства и других «отклонений». — СПб, 2004. — С. 212.

[30] Там само. — С.214.

У складних умовах радянської соціально-економічної практики найбільш комфортно почував себе такий соціальний прошарок населення, як партійно-державна номенклатура. На її утримання йшли величезні кошти. У процентному відношенні до всього населення радянський чиновницько-бюрократичний апарат був одним з найчисельніших у світі. Тільки союзних міністерств і центральних відомств в СРСР налічувалося понад 300. Представники апарату перебували й поза законом, і поза критикою, користувалися різними привілеями та послугами спеціальних магазинів, лікарень, майстерень, господарств, не доступних для простого народу. Свої посади вони розглядали як можливість користуватися частиною державної власності. У країні поступово встановлювалися опосередковано буржуазні відносини.

Сталінсько-брежнєвська селекція вела до того, що нерідко не здібні і порядні, а найбільш підлі і невмілі досягали неймовірних вершин шляхом підступів та інтриг. Радянським чиновникам, денаціоналізованим, але обов'язково проросійськи налаштованим, були притаманні такі риси, як відірваність від народу і байдужість до його потреб, невіра в систему, у якій вони діяли й у її можливості, лицемірство і дволикість, визнання своєї повної залежності від держави і праця лише за інструкціями та «поняттями». «Прилюдно молилися лжекумирам, ритуал був святістю, справжні переконання — тримали при собі», — писав пізніше у своїй «Чорній книзі комунізму» Олександр Яковлєв, близький соратник Михайла Горбачова й один із архітекторів перебудови. Відповідно звичайна людина залишалася безправним гвинтиком у радянській системі суспільних відносин. Велику частину свого життя вона проводила в чергах — за «дефіцитом», за довідками, у приймальнях різних кабінетів і служб. І показовими рисами суспільної свідомості стали брехня і двомислення.

Невід'ємною рисою і супутником повсякденного номенклатурного життя була корупція. Особливо поширеним було хабарництво. Уже на 1970-й р. радянська номенклатура і бюрократія, включаючи керівників держави і Комуністичної партії, були тотально розбещені й корумповані (достатньо згадати

«бавовняні», «фруктові», «рибні», вони ж — «узбецькі», «казахські», «молдавські», «московські», «одеські» та інші справи і процеси, які відображали лише видиму, поверхневу частину впливу).

Показником ставлення народу до діяльності чиновників була зростаюча лавина листів — скарг, заяв, анонімок у вищі партійні та державні органи. Зокрема, лише у 1984 р. до ЦК КПРС надійшло 74 тис. анонімних листів-скарг[31]. У них звучало невдоволення поведінкою, зловживаннями, пільгами та привілеями номенклатури як головних носіїв влади. В анонімних листах до ЦК Компартії України, Комітету партійного контролю містилися скарги та вказівки на неправомірне використання керівниками державних ресурсів для задоволення особистих потреб або потреб свого оточення. Особливо вражали факти земляцького підходу в доборі кадрів та непотизму. Так, у листі без підпису до ЦК КПУ повідомлялося про «неправильні дії першого секретаря Чернігівського обкому партії т. Палажченка Леоніда Івановича», за якого «добір кадрів… ведеться важко, не за діловими та політичними якостями, а за ступенем особистого знайомства і вміння догодити т. Палажченку». Щодо кумівської кадрової політики першого секретаря зазначалося: «Свого кума Ткаченка П.А. призначив зав. відділу обкому, сина кума — Ткаченка П.П. — спочатку секретарем РК ВЛКСМ, потім першим секретарем обкому ЛКСМ… Свого друга дитинства Гришка М.В. … удостоїв посади голови Чернігівського облвиконкому»[32]. Такі факти були не поодинокими і підтверджувалися життям. Вони мали системний характер і поглиблювали соціальну прірву між номенклатурними верхами і народом.

---

[31] *Кара-Мурза С.Г.* Советская цивилизация. Книга вторая. От Великой Победы до наших дней. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. — С. 134.

[32] Див.: *Кузьменко Ю.* Зловживання владою працівниками партійно-радянської номенклатури в анонімних листах періоду перебудови // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. — Вип. 21. — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — С. 77–78.

Від безвиході зростала «суїцидальна реакція» громадян на життєві проблеми. З 1965 до 1990 р. кількість самогубств у СРСР зросла з 39,5 тис. до 60,8 тис. А найвищий рівень самогубств припав на 1984 р. — пік «застою» — 81,4 тис. У цей час країна вийшла на одне з перших місць у світі за цим показником. І це було показовим для характеристики соціального, економічного й політичного становища радянського суспільства. Особливістю періоду перебудови було те, що в перші її роки, часи соціального оптимізму, надій, різкого обмеження вживання алкоголю помітним було зменшення частоти суїциду. Однак на кінець 80-х — початок 90-х років ситуація змінилася, і знову розпочалося неухильне зростання суїцидальності.

Низький загальний рівень життя, демографічна «яма», екологія, а також інші чинники, спричинили уповільнення темпів приросту населення України в 60–80-ті роки в чотири рази. Рівень природного приросту населення республіки впав з 13,6 осіб на тисячу жителів у 1960 р. до 1,7 — у 1989 р. За народжуваністю Україна посідала в СРСР у 1990 р. останнє, 15-е місце. При цьому 80% дітей у республіці хворіли. Чорнобильська катастрофа підвищила рівень масових захворювань. У містах зі шкідливими виробництвами в кожних двох з трьох дітей спостерігалася алергія. Кожна сьома-дев'ята дитина з'являлася на світ із вродженими вадами. До 30% дітей шестирічного віку за станом здоров'я не були готові до навчання в школі.

Уповільнення народжуваності супроводжувалося поступовим підвищенням показників смертності населення, за яким Україна посідала третє місце серед республік СРСР. У деяких областях, зокрема Вінницькій, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській та Чернігівській спостерігалася загрозлива картина переважання кількості померлих над народженими. Близькими до цих показників наприкінці 80-х років були Донецька, Хмельницька та Луганська області. За тривалістю життя на початку 90-х років Україна посідала 32-е місце у світі, а за рівнем дитячої смертності — одне з перших.

Лицемірною, деструктивною і безперспективною залишалася національна політика КПРС. Основною метою її було прагнення

зберегти під контролем приєднані до Росії в різні історичні періоди й різними шляхами землі і народи. Проводилася ця політика під гаслами «інтернаціоналізму», «зближення всіх народів і націй», «зміцнення нової спільності людей — радянського народу». Насправді це означало звичайну русифікацію й асиміляцію населення країни. Російські колонізатори централізували етнічну перевагу над народами, якими вони правили, і національні проблеми в країні залишалися невирішеними, як і економічні, соціальні чи політичні.

У другій половині XX ст. спостерігалося суттєве зменшення українців на власній території — з 76,8% у 1959 р. до 72,7% у 1989 р. Це явище було зумовлене не лише зростанням темпів масового переселення росіян в Україну, а й українців на неосвоєні (чи занедбані, як то було з Нечорнозем'ям) простори Росії.

Міграційні, етнічні та демографічні процеси впродовж тривалого часу поступово, але неухильно змінювали соціальну структуру України. За багато віків її населення набувало все більшої поліетнічності. Кількість етнічних спільнот, які населяли Україну, збільшувалася, одночасно зростала величина частки кожної етнічної спільноти в загальній кількості населення. На початок XX ст. Україна була виразно поліетнічною територією. На цей час на ній особливо прискорено зростала частка росіян. Якщо до середини XVII ст. московські іммігранти в Україні були поодиноким явищем, то згодом в умовах імперської Росії й СРСР російський еміграційний натиск на Україну зростав і посилювався.

В імміграційному потоці в Україну в другій половині XX ст. росіяни кількісно переважали інших, що й призвело врешті-решт до гіпертрофованого розвитку російської меншості. Згідно з переписами населення 1989 р., росіян в Україні налічувалося 11,4 млн., що на 884 тис. більше, ніж за переписом 1979 р. За 1979–1989 рр. частка українців серед жителів республіки зменшилася на 0,9%, а питома вага росіян збільшилася з 21,1% до 22,1%. З 1959 р. загальна кількість українців зросла на 16,4%, а росіян — на 60%. Частка росіян у населенні України більш як у чотири рази перебільшувала частку інших іммігрантів, у той

час як частка українців перебільшувала частку росіян лише в 3,3 рази[33].

Міграційна політика радянської влади справляла найбільший вплив на зміну демографічної ситуації в східних та південних регіонах України. У результаті частка українців там серед населення знижувалася прискореними темпами. Зокрема, у Криму українці були другою за чисельністю після росіян національною групою. Порівняно низьким був відсоток українців у Донецькій, Одеській та Луганській областях. З року в рік демографічна ситуація там ще більше деформувалася. Так, у Донецькій області з 1970 до 1979 р. українців стало більше на 26 тис, а росіян — на 238 тис. Переселялися росіяни здебільшого в міста, і тому саме там нерідко становили більшість.

У 1980-х роках відбувалось активне переселення людей, переважно пенсійного віку, з Крайньої Півночі, Далекого Сходу, Чукотки та інших районів Росії в Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Чернівецьку, Київську та інші області України. Для побудови житла і ведення господарства їм виділялися кращі, зокрема приморські, землі. Так Україна неухильно й прискореними темпами перетворювалася з поліетнічної в двоетнічну країну. Відповідно найпоширенішою серед інших мов в Україні ставала російська. У 1989 р. її вважали рідною 32,8% населення, з них 11% становили неросіяни — переважно українці (8,9%). У 80-х роках російською мовою вільно володіли кожні два з трьох українців, а українською — лише кожен четвертий представник російськомовного населення республіки. Побутування української або російської мов траплялося у 97–99 випадках зі 100.

Такий результат не був наслідком дії об'єктивних, природних процесів, а зумовлювався внутрішньою й зовнішньою натискною політикою радянсько-російської імперії, яка офіційно стимулювала зміну співвідношення українського й російського населення

---

[33] *Олег Чирков*. Зовнішня міграція — головна причина наявності етнічно неукраїнської людності в сучасній Україні // Дзеркало тижня. — 2002. — 26 січня — 1 лютого. — № 3.

в республіці на користь останнього. В реалізації антиукраїнської політики радянському компартійному керівництву активно допомагали численні прибічники і прислужники серед українців, які заподіяли чимало шкоди власному народові. Очевидно, найбільшою з них була денаціоналізація молодого покоління, що загрожувала позбавити націю її майбутнього.

За умов зросійщеної освіти в республіці швидко денаціоналізовувалась українська інтелектуальна й творча інтелігенція, а без неї український народ не міг сформуватися в повноцінну модерну націю, втрачав політичну та цивілізаційну силу і перспективу, перетворюючись якоюсь мірою на етнографічний релікт — аборигенів, що в своєму образі наближалися до образу кубанських козаків та берестейських поліщуків і пінчуків. Не генерувалася, відповідно, й національна політична еліта, оскільки це суперечило колонізаційному статусу України, як і інших союзних республік.

Організовані та стихійні міграційні потоки СРСР занесли в Україну мільйони «совєтських» людей. З Росії в Україну прибували не тільки росіяни, а й представники інших народів, у тому числі й малочисельних. Зокрема, Російська Федерація мала найбільшу вагу з-поміж країн виходу азійських народів — 51 із 82 представлених в Україні етносів. З території Росії вийшла також третина з 39 некорінних європейських народів. В Україні на кінець 1980-х років були представлені всі 64 корінні народи Росії, що становило близько половини всіх зайшлих етнічних спільнот. Їх питома вага серед населення України не була високою. Розселялися вони по Україні не компактно, а дисперсно і не формували осібних етнічних спільнот.

Одноетнічні шлюби серед них значно поступалися різноетнічним. Хоча самі іммігранти і зберігали свою етнічну самосвідомість, проте їхні діти швидко асимілювалися й у більшості випадків вважали себе росіянами або російськомовними українцями. Поява та зростання чисельності цих народів в Україні відбувалася завдяки активній імміграції саме в 1950–1980-х роках.

Зовнішня міграція була, таким чином, одним з найголовніших чинників, що зумовив наявність в Україні на кінець 1980-х років

150–200 прийшлих етнічних спільнот, які чисельно становили близько чверті всього населення. Найбільш поважне місце серед них за своїм соціальним статусом займали, звісна річ, росіяни.

Росіяни, як зазначалося, були головною етнічною базою імперії. Комуністична влада позиціонувала їх як провідну етнічну групу. Якщо виходити з того, що нація — це спільність людей в межах однієї території, а національність — те, що за межами «нації», то варто підкреслити, що росіяни завжди почували себе по всій території СРСР, у всіх союзних республіках тільки нацією, у той час як всі інші — «лише» національністю, фактично національними меншинами. Широта розселення росіян робила їх нацією, яка активно взаємодіяла з іншими народами. 25 млн росіян за межами Росії в 1980-і роки були зосереджені переважно в містах і столицях союзних республік, займаючи, як правило, ключові позиції в усіх сферах життя місцевих спільнот, знаходячись у гущі соціально-політичних, економічних і культурних процесів усіх регіонів СРСР.

Росіяни завжди були особливо мобільними, територіально рухливою нацією в нашій країні, бо це було перспективно з погляду панівного становища на місцях. Трагедія корінних націй полягала в тому, що поряд з одним видом фашизму, соціально-класовим, коли в суспільстві перевага віддавалася (формально) робітникам, селянам, пролетарям, люмпенам (насправді — партійно-бюрократичній верхівці), культивувався підспудно й інший фашизм — національний.

Перебування росіян в Україні ніколи не складало для них якихось проблем. Вони завжди залишалися «першими серед рівних», відчуваючи себе носіями певної історичної місії, як, наприклад, установлення радянської влади в Східній Україні й у передвоєнний період у Галичині, боротьба з «бандеровцами» після війни, державне й промислове будівництво. У силу свого домінуючого становища в них не було відчуття інонаціонального середовища. Для росіян взагалі була характерна вкрай слабка адаптація до мови й культури національної більшості. Та насправді вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престиж-

ність «російської» освіти, переваги в усіх сферах російської мови знімали проблему знання української. За матеріалами Всесоюзного перепису населення 1989 р., лише незначна частка росіян вільно володіла українською мовою або вважала її рідною. Цікаво, що більшість росіян, які проживали в Україні, своєю батьківщиною вважали СРСР, у той час як серед українців більшість називали батьківщиною Україну.

Зростаюча присутність росіян в Україні та дифузія російського й українського етносів фактично вели до розмивання останнього й витворення нового українського субетносу — «новоросів», які, залежно від політичних та культурних умов, могли і можуть нині вважати себе або росіянами, або українцями.

Сталінська політика перемішування народів у єдиному союзному казані була спрямована й на активне переселення українців у віддалені райони СРСР. Оскільки «вождю всіх племен і народів» виселити у свій час усіх українців з рідної землі не вдалося, то переселяли частинами за допомогою «батога і пряника». Режим широко використовував таку форму «інтернаціоналізації», як «обмін спеціалістами». Заохочував переселятися в Україну передусім росіян, а українців спонукав виїжджати на роботу в Росію та інші республіки. У 50–80-і роки до примусово заселених українцями Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу, Уралу, Півночі додалися нові адреси добровільних і не зовсім добровільних поселень наших земляків. Перепис 1989 р. наочно продемонстрував результати цієї політики. На той час у Приморському краї проживало 185 тис. українців, у тому числі близько 12 тис. у Владивостоку. У Ямало-Ненецькому національному окрузі українці становили 17,2% населення, в Магаданській області — 15,4%, в Кустанайській — 14,6%. 105 тис. їх проживало на Кольському півострові, 268 тис. — у Тюменській області.

Українцям, які переселялися в Росію з особистих причин чи «економічних міркувань», також вистачало пасіонарності — вони були активнішими та енергійнішими від місцевих росіян. «Українці, опинившись в Росії, — пише відомий політолог Андрій Окара, — не відчувають, зазвичай, ніякого провіденціалізму у

своїй міграції, службі чи будь-якій іншій діяльності, фактично і стали тією силою, яка «збирала» Великий Євразійський Простір, «вибудовувала» чимало російських регіонів»[34].

Багато з українських переселенців були вже денаціоналізовані, вони не відчували етнічного дискомфорту. Їхня енергія не мала національного забарвлення. Навпаки, свідома чи підсвідома більшість таких українських мігрантів прагнула позбутися свого українства й перетворитися, як їм здавалося, на «повноцінних» російських людей.

Більшість же українців, які зберегли різною мірою національну свідомість і які потрапляли в Росію, навіть не відчуваючи етнічної дискримінації, також втрачали почуття своєї національної ідентичності, бо їм не було на кого психологічно обіпертися — національної держави фактично не існувало, а далеко не всі вони були людьми сильного духу, щоб протистояти вдесятеро сильнішому асиміляційному тиску. Недемократичність радянського суспільства не дала можливості українцям розбудувати в Росії мережу етнічних організацій та установ, що створило б умови для збереження національної ідентичності й функціонування як діаспори, незважаючи на значну інтегрованість у суспільне життя Російської Федерації. На відміну від західної діаспори, яка була не лише етнокультурним, а й національно-політичним об'єднанням, українська діаспора в Росії складалася тільки як етнокультурне, до того ж не завжди виразне об'єднання. Оскільки внутрішня самоорганізація українців у Росії була відсутня, то без неї важко було етнічно самоідентифікуватися. «Українськість» російських українців займала з часом все менше місця в душі, голові й побуті. Процес цей, звичайно, був дуже індивідуалізованим, оскільки національні почуття належать до ірраціонального боку людської психіки, вони складніші за переконання, які моделюються на раціональному рівні. Тож в одних ця «українськість» залишалася на рівні етнографічного додатку

---

[34] *Андрій Окара*. Утримуюча місія. Українська діаспора як системотворчий фактор російської державності. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ji.lviv.na/n22texts/okara-utr.htm

до нової сутності, в інших існувала пополам з «російськістю», коли й українська культура, й російська сприймалися як рідні та рівновеликі.

Загалом же, українці, які проживали за межами України, доволі швидко русифікувалися. У 1989 р. більше половини з них вважали своєю рідною мовою російську. Сам цей факт різні дослідники інтерпретують по-різному. Одні трактують це таким чином, що російськомовні вихідці з України відносять себе до українців більше за інерцією, а насправді вже асимілювалися з росіянами. Інші ж виходять з того, що мовна асиміляція приховує істинну «українськість» навіть у багатьох із тих, хто при перепису населення назвав себе росіянином. Це дає їм можливість визначати чисельність української діаспори в Росії в кінці 80-х років не 4,4 млн, як це випливає з даних перепису 1989 р., а 10–20 млн осіб[35].

Важко судити про точність тих чи інших даних. Політика русифікації й асиміляції, яка здійснювалася в СРСР з метою «злиття націй», творення «нової історичної спільності — радянського народу» призводила до того, що часто українців у регіонах записували росіянами. Так було на Кубані, у Білгородській, Воронезькій областях та інших регіонах Російської Федерації.

Розчинення українців у російському етнічному просторі не відбувалося безслідно. «Український етнічний вплив змінив антропологічний вигляд великоруського народу, — пише Андрій Окара, — недарма останнім часом виділяють окремий етнічний великоруський підтип — «український» (поряд із поморами, сибіряками, донськими, уральськими й іншими козаками, старообрядцями деяких згод, центральноросійським підтипом тощо)»[36].

---

[35] Інформаційний бюлетень Міністерства України в справах національностей, міграції та культів. — 1995. — № 2. — С. 54; Україна молода. — 2003. — 24 вересня. — С. 8.

[36] *Андрій Окара*. Утримуюча місія. Українська діаспора як системотворчий фактор російської державності. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ji.lviv.na/n22texts/okara-utr.htm

Так, упродовж 1950–1980-х років радянське суспільство поступово, але неухильно «розщеплювалося» в соціальному й демографічному сенсі. Підтримувана офіційною пропагандою теза про наявність у країні двох класів — робітників і селян та важливого соціального прошарку — інтелігенції — загалом відповідала дійсності. Хоча на практиці ця величина не була такою незмінною, застиглою. У радянському суспільстві, як зазначалося, з'явилося немало соціальних груп, які не вписувалися у звичну і, як трактувалося, незмінну формулу. З'явилася маса декласованих елементів. З іншого боку на повну багатомільйонну силу заявив про себе партійно-номенклатурний клас, справжній власник багатств країни, який користувався в народу не меншою «любов'ю», ніж дореволюційні капіталісти і феодали. Його влада продовжувала триматися на страхові та загрозі авральної воєнної мобілізації. Характерною була деморалізація радянського суспільства, втрата ним соціальних орієнтирів та ідеалів.

Зміна кордонів між Україною та Росією в довоєнний та післявоєнний період, індустріальні переселення 30–80-х років для освоєння східних і північних районів СРСР, примусові переселення та депортації, міграційні процеси та міжетнічні шлюби руйнували національні спільності. При цьому ідеологічна робота в країні була спрямована цілком і повністю на виховання «радянського патріотизму», особливої гордості за свою державу і любов до неї, яка повинна була змусити людину все своє життя жертвувати цій державі, безкінечно терплячи приниження, абсолютну відсутність свободи, напівголодне існування, позбавлення елементарних умов нормального повсякденного життя. Будь-який вияв невдоволення засильством бюрократії, практичною відсутністю перспектив на отримання нормального житла, соціальних послуг й т. ін. розцінювалося як антипатріотичне. Розстріл демонстрації голодних у Новочеркаську у червні 1962 р. відбувся між двома знаковими, «патріотичними» подіями: польотом Юрія Гагаріна в космос і розміщенням ядерних ракет на Кубі. На це грошей у «могутньої» держави вистачило.

Виховання радянського патріотизму будувалося на психологічній основі державної і російської виключності, що інші дер-

жави або народи ворожі «нам» і протягом століть прагнули і прагнуть підпорядкувати або знищити «нас».

У результаті такого виховання значна частина громадян України стала переважно радянськими, а не українськими патріотами. Радянська людина, на думку багатьох учених, особлива порода людей, яка виникла в умовах ідеологічного тиску і радянської дійсності з її тотальним дефіцитом і повним безправ'ям перед лицем тоталітарної влади. Подібному типу людей приписують «спритність, лицемірство, підвищену нервозність і суєтливість, злостивість, звичку задовольнятися мінімумом життєвих благ, звичку до бідності, величезне терпіння в поєднанні з нетерпимістю до чужої думки, а нерідко й до зовнішнього вигляду, костюму, манери поведінки, своєрідне поєднання нелюбові до держави і майже релігійної віри у верховну владу, а також непорушної віри в істинність інформації, що публікується в центральних органах преси, з тотальною недовірою до всього і вся»[37].

У радянському патріотизмі, таким чином, не було місця національному, крім російського, патріотизму. Однак немало українців явно чи не явно сповідували український національний патріотизм більше, ніж радянський.

Загалом же радянське суспільство мало неприродно деформований характер. Це було суспільство-мутант. Штучною конструкцією був і «радянський народ». Влучну характеристику йому, що стала вже класичною, дав Олександр Довженко в кіноповісті «Україна в огні»: «У цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному. У них немає державного інстинкту… вони не вивчають історії… у них від слова «нація» остався тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так багато зрадників»[38].

---

[37] Хомо советикус // Беловинский Л.В. Энциклопедический словарь истории советской повседневной жизни / Леонид Васильевич Беловинский. — М.: Новое литературное обозрение, 2015. — С. 695.

[38] *Довженко О.* Кіноповісті. Оповідання. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 164.

В економіці правлячою Комуністичною партією культивувався по суті азіатський спосіб виробництва, який здавна склався в Російській імперії і при якому підвищення ефективності виробництва заради зростання добробуту народу не було головною метою. Радянська економіка була витратною, гроші витрачалися не на інвестиції у виробництво, а на непродуктивні військові цілі, озброєння та споживання власне правлячою верхівкою. При азіатському способі виробництва не багатство забезпечувало собі владу, а, навпаки, влада, близькість до неї гарантували багатство, хоча й у дозволених радянськими мірками межах. При закритості комуністичної системи азіатський спосіб виробництва консервувався і ще більше гальмував процес модернізації економіки країни. Він продукував у масовій кількості відповідний тип працівника, який був позбавлений нелегкого обов'язку самостійно приймати рішення і нести за них відповідальність, орієнтувався не на створення, а на перерозподіл власності. Це було однією з характерних рис нової, радянської людини.

Дефіцит товарів, невисока якість наявних, відсталі технології, продовольча криза, хронічна криза сільського господарства, прихована інфляція, переважно екстенсивний шлях розвитку економіки, висока затратність виробництва, енергоємність і матеріалоємність продуктів засвідчували структурну кризу радянської моделі соціально-економічного розвитку. Її доповнювала й серйозна екологічна криза — бездумна експлуатація природних ресурсів, відсутність наукового обґрунтування в розміщенні виробничих потужностей, руйнування природного середовища, придатного до життя людей, поступова біологічна деградація населення — генетичні зміни, зростання дитячих захворювань і народжуваності нездорових дітей, скорочення народжуваності, зростання кількості хронічних захворювань тощо. Не менш важливими ознаками системної кризи була корупція у вищих ешелонах влади — хабарництво, криміналізація, просування службовими сходинками за принципом знайомства, родинних зв'язків, особистої відданості та ін.

Тож саморуйнування СРСР відбувалося зсередини і різними каналами впливу — і через сферу ідеології, і через сферу

культури та продуктів масового споживання. Молодь слухала західну музику, дивилася західні фільми, читала західну літературу, ходила в джинсах. Вона вже жила ніби в іншому світі, знаходячись фізично в радянському.

Центральним рушієм усього радянського планового господарства, основою загальної економічної й технологічної системи, яка повністю втратила свою ефективність і привабливість для народу на кінець 1980-х років разом з усім нагромадженням політичних та ідеологічних догм, міфів і претензій, що підпирали державний лад і монопольну владу номенклатури, залишалася гонка озброєнь. Будучи з першопочатку неефективною і витратною, вона була ще й безперспективною.

«Донині мало хто в нашій країні знає, що однією з основних причин перебудови став розгром, який ізраїльська авіація влаштувала сирійській системі ППО в ліванській долині Бекаа 9–10 червня 1982 року»[39], — зазначав у 2005 р. російський експерт і журналіст Олександр Храмчіхін. А це була радянська техніка — ракетні та артилерійські сили ППО. І обслуговували її радянські офіцери. За перші ж дві години ізраїльтяни знищили 15 із 19 наявних у сирійців зенітно-ракетних дивізіонів. За два дні було знищено всі 19. Жоден ізраїльський літак не постраждав. Розгром у долині Бекаа показав наочно, що збройні сили СРСР кричуще відстають у сфері воєнних технологій. Усвідомлюючи це і розуміючи, яку загрозу ніс СРСР світові, президент США Рональд Рейган, у зв'язку з інцидентом зі збитим СРСР південнокорейським пасажирським Боїнгом, підписав 5 вересня 1983 р. директиву з національної безпеки. Це був свого роду вирок СРСР. Її суть зводилася до відомої тези: «Карфаген повинен бути зруйнований…»

Про гнилість радянської військової системи засвідчила й подія, яка трапилася 28 травня 1987 р. на День прикордонника, коли німецький юнак Матіас Руст на спортивному легкомоторному

---

[39] *Храмчихин Александр*. Военное строительство в России // Знамя. — 2005. — № 12. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://znamlit.ru/publication.php?id=2825

літаку спокійно пересік радянсько-фінляндський кордон і приземлився на Червоній площі в Москві (Шереметьєво-3 — як жартували москвичі). Це привело до масової чистки серед військових СРСР, завдало відчутного удару по авторитету країни і її керівництву, у кінцевому підсумку продемонструвало явні ознаки розпаду радянської воєнної, економічної й політичної системи.

Таким чином, крах радянської адміністративно-командної системи, що стався в кінці 1980-х — на початку 1990-х років був обумовлений її генетичною природою, неефективною, по суті антинародною соціальною політикою, яка проводилася керівництвом держави, його амбітністю в міжнародних відносинах. Це призвело до соціального й економічного виснаження державного організму, вичерпання ресурсів його існування.

Розділ 2.

ЗРОСТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

1. Криза компартійної системи

На середину 1980-х років криза тоталітарної системи в СРСР досягла свого апогею, ставши системною й усезагальною. Економіка країни, як зазначалося, вичерпала можливості екстенсивного розвитку. Різко впали темпи економічного зростання, воно стало ледь помітним. Панівна адміністративно-командна система управління економікою повністю вичерпала свій ресурс. Система позаекономічного примусу вже не працювала, трудящі були позбавлені будь-яких реальних стимулів для продуктивної праці. Країна несла величезні витрати на військово-промисловий комплекс, на підтримку прорадянських режимів і сил у світі. У результаті економіка СРСР уже більше не витримувала суперництва і конкуренції з західними країнами.

Незмінною, консервативною залишалася політична система СРСР. У суспільно-політичному житті країни домінувала одна партія — Комуністична, й одна ідеологія — марксистсько-ленінська. Відповідно, кризові процеси поглиблювались і в самій правлячій Комуністичній партії. І розпочалися вони не в 1980-і роки, а іманентно були властиві партії від самого початку виникнення. Більшовизм як політична течія і партія, зазначав Володимир Ленін, існував з 1903 р. II з'їзд російської соціал-демократії об'єктивно продемонстрував, що поряд з європейською соціал-демократією з'явилося її азіатське крило. Це і була партія більшовиків Росії — «партія нового типу». Вона уособлювала азіатський стиль у житті соціал-демократії, орієнтований на радикалізм, на революційність, на насильство і побудову такими

засобами своєрідної моделі соціалізму. З'їзд задекларував корінний поворот в історії багатонаціональної Російської імперії, і це визначило на довгі 74 роки долю народів, які в ній проживали.

Неприродність вихідних положень більшовизму визначила той факт, що і суспільна система, створена ним, не була природньою. Вона була штучним витвором, який виник спочатку в умах, головах людей, теоретиків, які потім цю теорію впровадили, насадили в реальному житті. А оскільки це була неприродна соціально-економічна система, то зрозуміло, що вона не могла існувати довго. Так чи інакше вона мала бути трансформована або шляхом радикальним, або еволюційним. Суспільство, без сумніву, повинно було повернутися до свого природного стану і природного розвитку. І початок цього повороту поклав XX з'їзд КПРС (1956 р.). Саме він зумовив дрейф більшовицької партії азіатського типу до європейської соціал-демократії. Це був початок кінця, початок руху до нової якості і до нових цінностей. XX з'їзд ухвалив знакові рішення. Зокрема, йшлося про можливість перемоги соціалізму парламентським шляхом і про відсутність фатальної неминучості нової війни. Ці дві основоположні тези високо підносилися як досягнення теоретичної думки тогочасного марксизму-ленінізму, а по суті зазначені положення йшли врозріз із більшовицькою доктриною. Вони декларували фактичну відмову від прямого курсу на світову революцію, якоюсь мірою відхід від ортодоксії й орієнтацію на парламентські форми боротьби.

Так розгортався відхід від суті і змісту більшовизму. З часом він ставав, з одного боку, масштабнішим, а з іншого — усе більше формалізувався, «тонув» у курсі на «підвищення провідної ролі КПРС у житті суспільства». Комуністична партія залишалась єдиною політичною силою, яка монопольно володіла всією повнотою політичної влади. Однопартійність виключала утворення інших партій, конкурентів у боротьбі за владу. КПРС прагнула зберегти свою соціальну природу, проводячи ретельний селективний відбір до свого складу і надаючи переваги робітникам. Однак з кожним роком робити це ставало складніше і складніше — і в силу зміни складу робітничого класу, загалом

соціально-класової структури суспільства, і в силу того, що партійний квиток залишався єдиним «пропуском» у кар'єрному рості молодих спеціалістів.

З часом партійний контроль та ідеологічна регламентація ставали всеосяжними. Серйозно звужувалася й без того обмежена сфера внутріпартійної демократії. Комуністи мали безумовно підпорядковуватися рішенням партійних органів, де б вони не працювали і які б посади не займали. Статут партії був вищим, ніж закон. Право на політичну та ідеологічну істину мало лише вище керівництво партії. Й мови не було про фракційну діяльність чи якесь вільнодумство. Претенденти на керівні партійні посади підбиралися й фактично призначалися зверху, тому абсолютного характеру набрала залежність нижчестоячих партійних керівників від вищестоячих. До того ж діяльність партійних органів усе більше покривалася пеленою секретності. У цих лабіринтах партійної ієрархії, тотального контролю й секретності губився рядовий партієць. Ставши членом КПРС, він втрачав фактично права і свободи вільного громадянина й змушений був підпорядковуватися партійній дисципліні. Вільно вийти з рядів КПРС рядовий партієць не міг, а виключення з партії несло з собою втрату становища в суспільстві і в трудовому колективі.

Диктатура апарату й панівне становище партійних органів над партією з часом посилювалися. У прийнятті практично всіх життєво важливих для країни рішень визначальна роль належала партійному керівництву. З 1977 р. у країні було чинним положення Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в суспільстві як «ядра політичної системи». Основу ж цього «ядра» становила незмінна частина партійно-державної верхівки, на вершині якої знаходився Генеральний секретар ЦК КПРС. Реальна влада по всій партійній вертикалі зосереджувалася в органах виконавчої влади — бюро, секретаріатах, парткомах. Бюрократизація КПРС, висування на перші ролі партійного апарату призводило до втрати партією елітного статусу і перетворення її, по суті, на ієрархічний орган влади, що спирався на примус.

В Україні також провідну роль відігравав партійний апарат. Перший секретар ЦК Компартії України опирався передусім на

секретаріат ЦК. Найважливіші для республіки рішення, звісно, ухвалювалися в Москві, однак ті, що були в компетенції республіки, ухвалювалися також вузьким колом осіб. Практично не допускалася, хоча й декларувалася, критика. Рядові комуністи відсторонювалися від реальної участі у визначенні політики партії. Під гаслом «боротьби за єдність партії» відкидався будь-який погляд, який не збігався з «генеральною лінією». Тотального характеру набрала регламентація партійного й загалом суспільного життя. Детально регламентувався порядок проведення різного роду заходів, публічних виступів, зустрічей партійних функціонерів з громадськістю, узгодження текстів офіційних документів. Як згадував пізніше Олександр Ляшко, голова Ради Міністрів УРСР, «будь-яка постанова або розпорядження Радміну ще в проекті направлялося в ЦК на узгодження. Значно зросла кількість спільних постанов....»[1]. Партійні з'їзди дедалі більше набували показушного, парадного характеру. Виступи делегатів зводилися переважно до самозвітів і захвалювань політбюро та генерального секретаря.

У 1980-ті роки Компартія України остаточно втратила будь-які автономні права. Проводячи лінію Москви, вона перетворилася на слухняний інструмент русифікації України. А партійно-державна верхівка, користуючись всілякими привілеями й діючи поза національними інтересами, законом, поза критикою, перетворилася на замкнутий клан. Політичні права і свободи громадян лише декларувалися, але їх влада не дотримувалася. У країні діяла жорстка цензура на всі друковані видання та інші засоби масової інформації.

Основним якісним показником функціонування політичної системи в Україні традиційно був рівень боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», а також з дисидентами та інакодумцями. На це був спрямований весь державний апарат, вся державна машина. Звинувачення в націоналізмі позбавляло людину будь-якої соціальної перспективи в житті. Особливі небез-

---

[1] *Ляшко А.П.* Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. — К., 2001. — Кн. третья: На ступенях власти. — Ч. 2. — С. 24.

пеки загрожували тим, хто посідав більш-менш помітне місце в соціальній ієрархії.

Для правлячої верхівки УРСР заклинання у вірності ідеям інтернаціоналізму, а насправді — окупаційно-радянській владі, московському центру, були обов'язковим і постійним ритуалом, що на практиці виливався в постійне переслідування й зневажання всього національного та його носіїв. Приклад показував перший секретар ЦК Компартії України Володимир Щербицький, який сімнадцять років очолював Компартію України і якого ще Петро Шелест характеризував як «прибічника системи тоталітарного централізму». Як «переконаний інтернаціоналіст», перший секретар ЦК КПУ «вів послідовну боротьбу з "самостійниками"»[2]. «Ультраінтернаціоналіст», за характеристикою Юрія Лазебника[3], завжди користувався виключно російською мовою, підкреслено ігноруючи українську мову, завжди уникав вживати вислів «український народ», послуговуючись евфемізмом «народ України». «Щербицький розумів колоніальне становище України, — занотував у своєму щоденнику Олесь Гончар, — але ж він не просто виконував інструкції Москви, бувши "великим заготовачем імперії", як ми його називали; він з усіх сил старався викорінювати духовність нації, руйнував її основи вміло й послідовно, тисячі шкіл українських переводив на "общепонятный", добре усвідомлюючи наслідки…»[4]. Володимир Щербицький як провідник національної політики КПРС був непримиренним і жорстким у боротьбі з «українським націоналізмом».

Перманентна боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» знаходила всебічну підтримку в Москві, яка неухильно проводила в життя лінію на утвердження культурно-духовної

---

[2] *Медведев В.А.* В команде Горбачева: взгляд изнутри. — М.: Былина, 1994. — С. 120.

[3] *Лазебник Ю.* Щербицький і українська мова // Літературна Україна. — 1990. — 23 серпня.

[4] *Гончар О.Т.* Щоденники: У 3-х т.: Т. 3 (1984–1995) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д. Гончар; [худож. Оформ. М.С. Пшінки]. — 2-е вид., випр. і доп. — К.: Веселка, 2008. — С. 509.

неповноцінності й меншовартості українців, реалізацію прожектерської ідеї «злиття націй» і формування «нової історичної спільності — радянського народу». Філософію «єдиного радянського народу» навіть Петро Шелест називав філософією «винищення окремих націй». За його характеристикою, це була «добре продумана й замаскована пропаганда, спрямована проти піднесення національної свідомості численних народів СРСР...»[5].

Розрив між деклараціями і гаслами офіційної партійно-державної номенклатури й реаліями життя відображався у формалізації діяльності керівних партійних, державних, профспілкових, комсомольських та інших органів і організацій. Принцип демократичного централізму функціонував фактично як принцип бюрократичного централізму. Стосунки між керівними верхами і низами будувалися на строго ієрархічній основі. Компартії союзних республік функціонували на рівні й у рамках компетенції обласних комітетів партії. Партія неухильно перетворювалася навіть за формальними ознаками з робітничо-селянської на партію службовців. Належність до неї була основною складовою просування працівників у службовій кар'єрі. Формалізмом були проникнуті всі структури і сфери життя партії. Комуністична партія України все частіше називалася просто республіканською партійною організацією. Політична еліта України примирливо ставилася до власної долі залежної, веденої, а не провідної сили, звично сприймаючи Україну як об'єкт, а не суб'єкт міжнародного життя. Така установка для багатьох була інтелектуально привабливою і навіть комфортною, бо не потребувала надмірного напруження духовних сил, мислення іншими категоріями.

Особливо денаціоналізованою виявилася керівна верхівка України в 1980-і роки. Національна політична еліта як така фактично зійшла з політичної арени, а пам'ять про українських суверен-комуністів була стерта. Тотально домінуючою залишилася та частина партійно-радянських керівників, які були зорієнтовані на вірнопіддане служіння не своєму народові, а Москві,

[5] Україна. — 1990. — № 21. — С. 23.

комуністичній верхівці, «інтернаціонально»-російській ідеї, корінним чином чужій і ворожій українському народові. У них виробився своєрідний периферійний тип мислення — «провінціалізм», який не дозволяв або дуже ускладнював оперування загальноцивілізаційними, міжнародними і загальнодержавними категоріями, тим більше — загальнодемократичними. Таке світобачення і світосприйняття нав'язувалося інтелігенції, діячам освіти, науки, культури, республіканській пресі, телебаченню тощо. Воно мало убезпечити інтелектуалів навіть від думки про українську культурну чи, тим більше, політичну самостійність.

У проведенні своєї політики КПРС, як і раніше, опиралася на державний примус і насильство. Органи безпеки й армії беззастережно підпорядковувалися Центральному Комітету КПРС. Як згадує перший Президент України Леонід Кравчук, армія, яка перебувала в Україні, «підпорядкувалася тільки Москві. Навіть Щербицький не міг давати, член Політбюро, ніяких директив командувачу округу, ні-я-ких, це було поза республіканським впливом будь-якого рівня керівництва»[6]. Структури політичного розшуку і політичних репресій були не державними, а партійними; вони знаходилися на службі охорони інтересів КПРС, а не інтересів суспільства. Постійно розширювалося п'яте управління КДБ СРСР. Спочатку в ньому було 6 відділів, а в роки перебудови воно розрослося до 15 відділів. Зокрема, були створені відділи для «виявлення і запобігання проявів, які мали тенденцію до переростання в політично шкідливі угрупування» та для «роботи по запобіганню акцій ідеологічної диверсії, спрямованої у сферу Спілки журналістів СРСР, співробітників засобів масової інформації та громадсько-політичних організацій». Штат центрального управління КДБ СРСР у 1980-ті роки налічував понад 400 осіб. Окрім центрального, відповідні управління були створені «на місцях». В складі КДБ УРСР був спеціальний відділ КДБ СРСР, який контролював діяльність Компартії України і всіх

[6] *Леонід Кравчук*. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

посадових осіб[7]. Усього в складі п'ятого управління КДБ СРСР служило приблизно 2,5 тис. осіб. Агентурний апарат у кожній області становив у середньому 200 агентів[8]. Система політичного розшуку в країні ставала все жорсткішою.

Системна криза торкнулася також рад як представницьких органів влади, професійних спілок, комсомолу, інших громадських, молодіжних, жіночих організацій. Так, ради, які повинні були бути повноцінними і повноправними органами влади, лише формально становили єдину систему органів державної влади в центрі і на місцях — від сільської і районної ради до Верховної Ради СРСР. Їм, як і раніше, відводилася декоративна роль у структурі влади. Вони не мали власних джерел фінансування і повністю залежали від коштів центру. А це означало, що ради залишалися безсилими і безголосими. До того ж не вони, а їхні виконавчі комітети здійснювали фактично управління громадськими й державними справами. Бюрократичний кістяк рад був доволі консервативним і повністю підпорядковувався відповідному партійному комітетові.

Обмежені повноваження мали Верховні Ради союзних республік. У сфері законодавства вони виконували лише окремі функції, «одноголосно» схвалюючи підготовлені апаратом рішення. Верховні Ради республік не контролювали уряд, фінансові витрати міністерств і відомств. Їхній вплив на життя суспільства ставав меншим і меншим.

До середини 1980-х рр. величезних масштабів набула бюрократизація в державному управлінні. У жовтні 1986 р. на засіданні політбюро ЦК Компартії України було оголошено, що за вісім місяців міністерства та відомства республіки видали 666 тис. письмових розпоряджень, постанов та інших директив. І це був тільки додаток до тієї паперової зливи, яка йшла з Москви. «Товариші, це вже межа, це ж фабрика з видання

---

[7] Там само.

[8] *Макаревич Э.Ф.* Филипп Бобков — профессионал холодной войны на внутреннем фронте // Политический сыск: Истории, судьбы, версии. — М., 2002. — С. 206.

декретів»[9], — збентежено говорив Володимир Щербицький, коментуючи цю цифру.

Бюрократизація ще більше посилювала кризу в усіх сферах життя, в тому числі й у сфері міжнаціональних відносин — найбільш чутливій сфері людських стосунків.

Формально Радянський Союз, згідно з Конституцією, був федерацією п'ятнадцяти союзних республік, що мали доволі широку самостійність. Фактично ж він залишався унітарною, російською за змістом, державою, у якій усі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики розв'язувалися в Москві. Бюджет СРСР був суворо централізованим. Гроші з усієї країни концентрувалися в міністерстві фінансів СРСР, а потім розподілялися між республіками. Усі кадрові питання стосовно керівних працівників республік погоджувалися з центром. Диктат центру з часом зростав дедалі більше, нерідко набуваючи форми бездумної, короткозорої політики. Так, будь-яке будівництво в республіках знаходилося під контролем Москви. У період правління Володимира Щербицького найбільшими будовами, ініційованими керівництвом України, були музей Володимира Леніна (нині Український дім) та музей Великої Вітчизняної війни (нині Музей історії України в Другій світовій війні). Як згадує Леонід Кравчук, Володимир Щербицький так коментував будівництво: «Це, каже, єдине, що ми можемо побудувати без критики»[10].

Учасник правозахисного руху на території СРСР з 1960-х років Мустафа Джемілєв згадує: «Хоча вважалося, що Радянський Союз складається із союзних республік, які добровільно приєдналися, ми знали, що це унітарна держава, що ніякої добровільності там не було. Але коли вже став реальністю розпад цієї імперії, то, звичайно, ми зразу орієнтувалися на незалежну Україну. Взагалі всі жили мрією, коли це неприроднє, криваве

---

[9] Див.: *Кульчицький Станіслав*. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. — К.: Темпора. — С. 299.

[10] *Леонід Кравчук*. Розпад радянського Союзу. Усна історія незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

утворення, ця імперія розпадеться і народи здобудуть свою незалежність»[11].

Кризового характеру набувала й зовнішньополітична діяльність КПРС. Ідеологія конфронтації, яку сповідувала партія, використовувалася для пояснення проблем і труднощів, які спостерігалися в процесі комуністичного будівництва. З метою підтримання радянського суспільства в постійній «бойовій формі» використовувалася теза про неухильне посилення ідеологічної боротьби двох протиборчих систем — соціалізму і капіталізму. Теза про «загострення класової боротьби між працею і капіталом» слугувала КПРС для зміцнення унітарності радянської держави й фактично ліквідації федералізму. Федерально-національний принцип поділу СРСР дедалі більше наповнювався адміністративно-територіальним змістом.

Українська РСР мала невисокий рівень міжнародної правосуб'єктності. Обсяг формально окремих міжнародних зв'язків УРСР був вузький і селективний. Право на посольства здійснювалося мінімально — представництво УРСР при ООН і місця при ЮНЕСКО в Парижі. У Києві не було жодного акредитованого дипломатичного представництва іноземної держави. Діяли лише генеральні консульства європейських «соціалістичних» країн. Україна не брала участі в міжнародних конференціях політичного характеру. Вона могла підписувати тільки колективні (багатосторонні) міжнародні угоди. Також УРСР як окрема держава не брала жодної участі в нарадах і міжнародних організаціях країн радянського блоку. Її обмежена участь в ООН і спеціалізованих міжурядових організаціях диктувалася виключно інтересами СРСР. Компартія України проблемою міжнародного представництва республіки не переймалася.

Особливо гостро проявлялася системна й загальна криза в духовно-культурній сфері. До культурного занепаду країни призвело утвердження тотального партійно-ідеологічного контролю

---

[11] *Мустафа Джемілєв*. Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/476/

над усіма сферами життя, поширення подвійної моралі й подвійних стандартів поведінки, посилення розриву між словом і ділом. Деморалізуючий вплив справляв на інтелігенцію й усе суспільство відхід від об'єктивного аналізу стану справ у суспільстві, перманентні спроби реабілітації сталінізму. У суспільстві наростав масовий скептицизм, політична апатія і байдужість. Катастрофічно падав авторитет керівництва на всіх рівнях. Суспільство ставало для партії малокерованим. Воно потребувало корінних змін.

Михайло Горбачов добре усвідомлював необхідність корінних реформ системи для подальшого розвитку СРСР. За його задумом, вони мали охопити, як зазначалося, п'ять провідних сфер життєдіяльності суспільства: економіку, внутрішню й зовнішню політику, соціальну сферу та ідеологію. Йшлося передусім про перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних, демократизацію суспільного життя та народовладдя, припинення «холодної війни» та побудову спільного європейського дому, покращення матеріального та культурного добробуту населення, ліквідацію цензури, гласність, вільний вияв думки громадян та ін.

Теоретично ідеї перебудови мали шанс на реалізацію, однак реалії життя виявлялися значно складнішими, ніж мислив собі її ініціатор та його соратники. Задумані реформи не були чітко окреслені. Йшлося про «прискорення», «удосконалення», «оновлення», повернення до «ленінських принципів», про «нове обличчя соціалізму» тощо. Реформатори від самого початку не ставили своїм завданням знищення тоталітарного ладу.

Перебудова у своєму розвитку пройшла чотири етапи: березень 1985 р. — січень 1987 р. — вона здійснювалася під гаслом «більше соціалізму»; 1987–1988 рр. — основний лейтмотив — «більше демократії»; 1989–1990 рр. — розмежування й розкол у таборі провідників перебудови; 1991 р. — перемога радикал-реформізму, розпад СРСР. На першому й другому етапах її провідну роль у реформаційних процесах відіграв Михайло Горбачов, партійний лідер, який помітно відрізнявся від своїх попередників. «Це була абсолютно інша людина, — згадує

Мустафа Джемілєв, — і ми, звичайно, вітали всі його починання у сфері демократизації, але було видно, що він піде до певної межі. Це не просто людина-демократ, а яка зрозуміла як державний діяч, бачила, що далі йде прірва і що потрібно щось робити. Цим я пояснюю його кроки щодо демократизації суспільства»[12].

Гасло «більше соціалізму» означало по суті наведення в країні елементарного, «соціалістичного» порядку. У політичному керівництві розуміли, що країна перебуває в глибокій і довготривалій кризі, що система заради збереження потребує «ремонту». Перебуваючи у свій час під значним впливом Юрія Андропова, Михайло Горбачов розпочав його методами зміцнювати свою владу, удосконалювати радянську модель соціалізму. Він проголосив курс на «прискорення», активно взявся за зміцнення трудової дисципліни, повернення в суспільну свідомість пам'яті про трудові подвиги Олексія Стаханова, ударників перших п'ятирічок тощо. З його ініціативи була створена державна інспекція контролю якості — Держприйомка, яка стежила за якістю продукції й мала право бракувати її, якщо неякісна, карати матеріально тих, хто був відповідальним за це. У країні продовжувалися розслідування справ про корупцію, звільнення й переслідування за законом корумпованих чиновників, посилилася кампанія боротьби з «нетрудовими доходами», тобто доходами, отриманими в результаті нелегальної трудової діяльності.

Прагнучи зміцнити позиції КПРС у суспільстві, керівництво країни, звичайно, не допускало ніякої можливості об'єднання трудящих за політичними мотивами на відмінній від КПРС політичній платформі. Тим більше придушувалися такі ініціативи в Україні, де на чолі партійної організації продовжував перебувати Володимир Щербицький, якого й тримали задля збереження в ній

---

[12] *Мустафа Джемілєв*. Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/476/

стабільності[13]. Тож коли восени 1986 р. управлінням КДБ по Донецькій області в Жданові (нині — м. Маріуполь) була виявлена «Громадська група суспільної ініціативи», доповідна записка негайно була направлена Володимиру Щербицькому. У ній зазначалося, що група орієнтувалася на польську «Солідарність». У її документах ішлося про політичну кризу в країні, порушення прав людини; доводилася необхідність зміни державного й суспільного ладу на основі запровадження самоуправління трудящих без участі партійних і радянських органів. Група пропонувала створювати «Громадські групи суспільної ініціативи» як «осередки нового суспільства» для наступного їх об'єднання в «Спілку громадянської ініціативи». Її діяльність кваліфікувалася як антисуспільна й така, що сформована під впливом «ворожих передач радіостанції "Голос Америки"»[14]. Група складалася всього з трьох осіб. Вона не встигла розпочати будь-якої діяльності, але силою радянської тоталітарної машини була знищена по суті в зародку. Стара система опиралася будь-яким змінам у країні.

У перебудовчих процесах важливу роль відіграла проведена в червні–липні 1988 р. XIX партійна конференція. Вона переформулювала стратегічну компартійну мету з побудови обіцяного Микитою Хрущовим до 1980-го року комунізму й замінила її гаслами про гласність, демократизацію й технічне переоснащення народного господарства. На конференції вперше був проголошений курс на реформу політичної системи і створення правової держави. Реформою передбачалося перетворення органів радянської влади у справді владні структури, не залежні прямо від партійних комітетів.

Проголошений на конференції «плюралізм думок» створив реальну можливість публічного обговорення природи існуючого

---

[13] *Врублевский В*. Владимир Щербицкий: записки помощника: слухи, легенды, документы. — К., 1993. — С. 221.

[14] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України... — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 16–17.

ладу в Радянському Союзі. Уже на травневому пленумі ЦК Компартії України (1989) йшлося про «слабкість партійної теоретичної думки», схильність діяти «методом спроб і помилок», нездатність партійних кадрів без директив з Москви «вести наступальну організаторську й політичну роботу». Однак партійні рішення не встигали за процесами й подіями.

«Компартія України, як в цілому й КПРС, — пише відомий учений-політолог Микола Михальченко, — була серйозно «хвора»: застаріла ілюзорна ідеологія «не працювала»; компартійна номенклатура була відірвана не тільки від народу, але й від рядової «комуністичної» маси, яка зовсім не була комуністичною; рішення з'їздів КПРС і Компартії України були відірвані від реальності, і ніхто вже не вірив у перемогу комунізму, коли навіть неякісні продовольчі і промислові товари зникли з магазинів. Купити шкарпетки, пральний порошок, десяток яєць тощо було великою удачею. По-друге, політичний капітал більшовицької влади як справедливої і чесної був розтриньканий, і почався процес зрощування влади й тіньового капіталу, який підживлював корупцію. «Блат» як спосіб щось «дістати», просунутися в кар'єрі, вступити до престижного вищого навчального закладу, отримати житло й т. ін. перетворив владу в блатну, яка діяла не за законом, а поза законом. У цих умовах не могло бути правової держави, високої моралі. І народ це чудово розумів. Потретє, українській партноменклатурі набрид політичний та економічний диктат Москви; вона прагнула сама хазяйнувати в Україні й відчувала себе достатньо могутньою для розриву з Росією, особливо в умовах жорстокої боротьби за владу в самій Росії. Крім того, почався процес розкладу в репресивних органах: у КДБ, МВС, прокуратурі, судах, армії (яка була деморалізована поразкою в Афганістані)»[15]. У цих умовах «розлучення» з Росією історично визріло і розпад СРСР ставав неминучим.

Таким чином, радянське суспільство залишалося суспільством, не здатним до саморегуляції, заснованим на тотальній

---

[15] *Михальченко М.І.* Постколоніальний синдром на пострадянському просторі: порівняльний аналіз // Світогляд. — 2010. — № 5. — С. 50–53.

партократичній владі, де всі форми життєдіяльності людей були повністю одержавлені, а права й інтереси громадян цілком підпорядковані владі та привілеям партійної номенклатури. Неухильно наростала стагнація радянсько-російської системи правління, партійно-бюрократичного авторитаризму, посилювалася суперечність між чинною політичною системою і суспільством, що прискорено структурувалося за соціальною й національною ознакою, зростало інтелектуально та культурно.

У роки перебудови Комуністична партія продовжувала сповідувати консервативні, віджилі погляди, захищала стару політичну систему, яка опинилася в глибокій кризі. Партія хронічно не встигала за перебігом подій; її бюрократичний апарат демонстрував свою нездатність перебудуватися разом із країною й вести політичну боротьбу в нових умовах. Життя первинних партійних організацій було практично паралізованим. Соціологічні дослідження, проведені в червні 1990 р., показали, що майже четверта частина комуністів реально не могла впливати на роботу власних первинних парторганізацій; лише 2,5% пропозицій рядових комуністів щодо оновлення стилю, форм і методів партійної роботи протягом двох останніх років були цілком реалізовані, 24% — реалізовані частково, а 22% пропозицій були підтримані лише на словах[16]. І хоча за 1985–1990 рр. було замінено 80% керівних працівників ЦК КПРС, а на республіканському рівні — до 70%, партія швидко втрачала контроль над процесами перебудови. За 1989 р. кількісний склад Компартії України зменшився на 0,25%, а за 1990 р. — на 10%. Партійне керівництво не просто ігнорувало вимоги опозиційних сил, процеси демократизації, а, частіше всього, протистояло їм. Усе це вело до ослаблення позицій партії в суспільстві, поглиблювало і її кризу, і внутрішнє протистояння між консерваторами та реформаторами. Тож розрахунок на те, що КПРС буде в авангарді перебудови, не виправдався. Партія поступово перетворилася в її гальмо, а потім —

---

[16] *Бойко О.Д.* Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.). — К.: Кондор, 2004. — С. 203.

і на її прямого ворога. Суспільство ж все більше політизувалося і радикалізувалося.

2. Розгортання національно-демократичних процесів

Перебудовчі процеси в країні розпочиналися з інформації. В інформаційному просторі швидко закріпився суто радянський термін «гласність», який за змістом був значно ширшим, ніж початкові рамки «критики і самокритики», і який увійшов в іноземні мови без перекладу. Первинно гласність означала лише новий, більш привабливий і живий стиль подання інформації. Це був своєрідний перехідний етап між довготривалим періодом безмовного однодумства до свободи слова. Гласність — це право знати і право говорити. «У радянському суспільстві не повинно бути зон, закритих для критики», — оголосив Михайло Горбачов у січні 1987 р. У проведенні своїх реформ він прагнув заручитися громадською підтримкою. Підтримка народу мала б привести до рішучих змін у державі й суспільстві через відсторонення ретроградів, консерваторів і бюрократів та вихід на провідні позиції в суспільстві реформаторів і прихильників Генерального секретаря ЦК КПРС.

Поступово у пресі, на радіо і телебаченні розгорнулися гострі дискусії з проблем історичного минулого й сучасності. Завдяки гласності люди долали стереотипи й догми старого мислення, отримували змогу реально оцінювати ситуацію, користуючись новою, об'єктивною інформацією, робити власні висновки й відповідно діяти. У 1989 р. була відмінена заборона на ввезення літератури з-за кордону і розсекречена частина архівів. У червні 1990 р. законом СРСР «Про пресу» були відмінені партійна цензура і монополія держави на засоби масової інформації. Матеріалізована гласність перетворилася на потужний чинник суспільного розвитку. У результаті суспільство стрімко політизувалося.

Складно і неоднозначно розгорталися перебудовчі процеси в усіх союзних республіках. Події в Казахстані в грудні 1986 р. стали каталізатором посилення відцентрованих сил в СРСР. Після

цього був конфлікт в Нагірно-Карабахській автономній області Азербайджану, що переріс у війну. Стихійні виступи в національних республіках супроводжувалися виникненням масових громадсько-політичних організацій.

В Україні партійне керівництво на словах однозначно підтримувало ініціативи й дії московського керівництва, а насправді робило все, щоб гальмувати і блокувати перебудовчі зміни в Україні. Партійно-державна номенклатура тримала під жорстким контролем ситуацію в республіці. Володимир Щербицький залишався ортодоксальним комуністом, консерватором і перетворився на одного з опонентів Михайла Горбачова. Сам Генеральний секретар ЦК КПРС зараховував його до «консервативної групи» у своєму найближчому політичному оточенні[17]. У роки правління Володимира Щербицького, як зазначалося, активізувалася політика русифікації й денаціоналізації України. Тож недарма преса називала Україну в роки перебудови «заповідником застою». Однак відносна економічна стабільність, певна пасивність широких народних мас мали лише видимий характер. Процеси, які розгорталися в республіці, мали більш глибинний характер, ніж у центрі. Антиукраїнська політика Кремля викликала наростаючий спротив української національно свідомої інтелігенції та пересічних громадян.

Поштовх до активізації суспільно-політичного руху дала Чорнобильська катастрофа, яка трапилася в Україні 26 квітня 1986 р. За розрахунками експертів, сумарний вихід радіоактивних матеріалів становив обсяги, рівнозначні наслідкам вибухів 500 атомних бомб, таких, як скинута в 1945 р. на Хіросіму. Лише за перші десять діб після фатальних чорнобильських вибухів із руїн 4-го ядерного реактора було викинуто радіації в декілька мільйонів разів більше, ніж під час найбільшої в історії атомної енергетики аварії на американській АЕС «Трімай-Айленд» у 1979 р. Радіоактивному забрудненню піддалися Житомирська, Київська, Чернігівська та ще дев'ять областей України, низка регіонів Росії

---

[17] *Горбачов М.С.* Жизнь и реформы: В двух книгах. — Кн. 1. — М.: Новости, 1995. — С. 482.

та Білорусії. Вітряні потоки занесли радіаційний пил в Литву, Латвію, Польщу, Фінляндію, Швецію, Норвегію, Австрію, Німеччину, Швейцарію, Нідерланди, Бельгію. Радіоактивна хмара зачепила навіть схід США. Радіоактивні викиди були зафіксовані у Великобританії, Ірландії та інших державах[18].

Катастрофа на спішно й неякісно збудованій Чорнобильській АЕС яскраво висвітлила колоніальне становище України. Республіканська керівна верхівка під тиском Москви певний час боягузливо замовчувала сам факт катастрофи, приховувала її справжні наслідки. Нав'язлива ідея секретності призвела до того, що населення Швеції дізналося швидше про загрози чорнобильської трагедії, ніж українці. Перше офіційне повідомлення в СРСР зробили аж 28 квітня під тиском міжнародної спільноти, хоча і в ньому не повідомлялося про масштаби катастрофи. Проблему намагалися локалізувати.

Ще одним свідченням трагічної залежності України від московського центру стала затримка ним евакуації населення м. Прип'ять та першотравнева демонстрація в Києві, у якій брали участь діти. Рівень радіації в цей день у Києві перевищував фоновий у кілька десятків разів. Влада щоденно подавала сигнали через центральні і республіканські засоби масової інформації про те, що аварія на ЧАЕС не становить загрози для здоров'я населення. Офіційне попередження людей про небезпеку радіоактивного опромінення було оприлюднено лише на 9-й день після катастрофи — 5 травня. Почалася масова евакуація дітей киян, хоча, як стало відомо потім, партноменклатура вивезла своїх завчасно. І цей факт викликав велике обурення в суспільстві, поглибивши розкол до масштабів прірви між владою і народом.

Жахливими були соціальні й екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи. Навколо ЧАЕС була створена 30-кілометрова зона відчуження. Близько 135 тис. осіб змушені були покинути свої домівки, переселитися на більш безпечні території й

[18] 20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Національна доповідь України. — К., 2006. — С. 6; Україна: хроніка XX століття. Роки 1986–1990. — К., 2006. — С. 16–17.

починати життя заново. Не піддається точній оцінці кількість людей, які загинули від радіоактивного опромінення. Високі дози радіації отримали 240 тис. осіб, які брали участь у гасінні пожежі. Загалом, за оцінками Міністерства охорони здоров'я України, у результаті аварії на ЧАЕС постраждало близько 3,5 млн осіб, жертвою радіоактивного забруднення стали понад тисячу українських міст і сіл. Унаслідок катастрофи в Україні значно збільшилася кількість онкологічних захворювань, особливо серед дітей.

Великого удару було завдано й економіці республіки. Було порушено господарську діяльність багатьох підприємств і господарських комплексів, завдано шкоди сільському і лісовому господарству. Із сільськогосподарського обігу було вилучено близько 190 тис. га колись родючих земель. До 1990 р. в Україні було дезактивовано 3,5 млн га орної землі й 1,5 млн га лісу, що становило майже 12% території республіки. Дослідники тогочасної економіки відзначали, що монопольна експлуатація природних ресурсів за відсутності суверенітету і права самостійно послуговуватися власним національним надбанням, ідеологізація економічного розвитку і малопрофесійне ставлення до розв'язання проблем охорони природи, дегуманізація суспільства й деформація системи моральних цінностей, включно з природою, призвели до того, що Україна опинилася на межі тотальної екологічної катастрофи[19].

Безладне й бездумне планування промислового розвитку, безмірна хижацька експлуатація природних ресурсів призводили з часом до великих непродуктивних витрат на виправлення помилок і прорахунків. Так, витрати на ліквідацію наслідків аварії на Чорнобильській АЕС тільки за період з 1986 до 1989 р. склали більше 10 млрд доларів США, а непрямі витрати — 25 млрд доларів. Щорічно Україна змушена витрачати 800–900 млн доларів для подолання наслідків аварії.

---

[19] *Сахаєв В.* Економіка розвитку // Кур'єр ЮНЕСКО. — 1992. — Січень. — С. 47–49.

Чорнобильська катастрофа завдала серйозного удару по атомній енергетиці у світі. Темпи її розвитку значно знизилися. Було припинено будівництво низки атомних електростанцій, інші демонтовано. Відповідно знову зросли світові ціни на нафту. Це врятувало СРСР від дефолту, загальмувало процес, однак у підсумку не втримало його від розпаду.

Попри замовчування й спотворення сутності та масштабів Чорнобильської катастрофи, цензури, правда про «аварію» пробивала собі дорогу до громадськості, на сторінки газет і журналів, книг і брошур, у радіо- та телевізійний простір. З екологічного чинника суспільного життя трагедія швидко перетворилася в політичний. «Чорнобильська катастрофа 1986 р., — зазначає академік Валерій Смолій, — стала приводом для потужної громадської критики соціалістичної системи, а також запустила такий значущий компонент перебудови як «ініціатива знизу», що виявилося особливо ефективним у формуванні багатопартійності, реалізації гласності шляхом появи опозиційних літературних творів, розгортання на сторінках періодичних видань дискусій про вибір шляху суспільного розвитку, видання опозиційних журналів, участі в масових мітингах тощо»[20].

Чорнобиль збурив суспільство, мобілізуючи його на захист своїх інтересів. «...Ця Чорнобильська трагедія практично стрепенулася душею України, і тоді кожен по-різному якось себе зафіксував і засвідчив»[21], — згадував Іван Драч. Не менш образно і виразно схарактеризувала значення Чорнобиля в новітній історії України українська письменниця, культуролог Оксана Забужко: «Україна до Чорнобиля була радянська, бо вона була перелякана.

---

[20] *Смолій В*. Горбачовська «перебудова»: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. спец. / Відп. ред. В.М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — Вип. 21. — С. 9.

[21] *Іван Драч*. Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/610/

Україна після Чорнобиля відкрила, що є сили, страшніші за КГБ. І ось так почалася українська незалежність»[22].

Чорнобиль породив в Україні масовий екологічний рух. Найбільш поширеною формою колективної соціальної дії, спрямованої на зміну екологічної ситуації, стали масові мітинги та демонстрації протесту. Перший за роки радянської влади масовий мітинг, присвячений екологічним проблемам, відбувся в Києві 13 листопада 1988 р. На ньому зібралося 20 тис. учасників. Крім питань екології, гостро обговорювалося питання винуватців трагедії, передусім посадовців. В Україні почали виникати різні групи «зелених», а в 1988 р. постала асоціація «Зелений світ». Її очолив відомий письменник і лікар Юрій Щербак.

Дедалі активніше в громадську діяльність втягувалися науковці Академії наук України. 9 листопада 1988 р. у довідці 5-го управління КДБ УРСР зазначалось: «Останнім часом учені гуманітарних і природничих інститутів АН УРСР стали виявляти підвищений інтерес і більш активну участь у заходах, які проводилися Спілкою письменників України, а також створеними з її ініціативи об'єднаннями "Літописець", "Клуб шанувальників рідної мови" і, передусім, екологічної асоціації "Зелений світ"»[23]. Участь учених значно посилювала інтелектуальний потенціал екологічного й інших громадських рухів. У березні 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла під впливом громадськості постанову «Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню», якою передбачалося, зокрема, виведення з експлуатації Чорнобильської АЕС. Наприкінці 2000 р. станція припинила генерацію електроенергії, хоча виведення її з експлуатації триває й досі.

Стурбована Чорнобилем громадськість України з великою тривогою обговорювала будівництво Чигиринської та Кримської атомних електростанцій, каналу Дунай–Дніпро, РЛС на Закарпатті, будівництво на прекрасних чорноземах другого шинного

[22] Gazeta.ua. — 2017. — 19 вересня.

[23] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. — С. 189.

заводу в Білій Церкві, гігантського комбінату на Тернопільщині з виробництва системних фунгіцидів — надзвичайно сильної протигрибкової отрути та ін. Письменники, журналісти, учені, громадські діячі вимагали захистити навколишнє середовище, природу, людей, притягнути до відповідальності проектантів, будівельників промислових об'єктів сумнівного характеру. Чиновництво, як і раніше, не реагувало на вимоги громадськості. У статті «Собори наших душ», опублікованій у «Советской культуре» 17 листопада 1987 р., учений-археолог Петро Толочко писав: «…Зло, яке мало місце в 60-і роки, не переможене і сьогодні. Висуванець Володька Лобода не зник, і опудал із таких, як він, про що мріяв студент Микола Баглай, ще не наробили. Живий, курілка, тільки зовні змінився…»[24].

Екологічні гасла й аргументи широко використовувались у політичному житті України в роки перебудови, а екологічний рух став невід'ємною частиною боротьби за незалежність. У перші роки перебудови гласність, проголошена Михайлом Горбачовим, мало змінила обличчя республіканської преси. Однак в УРСР стали масово поширюватися неформальні, «самвидавські» газети і журнали. Частина з них друкувалася за межами республіки й відображала загальносоюзні проблеми; інші виходили в Україні й були присвячені українській тематиці. Так, навесні 1989 р. побачили світ газети «Вибір» (Київ), «Поступ» (Львів), «Вільна Україна» (Дрогобич). Широкою популярністю користувалася газета Спілки письменників України «Літературна Україна». Активну участь у творенні нової преси брали репресовані діячі, ті, хто повернувся з еміграції. У 1987 р. В'ячеслав Чорновіл відновив видання «Українського вісника», який активно включився в полеміку з чинною владою.

Гласність і плюралізм думок вели до поляризації суспільства, поширення національно-демократичних поглядів. На мітингах, зборах лунала публічна критика існуючої системи влади, керівників-консерваторів, які чинили опір проведенню реформ. У рух

[24] Советская культура. — 1987. — 17 ноября.

прийшло все суспільство. Рушійні сили перебудови перемістилися від центру на місця, у виробничі підрозділи і творчі колективи. Критикуючи владу, прогресивно мисляча частина суспільства виявляла діяльну готовність взяти активну участь в оновленні життя суспільства, розв'язанні найгостріших суспільних проблем. Усе більші маси людей включалися в політичне життя, і, відповідно, демократичні процеси все більше виходили з-під партійно-державного контролю. Постійно розширювалися межі дозволеного в публічній дискусії, охоплюючи нові й нові, раніше заборонені теми. До весни 1989 р. офіційно санкціонована гласність перетворилася в практично необмежену свободу слова.

Важливим кроком у розвитку гласності стало припинення в листопаді 1988 р. глушіння західних радіопередач. У СРСР у 80-ті роки діяло майже 3,5 тис. «глушилок» як у системі далекого радіопридушення, так і місцевих, які розташовувалися в кожному з 200 великих міст СРСР. Їх сумарна потужність більше ніж у п'ять разів перевищувала потужність західних радіостанцій, які вони блокували[25]. Політика гласності, спрямована на розкріпачення свідомості десятків мільйонів людей в СРСР, багато в чому визначила незворотній характер змін у суспільстві.

За допомогою вільних засобів масової інформації, публічних обговорень, дискусій стала відкриватися правда про такі сторінки української історії XX ст., як Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, голод 1921–1923 рр., Голодомор 1932–1933 рр., насильницька колективізація, сталінські репресії, діяльність Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, інші трагічні й героїчні сторінки історії українського народу. У різних містах і на різних майданчиках розгорнулися дискусії про українську символіку.

З другої половини 1988 р. в Україні розпочалася реабілітація необґрунтовано засуджених у 30–40-і й на початку 50-х рр. Для координації цієї роботи була створена спеціальна республіканська комісія. Наслідком її діяльності стала реабілітація більше

---

[25] История России. XX век: 1939–2007 / Под ред. А.Б. Зубова. — М.: Астрель: АСТ, 2010. — С. 535.

108 тис. осіб, які несправедливо були піддані репресіям радянського режиму[26]. Однак робота в цьому напрямку відзначалася непослідовністю. Залишалися нерозглянутими в судовому порядку справи ще 370 тис. осіб. Владні структури не реагували на вимоги громадськості реабілітувати людей, які переслідувалися владою й були засуджені в 60–80-х роках.

Гласність, свобода слова вели до прискореної самоорганізації суспільства. З об'єкта політичного управління суспільство перетворювалося на важливого суб'єкта політичного процесу. У союзних республіках з'явилися досить потужні «неформальні» групи та політичні рухи, зокрема Народні фронти в Естонії, Латвії, Литві, республіках Закавказзя. На початковому етапі діяльності їхні вимоги йшли в руслі резолюцій XIX партконференції, але з кінця 1988 р. виявилися ознаки того, що їх не задовольняло розширення суверенітету республік у рамках СРСР.

Появі нових громадсько-політичних рухів у Союзі РСР сприяло те, що правлячий режим у другій половині 1980-х років змушений був відмовитися від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнив із тюрем та заслання політичних в'язнів, дозволив існування «неформальних груп» та організацій різноманітних політичних напрямів[27]. Так він шукав собі нових союзників. Водночас саме національно налаштована інтелігенція в умовах лібералізації політичного курсу направила суспільну ініціативу в політичне річище, сформувала політичну опозицію владі[28].

---

[26] Радянська Україна. — 1989. — 10 грудня.

[27] *Бажан О.* Під наглядом КДБ: виникнення та функціонування неформальних політизованих організацій у часи «горбачовської перебудови» / О. Бажан // Народний рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного руху за перебудову (Київ, 22 вересня 2009). — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 63.

[28] *Гончарук Г.* Украина: предрассветные сражения. Сопротивление власти в советских документах 1975–1991 годов / Г. Гончарук, А. Нагайцев, А. Шановская. — Одесса: Астропринт, 2011. — С. 285.

Важливим кроком у цьому напрямку стало звільнення політв'язнів, дисидентів, які тривалий час були ізольовані від суспільства. На середину 1980-х рр. їх налічувалося в СРСР майже 2 тис. Українці серед них становили понад 20%[29]. З тюрем, таборів і заслань в Україну повернулося понад 300 осіб.

Наприкінці 1987 р. з ув'язнення вийшли й повернулися в Україну відомі правозахисники, зокрема В'ячеслав Чорновіл і Михайло Горинь, у січні 1989 р. — Левко Лук'яненко. На цей час з еміграції повернувся письменник та один із засновників Української гельсінської групи Микола Руденко. З Кримінального кодексу УРСР були виключені статті, за якими судили людей за їхні ідейні переконання або навіть за критичне слово на адресу партійно-державної влади. Це дало новий імпульс новаційним суспільно-політичним процесам. У 1988 р. офіційне святкування 1000-ліття введення християнства в Київській Русі було використане дисидентами в Україні для привернення уваги до долі Української автокефальної православної та Української католицької церков.

Дозвіл громадян на об'єднання привів до виникнення без узгоджень з властями великої кількості неформальних організацій, значна частина яких мала національно-визвольне забарвлення. Серед перших в Україні постали політичні клуби, просвітницькі організації. Так, у серпні 1987 р. з ініціативи колишніх дисидентів у Києві був заснований Український культурологічний клуб (УКК). До нього входили 30 осіб, зокрема, Сергій Набока, Леонід Мілявський, Євген Сверстюк, Олесь Шевченко, Ольга Гейко-Матусевич, Інна Чернявська та ін. На його засіданнях (інколи збиралося до 400 учасників) піддавалася критиці існуюча радянська система, національна політика КПРС і радянської держави, висловлювалися міркування щодо необхідності заміни комуністичного світогляду християнським віровченням, обговорювалися актуальні проблеми історичного минулого України.

---

[29] История России. XX век: 1939–2007 / Под ред. А.Б. Зубова. — С. 534.

Тоді ж, у 1987 р., у Львові розгорнуло діяльність культурологічне Товариство Лева, яке об'єднало переважно молодих людей. Розпочав роботу також молодіжний дискусійний політичний клуб, Комітет захисту української католицької церкви (10 осіб) на чолі з Іваном Гелем, Демократичний Фронт підтримки перебудови (20 осіб); пізніше був створений Міжнаціональний комітет захисту політв'язнів (10 осіб), який очолив Михайло Горинь. У Києві в Будинку вчених АН УРСР виник клуб «Спадщина», 50% якого складали співробітники АН УРСР, а невдовзі в Київському університеті імені Тараса Шевченка — студентське об'єднання «Громада». На його основі виникла Українська студентська спілка (УСС). В Україні розпочали свою діяльність й інші молодіжні організації: Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Демократична спілка студентів (ДСС), Студентське братство.

Під впливом цих об'єднань і клубів піддавалися корозії і руйнувались офіційні організації і структури, долалися комуністичні ідеологічні стереотипи. Так, учасники створеної в листопаді 1987 р. Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) виступили за реабілітацію жертв репресій, за демократизацію і гласність. Вони й ставили перед собою мету популяризувати «невизнаних в Україні прозаїків і поетів». У самодіяльних журналах «Кафедра», «Євшан-зілля» друкувалися твори, які раніше не публікувалися і які сприяли «вихованню національної самосвідомості»[30]. Зокрема, на сторінках часопису «Кафедра» публікувалися праці членів УАНТІ, позбавлених доступу до державних видавництв. Серед авторів — Василь Барладяну, Богдан Горинь, Ігор Калинець, Левко Лук'яненко, Опанас Заливаха, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл та ін.

У грудні 1987 р. колишні політичні в'язні оголосили про відновлення Української гельсінської групи — громадсько-політичної правозахисної організації, а в липні 1988 р. на 50-тисяч-

[30] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. — С. 170.

ному мітингу у Львові було заявлено про перетворення її на Українську Гельсінську Спілку. Головою Спілки був обраний Левко Лук'яненко. До виконавчого комітету ввійшли Микола Горбаль, Михайло Горинь, Євген Пронюк, Степан Хмара, В'ячеслав Чорновіл. 7 липня 1988 р. УГС оприлюднила «Декларацію принципів УГС» — програмний документ, у якому узагальнила та висловила акумульовані різними мітингами, демонстраціями, зборами, конференціями, диспутами вимоги. За цілою низкою положень вони були близькі до програмних принципів народних рухів балтійських республік: гарантія права української нації на самовизначення, державність української мови, передача владних важелів з рук КПРС демократично обраним Радам, створення республіканських військових формувань, звільнення всіх політв'язнів, легалізація Української католицької та Української автокефальної православної церков. Висловлюючись спочатку за конфедерацію союзних республік з їх широкою самостійністю, УГС згодом почала виступати за вихід України зі складу СРСР і створення незалежної держави. Таким чином, Спілка вийшла за межі правозахисної діяльності й набула ознак організованої опозиційної сили. Ряди УГС швидко зростали і на початку 1990 р. вона налічувала вже 1,5 тис. членів, мала відділення майже в усіх областях України, представництва в Москві, республіках Балтії, а також за кордоном.

Утворення УГС було сприйнято офіційними властями як виклик. Діяльності Спілки чинилися різного роду перешкоди і протидія. Члени організації переслідувалися, залякувалися, арештовувалися, дискредитувалися. Але від цього авторитет УГС серед народу тільки зростав. Організація стала активним учасником демократичних перетворень та національно-визвольних процесів в Україні на рубежі 80–90-х рр. XX ст. Члени Спілки брали участь у створенні та організації діяльності інших неформальних об'єднань — Товариства української мови імені Тараса Шевченка, «Меморіалу», Народного Руху України та ін., у формуванні незалежної преси, проведенні мітингів та робітничих страйків, легалізації Української греко-католицької церкви. Квітневий 1990 р. з'їзд Спілки, у якому взяли участь 500 деле-

гатів, постановив перетворити її на політичну організацію — Українську республіканську партію, головою якої був обраний Левко Лук'яненко.

Активізувалася громадськість не лише в Києві та Львові. Неформальні громадські об'єднання виникали на всій території УРСР. У Харкові діяла «Спілка захисту вільної праці». У Сумах у травні 1988 р. з'явилась ініціативна група з метою створення «Сумського обласного комітету сприяння демократизації», у Полтаві діяв так званий «Комітет мітингу», у Ялті в лютому 1988 р. створений «Союз доброї волі», в Одесі — «Демократичний союз сприяння перебудові». На липень 1988 р. КДБ УРСР мав інформацію та здійснював нагляд за 21 неформальним об'єднанням громадян України. Це були саме ті організації, які становили, на думку КДБ, реальну загрозу чинному режиму[31].

Подією в суспільному житті України стало створення в березні 1989 р. історико-просвітницького правозахисного товариства «Меморіал». До його координаційної ради ввійшли режисер Лесь Танюк (голова), кінопублiцист Владлен Кузнєцов, письменник Володимир Маняк та інші. Серед першочергових завдань «Меморіалу» було відновлення історичної правди та увічнення пам'яті жертв політичних репресій в УРСР, подання допомоги тим, хто живий, подолання комуністичних стереотипів та утвердження прав особистості в політичній практиці та суспільному житті[32]. Товариство об'єднало у своїх рядах близько 360 тис. осіб зі складу репресованих, їхніх нащадків та членів родин. У квітні 1991 р. «Меморіал» був названий іменем Василя Стуса. Його філіали діяли в багатьох містах республіки. Особливою активністю відзначалася львівська організація, яку очолював академік АН УРСР Ігор Юхновський. Товариство вимагало від партійно-державних структур публічного засудження всіх злочинів сталінізму й радянських каральних органів, здійснених у 1920–1980-ті роки, переоцінки діяльності політичних, громадських і військо-

[31] Галузевий державний архів СБУ. — Ф. 16. — Оп. 14 (1990 р.), пор. 8. — Арк. 127–130.

[32] Радянська Україна. — 1989. — 7 березня.

вих формувань, що діяли в різний час на західноукраїнських землях.

Діяльність товариства також не толерувалася радянськими партійно-державними структурами. Однак, попри переслідування, залякування й моральний тиск, «Меморіал» організовував мітинги, демонстрації, брав участь в усіх демократичних процесах. З його ініціативи Верховна Рада УРСР прийняла 17 квітня 1991 р. закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні».

На хвилі національного піднесення в єдине ціле об'єднало численні організації і гуртки Товариство української мови імені Тараса Шевченка (ТУМ), що зорганізувалося в лютому 1989 р. у Києві як усеукраїнська громадська спілка. Товариство сформувала національна інтелігенція, передусім письменники, науковці й освітяни. Очолив його Дмитро Павличко. До 1990 р. ТУМ виросло в розгалужену потужну організацію. Багатолюдні заходи, які воно проводило, прямо чи опосередковано впливали на хід подій у країні та прийняття державних рішень.

У червні 1989 р. в Італії, під Неаполем, за участю провідних українських учених з діаспори та материкової України, відомих славістів Європи було засновано Міжнародну асоціацію україністів (МАУ), президентом якої став академік АН УРСР Віталій Русанівський. Асоціація об'єднала науковців світу, які вивчали історію і культуру України й українського народу. Як зазначалося в статуті, це «організація науковців і діячів культури, яка ставить за мету сприяти україністичним студіям у різних країнах світу, обмінові інформацією щодо джерельної бази й наукових досліджень, їх координації, науковій підготовці дослідників різних боків української культури в їх зв'язку з культурами інших народів, поширенню знань про українську культуру у світі»[33]. Характерно, що в подібних фактах радянські спецслужби завжди вбачали провокації, ідеологічні диверсії, підривну діяльність зарубіжних антирадянських організацій, передусім українських

[33] Вісник Міжнародної асоціації україністів. — К., 1990. — № 1. — С. 3–12.

націоналістичних. «Не виключено, — зазначалося в доповіді КДБ УРСР від 9 листопада 1988 р., — що використовуючи цю обставину (утворення МАУ — *В.Д.*) спецслужби та ідеологічні центри імперіалістичних держав поряд з наданням вигідного їм ідеологічного впливу на радянських учених спробують активізувати підривну діяльність проти нашої країни, оскільки особлива увага приділяється створенню умов для взаємного обміну і залучення до спільних наукових розробок молодих учених»[34].

Попри перешкоди з боку КДБ рух учених України й діаспори за співпрацю, єднання і консолідацію всіх національних сил неухильно зростав. Однією з помітних подій на цьому шляху став проведений під егідою Академії наук УРСР у 1990 р. Перший конгрес Міжнародної асоціації україністів, який зібрав близько двохсот учених із 23 країн світу. На його засіданнях обговорювалося широке коло тем, пов'язаних з історією України, з її зв'язком зі світовою наукою, матеріальною і духовною культурою, перспективами розвитку українознавства, гострими проблемами поточного життя України та світу.

У жовтні 1989 р. у Львові відновило свою діяльність Наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ), на установчих зборах якого відзначалось, що воно «не є альтернативою існуючій Академії наук УРСР, а добровільною асоціацією вчених, насамперед ентузіастів українознавчої науки, і ставить собі за мету консолідувати творчу енергію наукової інтелігенції західноукраїнського регіону, що сприятиме піднесенню авторитету української науки як в Україні, так і за її межами». Першим головою НТШ став відомий український учений у галузі механіки матеріалів, організатор науки Олег Романів[35].

Визначну роль у демократизації суспільно-політичного життя в Україні, у захисті української мови, культури, навколишнього середовища відігравала Спілка письменників України, очолювана

---

[34] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документі і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. — С. 187.

[35] Український історик (Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен). — 1989. — № 4. — С. 111–112.

Юрієм Мушкетиком. У роки перебудови вона стала фактичним центром національно-визвольної боротьби. У середовищі українських письменників започаткувалися Народний рух України, «Просвіта», «Меморіал» та інші громадські й громадсько-політичні об'єднання та рухи.

Подією загальнокультурного значення стало проведення у вересні 1991 р. Форуму інтелігенції України, ініційованого Спілкою письменників України, Народним рухом України, Асоціацією творчої інтелігенції «Світ культури», Інститутом літератури імені Тараса Шевченка та іншими організаціями. Форум виробив конкретні програми участі творчих працівників у державотворчому процесі. Резонансу набув і скликаний в Одесі наприкінці 1991 р. перший Всеукраїнський міжнаціональний конгрес з проблем духовного відродження народів, які мешкали в Україні.

Шлях українського національного руху багато в чому збігався з траєкторією розвитку національно-визвольних рухів, Народних фронтів інших союзних республік. Перший час їхні представники порушували питання про федералізацію, лише згодом — про незалежність. На зборах і мітингах, організованих Народними фронтами, у засобах масової інформації все частіше й частіше звучали заклики про відновлення державності республік. Як згадує про ті процеси Ірина Мельник, на українську інтелігенцію «магічно подіяв приклад польської «Солідарності», діяльність масових громадських організацій у балтійських країнах»[36]. Однак міжнаціональні стосунки в Україні розвивалися в більш лояльно-ліберальних формах, ніж у балтійських республіках. В Україні практично не було спроб розділити й протиставити населення за національною ознакою, дискримінувати чи обмежити кого-небудь у правах. Прагнення до національної консолідації було домінуючою тенденцією в діяльності громадсько-політичних рухів і об'єднань УРСР.

---

[36] *Мельник І.* З історії створення Народного руху України та відродження «Просвіти» (1988–1991). Спогади / І. Мельник // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.inst-ukr.lviv.na/files/21/120Melnyk.pdf

Важливими формами боротьби українців за національні інтереси, права і свободи громадян були масові мітинги, акції протесту, демонстрації, пікети, збори. На них усе частіше звучали заклики до зламу радянської бюрократичної системи, подолання партійної диктатури, засудження політики русифікації та нищення національних здобутків українського народу, свободи особистості, демократії, державної незалежності. Особливо активним був демократичний рух у західних регіонах України, у центрі, у робітничому Донбасі. На західноукраїнських землях він позначений був збереженими традиціями національно-визвольних змагань. Саме тому національно-демократичні ініціативи генерувалися передусім там і потужними імпульсами поширювалися по всій республіці. 13 червня 1988 р. у Львові відбувся перший в Україні за радянських часів багатотисячний несанкціонований мітинг. Його учасники засудили тоталітарний режим, вимагали від влади гарантій забезпечення прав і свобод кожної людини. На початок травня 1989 р., за неофіційною інформацією, на проведення мітингів було подано 279 заяв, відбулося 72 несанкціонованих мітинги. На багатьох з них ішлося про захист національних інтересів українського народу.

Широкого політичного резонансу в республіці набуло перезахоронення в 1989 р. в Івано-Франківську жертв комуністичного режиму, а в Києві на Байковому кладовищі — Василя Стуса, Олекси Тихого, Юрія Литвина.

У роки перебудови на авансцені політичної боротьби в Україні з'явилася й така нова політична сила як кримськотатарський національний рух. Кримські татари постійно та наполегливо боролися за свої конституційні права, за можливість повернутися на свою історичну батьківщину — у Крим. У квітні 1987 р. у Ташкенті відбулася 1-а Всесоюзна нарада представників ініціативних груп національного руху кримських татар, яка визначила подальші шляхи його розвитку. Учасники наради ухвалили звернення до Михайла Горбачова з вимогою прискорити розв'язання кримськотатарського питання. Згодом під зверненням підписалося понад 30 тис. осіб. У червні 1987 р. була утворена Центральна ініціативна група як основний координатор кримсько-

татарського національного руху. Тоді ж, улітку 1987 р., півтори тисячі кримських татар приїхали до Москви «шукати справедливості». 6 липня вони провели демонстрацію на Червоній площі, піднявши гасла «Поверніть наш народ на батьківщину!». Справедливі вимоги кримськотатарського народу були підтримані відомими діячами культури, освіти та науки.

Друга половина 1987 р. була ознаменована хвилею мітингів кримських татар в Узбекистані, Краснодарському краї, Криму. 7 жовтня 1987 р. розпочалася мирна хода кримських татар із Тамані до Сімферополя, яку передбачалося завершити 18 жовтня, у день 66-річчя утворення Кримської АРСР. Учасники ходи, близько 2 тис. осіб, повинні були за 42 дні пройти приблизно 250 кілометрів територією Краснодарського краю та Криму. Проведене в той час офіційне опитування кримських татар, які мешкали в Узбекистані, засвідчило фактично всенародне бажання повернутися на батьківщину (що цілком заперечувало тезу, нібито ідею повернення інспіровано «екстремістськи налаштованими особами»)[37].

Під тиском численних акцій влада змушена була дозволити повернення кримських татар на свою історичну батьківщину. 7 березня 1991 р. Верховна Рада СРСР ухвалила постанову про скасування законодавчих актів 1941–1968 рр., на підставі яких були депортовані народи Криму. Уряду СРСР було рекомендовано встановити порядок, розміри та механізм матеріальних компенсацій особам, безпосередньо підданим насильницькому переселенню. Улітку 1991 р. на Кримському півострові вже мешкало 130 тис. кримських татар.

Ще навесні 1989 р. для захисту національних прав кримськотатарського народу була створена Організація кримськотатарського національного руху. Першим головою її Центральної ради став Мустафа Джемілєв. Восени 1990 р. — навесні 1991 р.

---

[37] *Гульнара Бекірова*. Півстоліття опору: Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії / Передмова Мустафи Джемілєва; післямова Рафата Чубарова; пер. з рос. Катерини Демчук. — К.: Критика, 2017. — С. 336–338.

відбулися вибори на з'їзд кримських татар. Він відбувся в червні 1991 р. На з'їзді було обрано Меджліс кримськотатарського народу, прийнято низку важливих документів, серед яких — Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу, Звернення до кримськотатарського народу, мешканців Криму, Президента і Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, ООН, парламентів та урядів іноземних держав, міжнародних організацій і Резолюція про повернення кримських татар на батьківщину, Постанова про національний прапор і гімн кримськотатарського народу. Народ-вигнанець поступово відроджувався й ставав повноцінним суб'єктом суспільно-політичного життя СРСР і, передусім, України. Його активність посилювала потенціал незалежницьких прагнень українців.

Радянське керівництво активно протидіяло зростанню «відцентрових» настроїв в Україні. З серпня 1988 р. було підписано указ Президії Верховної Ради УРСР «Про відповідальність за порушення встановлення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій», яким передбачалися серйозні санкції — від штрафу до позбавлення волі та виправних робіт на різні терміни.

Прагнення обмежити, нейтралізувати або упередити зростаючий вплив громадських організацій виявилося на різних рівнях і з приводу різних питань. Так, 23 червня 1989 р. на засіданні комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання та міжнаціональних відносин було розглянуто питання про національну символіку. На ньому наголошувалося на неприпустимості використання під час громадсько-політичних заходів жовто-блакитних прапорів та символів, які «скомпрометовані буржуазними націоналістами»[38].

Організаційне оформлення альтернативних до правлячої партії структур в Україні мало кілька основних причин. З одного боку, це визначалося прагненням вищого партійного керівництва використати широкий громадсько-політичний рух у своїх інтересах,

[38] Відомості Верховної Ради УРСР. — 1989. — № 27. — С. 294.

з іншого — консервативна політика частини партійної еліти, приклад та досвід польських та прибалтійських громадських рухів, соціальний конфлікт інтересів народу та влади, розвиток суспільно-політичної думки в напрямку свободи і незалежності кожного народу, його право на самостійну національну державність[39].

Неформальний рух в Україні нараховував значне коло прихильників та охоплював широку палітру соціальних інтересів. Найбільшу кількість становили культурно-історичні, суспільно-політичні, екологічні, спортивні та інші самодіяльні групи, об'єднання та організації. Наприкінці 1988 р. кількість таких неформальних груп нараховувала кілька тисяч. А станом на червень 1989 р. їх чисельність зросла до більш як 47 тис.[40] Потенційно це була величезна сила. Однак на початковому етапі перебудови діяльність неформальних громадських організацій ще не була високоефективною. Це пов'язано з глибокою заідеологізованістю суспільства, стійким, неприродним страхом людей перед системою, відсутністю єдиного координаційного центру, нестачею досвідчених і підготовлених провідників. З часом ці недоліки зживались і роль неформальних організацій у національному відродженні України зростала.

Наприкінці 1980-х років демократичні сили стали відкрито використовувати національну символіку. Символом українського національного опору російсько-радянській окупації був синьо-жовтий прапор. 26 березня 1989 р. на мітингу пам'яті Чорнобильської трагедії у Львові вперше за часів радянської влади замайоріло синьо-жовте знамено, а 1 травня колона львів'ян з національними прапорами, прорвавшись крізь міліцейські кор-

---

[39] *Бондаренко С.* Роль Народного Руху України в національно-політичному житті українського народу наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX століття: сучасний стан та перспектива розвитку / С. Бондаренко // Україна — Європа — Світ. — 2012. — Вип. 9. — С. 80; История России. XX век: 1939–2007 / Под ред. А.Б. Зубова. — М.: Астрель: АСТ, 2010. — С. 534.

[40] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. — С. 5.

дони, взяла участь у святковій демонстрації. 23 березня 1990 р. за рішенням сесії Тернопільської міської ради над її будівлею поруч із державним прапором УРСР з'явився національний. 28 квітня синьо-жовтий прапор з'явився поруч із державним на будівлі Львівської обласної ради. 24 липня 1990 р. національний прапор, освячений на площі біля Софійського собору, був піднятий перед будинком Київської міської ради.

Дедалі частіше в різних аудиторіях став звучати гімн-пісня Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна». Прилюдно вона прозвучала в Борисполі над могилою Павла Чубинського наприкінці 1989 р.

З 17 вересня 1991 р. українське радіо розпочинало свої передачі виконанням пісні-гімну «Ще не вмерла Україна», а 5 грудня 1991 р. вона вперше прозвучала на засіданні Верховної Ради України, присвяченому підсумкам всеукраїнського референдуму та виборам Президента нашої держави. Виконував гімн уславлений хор імені Григорія Верьовки. Диригував — його легендарний керівник Анатолій Авдієвський.

Підсумовуючи, зазначу, що національний рух в Україні, який набрав особливої сили в роки перебудови, мав переважно ліберальний характер. Якщо в попередній історичний період він був спрямований на пом'якшення національних відносин в СРСР, поліпшення становища УРСР у складі СРСР, то в період перебудови найрадикальніші прагнули демократії, виходу України з Радянського Союзу і побудови в незалежній республіці демократичного суспільства. Націонал-демократи виступали за радикальні перетворення у всіх сферах суспільства і за перехід до західного, ринкового типу господарства.

Політичний процес в Україні, як і в інших республіках СРСР, став, таким чином, самостійним. І великою мірою саме завдяки національно-визвольному рухові, який у роки перебудови зріс і кількісно, і якісно. З одного боку він посилював і поглиблював перебудовчі процеси, а з іншого, — сприяв мобілізації і об'єднанню антиперебудовних, реакційних сил.

Хочу підкреслити, що окремі російські історики досить своєрідно трактують причини пожвавлення національного життя, посилення відцентрових сил в СРСР у роки перебудови. Зокрема,

Сергій Кара-Мурза головну роль відводить не національно-демократичним силам, а республіканським правлячим елітам. Останні, мовляв, у зв'язку з деклараціями про перехід до ринку й перспективою приватизації «в короткі терміни створили націоналістичну ідеологію і впровадили її у свідомість співплемінників»[41]. Очевидно, таке твердження є помилковим. Не правлячі республіканські еліти, а народ, національно-демократичні сили впродовж тривалого часу творили, формували національну (в т. ч. націоналістичну) ідеологію. Правляча ж еліта, і то лише її частина, вчасно зорієнтувавшись, прагнула пристосуватися, використати цю ідеологію для збереження свого панівного становища.

Потужною рушійною силою національно-демократичних змін в Україні була інтелігенція, у свідомості якої відбулися серйозні зрушення. Частина творчої і науково-освітньої інтелігенції вийшла з-під партійного контролю і значно просунулася вперед у своїх теоретичних, концептуальних уявленнях і політичних вимогах, перейшовши на ліберально-демократичні позиції. В авангарді боротьби за корінні зміни в суспільстві знаходилася та частина української інтелігенції, яка завжди була орієнтована на українську незалежність. «Завжди, протягом усієї її (України — *В.Д.*) історії: після Богдана, чи після втрати незалежності завжди були люди, які знали, вірили, були переконані, що прийде час незалежності України»[42], — зазначав академік НАН України Костянтин Ситник. Хоча чітких уявлень, яким чином порвати з російською самодержавною традицією, в багатьох провідників не було.

Тим часом перебудовча революція «згори» стрімко трансформувалася в соціальну й національну революцію «знизу», охоплюючи все нові й нові прошарки суспільства. Змінювалася суспільна атмосфера, формувалися нові суспільні відносини.

---

[41] *Кара-Мурза С.Г.* Советская цивилизация. Книга вторая. От Великой Победы до наших дней. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. — С. 315.

[42] *Костянтин Ситник*. Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/412/

Демократичні процеси в країні викликали до життя організований робітничий рух та рух за власну, українську армію.

3. Робітничі страйки і рух за національну армію

Улітку 1989 р. на арену політичної боротьби в СРСР та УРСР вийшов робітничий рух. В умовах гострої соціальної напруги особливо активно заявили про себе шахтарі. Їхні масові страйки охопили найбільш важливі вуглевидобувні регіони Радянського Союзу: Кузнецький басейн, Воркуту, в Україні — Донецький і Львівсько-Волинський басейни. Страйки мали гострий, затяжний характер, були організованими та солідарними. Навіть влада визнавала, що їх основними причинами була запущеність соціальної сфери і нерозв'язаність багатьох побутових питань, погане забезпечення житлом, незадоволення людей оплатою праці, постачанням продовольства й товарів першої необхідності, а також погіршення екологічної обстановки[43].

Першими в Україні застрайкували 15 липня 1989 р. гірники шахти «Ясинуватська-Глибока» в Макіївці. Їх практично відразу підтримали шахтарі ще шести шахт Донбасу. Вимоги, адресовані міністрові вугільної промисловості СРСР і керівництву об'єднання «Макіїввугілля», складали 38 пунктів. Йшлося про істотне збільшення шахтарської відпустки, додаткову оплату за нічні зміни, про вдосконалення пенсійної справи, забезпечення трудівників вугільної промисловості продуктами харчування відповідно до медичних норм тощо. За кількістю і своїм характером вимоги в Макіївці були дуже схожі із вимогами шахтарів Междурєченська й інших районів Кузбасу[44].

Протягом короткого часу шахтарський страйк охопив весь Донбас. Його епіцентром став Донецьк. На 19 липня на Донеччині припинили роботу 67 шахт і шахтоуправлінь, а також низка шахтобудівних управлінь. До них приєдналися гірники шахт

---

[43] Радянська Україна. — 1989. — 10 серпня.
[44] Радянська Україна. — 1989. — 18 липня.

об'єднання «Павлоградвугілля» Дніпропетровської області, Червоноградська група шахт («Укрзахідвугілля»).

Страйковий комітет червоноградців, проаналізувавши вимоги трудових колективів, узагальнив їх і звів до 41 пункту. Гірники порушили питання економічно-господарської самостійності шахт, удосконалення виробничих структур, скорочення до 50% управлінського апарату, підвищення пенсій, встановлення єдиних вихідних днів тощо. Повідомлялося, що в місті дотримувався порядок, який забезпечували члени страйкового комітету[45].

На 22 липня страйками було охоплено 203 з 286 шахт[46]. Роботу припинили майже півмільйона шахтарів України. Їхні спільні вимоги зводилися до надання економічної самостійності шахтам, корінного поліпшення умов життя та охорони праці, підвищення заробітної плати, скорочення адміністративно-управлінського апарату, вирішення в шахтарських містах і селищах соціальних, житлово-побутових та екологічних проблем, ліквідації дефіциту найважливіших продовольчих і промислових товарів. Страйк привернув увагу різних неформальних груп і об'єднань, які через своїх прихильників прагнули привнести політичний зміст і радикалізувати шахтарські вимоги.

У ході страйку гірники виказали повну недовіру чинним профспілкам, зважаючи на їхню безправність і підпорядкованість адміністрації, неспроможність захищати інтереси робітників та низький авторитет. Для захисту своїх інтересів шахтарі створили нові органи — міські та шахтні страйкові комітети. У місті Димитрово Донецької області страйкарі на мітингу вимагали звіту директорів м'ясокомбінату і молокозаводу, примушували куштувати недоброякісну ковбасу й молочні продукти, які вони випускали. У деяких місцях страйкоми перевіряли магазини, бази, склади, за результатами чого приймалися рішення про зняття з роботи завмагів; організовувався розпродаж виявлених товарів. Об'єднаний міський страйковий комітет м. Кіровське

---

[45] Радянська Україна. — 1989. — 22 липня.

[46] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. — С. 411.

Донецької області прийняв рішення взяти під контроль засоби масової інформації — міський радіовузол і місцеву газету. Висувалася вимога, щоб програма радіопередач і матеріали, розміщені в газеті, узгоджувалися зі страйковим комітетом.

Отже, основні вимоги шахтарів були соціальні. Політичні ж нейтралізували спецслужби. Хоча в низці міст, зокрема у Ворошиловграді, Стаханові, Червонограді, Павлограді, Сніжному вони мали й політичний характер. Допускалися висловлювання виключити з Конституції СРСР положення про КПРС як керівну й організуючу силу суспільства. У м. Червонограді Львівської області страйкарі закликали достроково провести вибори в місцеві ради, звільнити з посад керівників партійних, радянських і правозахисних органів, створити незалежну профспілкову організацію, легалізувати українську католицьку церкву.

Страйкарі в м.Стаханові Ворошиловградської області 20 липня також виступили за відставку місцевого партійно-радянського керівництва, негайне скликання позачергового пленуму міськкому партії та сесії міськради.

Виступи шахтарів, діяльність їхніх страйкових комітетів сприяли розгортанню відповідних процесів на об'єктах транспорту, металургії, будівництва, хіммашинобудування, електротехпрому, деяких оборонних підприємств Донецької, Дніпропетровської, Харківської, Київської, Ворошиловградської та інших областей. Ситуація в деяких галузях господарства країни досягла критичної межі. Михайло Горбачов і Микола Рижков звернулися до шахтарів Донбасу із закликом відновити роботу, пообіцявши виконати їхні вимоги. І справді, побоюючись подальшого поглиблення кризи, уряд спеціальною постановою задовольнив майже всі вимоги страйкуючих. 30 липня 1989 р. шахтарський страйк завершився[47].

У шахтарському середовищі, як і всюди, діяли агенти КДБ, які оперативно інформували відповідні органи про настрої й дії

---

[47] *Воловодова О.В.* Шахтарський рух: від стихійного виступу до демократичної системи самоорганізації // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 7. — С. 46–53.

шахтарських лідерів, активістів, впливали на прийняття рішень. «Через наявні і створені оперативні можливості справлявся вплив на страйковий комітет у плані вироблення ним виважених вимог, виведення із його складу екстремістськи налаштованих [...] (осіб)»[48], — інформувало управління КДБ УРСР по Львівській області обком партії 1 серпня 1989 р. Спецслужби, партійні й радянські органи робили все, щоб не допустити об'єднання шахтарського руху з національно-демократичним.

Липневі масові виступи шахтарів мали політичні наслідки. У ході або одразу після завершення страйку в Україні були звільнені з посад 2 генеральних директори об'єднань, 8 директорів шахт, 11 господарських керівників, 86 голів РТК, 17 профспілкових працівників. Протягом наступного місяця тільки в Донецькій області страйккоми оголосили недовіру 42 першим керівникам, тобто кожному третьому директорові шахти. Перевибори директорів пройшли на 27 шахтах. На 87% змінився склад голів РТК. Зі 121 голови профкомів шахт були переобрані 80 (66%). До кінця серпня 1989 р. склади профспілкових комітетів були переобрані на 200 шахтах УРСР. У Донецьку, Дзержинську, Сніжному, Торезі, Стаханові, Кіровському, Брянці, Шахтарську були відсторонені від посад перші секретарі міськкомів Компартії України[49]. «Шахтарі відчули, — згадує Леонід Кравчук, — що вони можуть знімати, призначати, страйки набували політичного забарвлення, і кожен раз після страйку шахтарська галузь, вугільна промисловість ставала все гіршою і гіршою... це був початок руйнування економіки»[50].

---

[48] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. — С. 409–410.

[49] *Дряглін В.* Масовий шахтарський страйк в Україні в липні 1989 р. (причини, характер, основні риси і наслідки) // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікація. Український науковий журнал. — 2009. — № 2. — С. 146.

[50] *Леонід Кравчук.* Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

На хвилі зростаючої політизації робітничого руху проходив у Донбасі страйк 1 листопада 1989 р., у ході якого висувались і політичні вимоги. Головні з них — включення до порядку денного Другого з'їзду народних депутатів СРСР питання про відміну 6 статті Конституції, яка закріплювала керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в радянському суспільстві; обговорення питання про вільне створення політичних партій та рухів, про заборону обіймати одночасно посади в партійних і радянських органах[51].

Після липневого страйку страйкоми не були розпущені. 17 серпня 1989 р. у м. Горлівці на конференції представників страйкових комітетів шахт, об'єднань і міст Дніпропетровської, Донецької, Ворошиловградської та Ростовської областей було утворено Регіональну спілку страйкових комітетів Донецького вугільного басейну (РССКД), прийнято статут та утворено Координаційну раду.

У 1990 р. страйковий рух іще більше політизувався. Страйки з політичними вимогами охопили 360 підприємств країни. Представники опозиційних політичних сил України спрямували страйкарів на дії проти місцевих комітетів Компартії України і КПРС загалом. З'явилися вимоги ліквідувати на підприємствах парткоми, націоналізувати майно КПРС, деполітизувати правоохоронні органи. Зусилля страйкових комітетів та опозиційних сил зливалися в єдиний потік боротьби за економічні й політичні права і свободи народу. Політичні гасла під час страйків і політичні вимоги опозиції у Верховній Раді України збігалися.

У березні–квітні 1991 р. Україною прокотилася нова хвиля багатотисячних шахтарських страйків. Їхньою причиною було невиконання владою економічних вимог страйкарів у минулі роки, подальше погіршення ситуації у вугільній галузі. Узагальнювальну оцінку політики влади щодо вугільної галузі дав генеральний директор виробничого об'єднання «Ровенькиантрацит»

---

[51] *Болбат Т.* Політичне пробудження Східної України (1989 р.) // Схід. — 2006. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11837

Р. Астахов: «Керівники країни не розуміють або забули про те, що є основою держави, фундаментом її економіки. Основа — це промисловість, а наріжний камінь у цій основі — вугілля. На жаль та на велику біду, ставлення державних діячів до шахтарів, до їх життя й, без перебільшення, до каторжної праці стало гіршим і більш неповажним, ніж до працівників інших галузей»[52].

Однак на цей час, як зазначалося, керівництво країни стало на шлях не порозуміння з робітниками, шахтарями, а «наведення порядку» адміністративно-силовими методами. Відповідно до указу Президента СРСР «Про заходи щодо забезпечення боротьби з економічним саботажем та іншими злочинами у сфері економіки» від 26 січня 1991 р. до керівників шахт за неефективне використання бюджетних коштів, за зрив постачання вугілля споживачам і такі дії, які можна було кваліфікувати як саботаж, могла застосовуватися кримінальна відповідальність. Наказом міністра вугільної промисловості СРСР Михайла Щадова почалася ліквідація низки трудових колективів. Союзний уряд не розглядав питання про приватизацію вугільної промисловості. Він відмовився підписати угоду щодо соціальних і трудових гарантій із професійною спілкою робітників вугільної промисловості й обговорювати із представниками гірників Генеральну типову тарифну угоду, прийняту II з'їздом шахтарів у жовтні 1990 р., яка передбачала кардинальну реформу оплати їхньої праці. Спроби союзного і республіканського урядів ужити заходів, щоб виправити ситуацію й уникнути страйку, не дали результату.

1 березня в УРСР розпочався економічний страйк. В авангарді страйкової боротьби йшли шахтарі виробничих об'єднань «Первомайськвугілля» та «Красноармійськвугілля». На першому етапі страйку абсолютна більшість трудових колективів політичних вимог не висувала. Для виходу з конфлікту шахтарі Донбасу двічі (і кожного разу безпосередньо) намагалися зустрітися з Михайло Горбачовим. Президент СРСР на цей час фактично втратив

[52] На власть надейся, но... // Луганская правда. — 1991. — 5 января.

важелі впливу і для збереження своєї влади й себе при владі орієнтувався на консервативні сили. Розпочатий страйк був кваліфікований як незаконний. У зв'язку з цим його дні уряд оплачувати не збирався. Передбачалося притягнути колективи страйкарів до адміністративної відповідальності. Однак конфлікт не згасав, а ще більше розпалювався й переходив у політичну площину. Уже 4 березня, в день добового політичного страйку в Кузбасі, шахтарські виступи охопили і виробниче об'єднання «Донецьквугілля». Основними вимогами донецьких шахтарів була відставка Президента і Верховної Ради СРСР. 11 березня до страйку приєдналися гірники Червонограда, а 13 березня — Нововолинська. Страйкарі виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля» вимагали не просто відставки Михайла Горбачова, а й узагалі ліквідації посади президента — державного інституту, що стояв на перешкоді республікам на шляху до побудови незалежних держав.

12 березня Спілка трудівників Кузбасу оголосила про початок політичного страйку «до переможного кінця». Підтримуючи шахтарів Кузбасу, Регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу заявила про відновлення страйку, припиненого в липні 1989 р. Крім політичних вимог, висунутих Кузбасом, РССКД вимагала надання Україні повного економічного та політичного суверенітету. Загальна кількість колективів, що страйкували, наближалася до 50[53].

Страйк гірників поглиблював економічну кризу в країні: скорочувався вуглевидобуток, зупинялися енергоблоки, лихоманило металургійні заводи. Прагнучи знайти вихід із ситуації, що склалася, Верховна Рада 21 березня прийняла постанову «Про страйки шахтарів», у якій наголосила, що категорично не погоджується з ультимативними політичними вимогами гірників.

---

[53] *Агапов В.* Шахтарські колективи України і вищі органи державної влади СРСР: взаємовідносини напередодні та під час весняного страйку 1991 р. // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — Вип. 17. — С. 224.

Шахтарям було запропоновано відмовитися від страйків, а органам влади — спільно з шахтарями обговорити стан справ на підприємствах вугільної промисловості. Такий захід результату не дав. Страйк не був припинений.

26 березня Верховна Рада СРСР прийняла постанову «Про припинення страйків на підприємствах вугільної промисловості країни». У ній було зобов'язано шахтарів припинити на два місяці страйки, утриматися від їхнього проведення до кінця 1991 р., ширше використовувати в конфліктних ситуаціях комісії з примирення, трудовий арбітраж, колективні договори. Верховна рада СРСР відмовилася від адміністративно-примусового способу розв'язання конфлікту й відкинула пропозиції розібратися зі страйкарями за допомогою КДБ і правоохоронних органів. Вищим законодавчим органом країни були відхилені пропозиції Кабінету Міністрів СРСР* ввести кримінальну відповідальність за участь у страйках. Було відкинуто також пропозиції компенсувати завданий економіці збиток із фондів соціального страхування та фондів тих профспілок, які підтримали страйк. Кабінет Міністрів СРСР і Рада Міністрів УРСР** були зобов'язані негайно розпочати розгляд пакету соціально-економічних вимог страйкомів і виробити узгоджені заходи щодо поліпшення умов праці та матеріального становища гірників.

Унаслідок адміністративного та морально-психологічного тиску частина шахтарських колективів припинила страйк, інші розширили свої вимоги, і їхня позиція ставала дедалі жорсткішою. Виконуючи постанову Верховної Ради СРСР, Кабінет Міністрів СРСР пішов на діалог із шахтарями для вирішення вимог останніх. При цьому було попереджено, що уряд не буде вести ніяких перемовин щодо політичних питань. Тож частина страйкових комітетів, які входили до Міжрегіональної ради страйкових комітетів, створеної на III позачерговому з'їзді народних депутатів РРФСР (до неї входили й українські шахтарі), продовжувала відстоювати політичні вимоги. Інші зосередилися на економічних.

---

* До 26 грудня 1990 р. — Рада Міністрів СРСР.

** Після 18 квітня 1991 р. — Кабінет Міністрів УРСР.

2 квітня 1991 р. у Москві зібралися 200 шахтарів і директорів підприємств, з яких четверта частина були посланцями з України. 30 осіб представляли шахти, що страйкували. Гірники привезли із собою вимоги колективів, що їх делегували, переважно економічні. Тільки делегація виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля» мала виключно політичні вимоги. Обговорення шахтарських пропозицій відбувалося за участі міністра вугільної промисловості СРСР Михайла Щадова й народних депутатів СРСР. Пропозиції Міжрегіональної ради страйкових і робітничих комітетів про розгляд політичних та економічних вимог у єдиному пакеті не були підтримані більшістю присутніх. Під час зустрічі з прем'єр-міністром Валентином Павловим були підписані документи, спрямовані на задоволення вимог шахтарів: «Про заходи щодо підвищення заробітної плати працівникам вугільної (сланцевої) промисловості у 1991–1992 роках», «Про доповнення списку робіт і професій, що дають право на пенсію, незалежно від віку при зайнятості на них не менше 25 років», «Про дозвіл підприємствам вугільної промисловості реалізації частини вугілля за договірними цінами».

Здавалося, криза була подолана, конфлікт розв'язаний, економічні вимоги страйкарів переважно були виконані. Однак уже 3 квітня розпочався новий підйом страйкової боротьби. І причиною цього стала реформа цін, у результаті якої вони зросли на 200%, а без горілки і лікеро-горілчаних виробів — на 250%. Ціни на окремі види продовольчих товарів, на одяг та взуття зросли у 2–4 рази, на лікарські препарати — у 16 разів. Вартість послуг пасажирського транспорту збільшилася на 52%. Ціни на авто- та електротранспортні послуги збільшилися в три рази. Це викликало стихійні страйки на шахтах СРСР, зокрема й України. На мітингах шахтарів з'явилося гасло: «Припинити відрахування коштів з України до союзного бюджету!».

В умовах катастрофічного становища в економіці Михайло Горбачов вимагав ввести мораторій на всі страйки, маніфестації, мітинги, демонстрації. Однак страйковий рух поширювався. В Україні він охопив як Донбас, так і Подніпров'я. 16 квітня рада робітничих комітетів Кузбасу закликала всіх громадян Росії

1 травня взяти участь у політичному страйку. Союзній владі не залишалося нічого іншого, як оголосити про згоду виконати майже всі економічні вимоги страйккомів.

18 квітня завершилися переговори між лідерами страйкуючих колективів Української РСР і Верховної Ради УРСР. Підписаний взаємоузгоджений протокол створював передумови для тимчасового врегулювання конфлікту. У третій декаді квітня шахтарські колективи, які брали участь у страйковому русі, один за одним відновлювали виробничий процес. Економічні поступки з боку влади, психологічна втома шахтарських колективів зумовили деяку стабілізацію галузі[54]. Післястрайковий стан радянського суспільства цілком об'єктивно відтворив у своїй книзі «Записки президента» Борис Єльцин: «Суспільство підійшло до червня 1991 р. з відчуттям фіналу радянської історії»[55].

Таке твердження Бориса Єльцина було дуже близьким до істини. У червні 1991 р. страйкові комітети робітничих колективів України вже ставили вимоги щодо виходу республіки зі складу СРСР, роздержавлення і приватизації підприємств, розпуску КПРС, Компартії України і Верховної Ради УРСР. Політична напруга в Україні набула небаченого до того рівня.

Незалежний робітничий рух, отже, виник і поширювався в роки перебудови в загальному потоці соціально-політичної та національно-визвольної боротьби народів СРСР, розширюючи її соціальну базу. Він засвідчував помітне зростання самосвідомості робітничого класу. Робітничі колективи заявили про себе як повноправні учасники політичного процесу. Страйки робітників, закладаючи основи самостійних робітничих організацій, були серйозним викликом для влади, яка, здавалось, спиралася на

---

[54] Див.: *Агапов В.* Шахтарські колективи України і вищі органи державної влади СРСР: взаємовідносини напередодні та під час весняного страйку 1991 р. // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — Вип. 17.

[55] *Ельцин Б.* Записки президента / Борис Ельцин. — М.: Огонек, 1994. — С. 52.

робітничий клас, вважала й декларувала його своєю соціальною основою. Вони лише легалізували давно втрачені довіру до Комуністичної партії та її підтримку. КПРС уже не могла виставляти себе захисником інтересів робітничого класу й виступати від його імені. Її влада трималася фактично лише на КДБ, армії та церкві. Однак і всередині цих структур відбувалися зміни.

Проблема збройних сил країни та утворення національно-державницьких формувань у союзних республіках, у тому числі в Україні, вийшла на одне з перших місць у політичному житті суспільства вже на початку перебудови в СРСР. Майже половину офіцерського корпусу радянської армії становили українці або вихідці з України. Вони проходили службу переважно за межами України. На суспільні настрої значний вплив справила війна Радянського Союзу в Афганістані, де служили і воювали 160 тисяч українських юнаків, а їхні батьки перебували в постійній нервовій напрузі, переживаючи за життя своїх синів. Війна мала виразний ідеологічний характер — поширення комунізму і допомога «соціалістичній революції». Кампанія в Афганістані вимотувала радянську економіку й щороку висмоктувала з неї три мільярди доларів. А, головне, забирала й калічила тисячі людських життів. Факти загибелі солдатів викликали біль і протест, образи на владу. А їх по всій країні, й Україні зокрема, було немало. Після завершення виводу радянських військ з Афганістану в лютому 1989 р. стало відомо, що близько 3 тис. солдатів і офіцерів з України були там убиті або пропали безвісти. Тисячі молодих людей повернулися з афганської війни скаліченими і фізично, і морально[56]. Це каталізувало загострення кризи радянської системи, підсилювало антивоєнні настрої в українському суспільстві, небажання молодих людей зі зброєю в руках обстоювати імперські інтереси СРСР далеко від України. Афганська війна актуалізувала питання власних, українських збройних сил.

---

[56] *Терещук Г.* Участь українців у війні в Афганістані. Повоєнна пам'ять — довга. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/27554006.html

Рух за створення національних збройних сил виник в Україні наприкінці 1980-х рр. Він був ініційований патріотичною громадськістю, представниками численних неформальних організацій. Ідея творення Української армії потужно прозвучала у вересні 1989 р. на установчому з'їзді Народного руху України. З'їзд прийняв «Звернення до військовослужбовців УРСР, працівників української міліції та КДБ», у якому закликав усі чесні перебудовчі сили в армії та органах правопорядку до консолідації, взаємної толерантності, процесу демократизації суспільства. Львівський народний рух створив спеціальний загін підтримки громадського порядку, відомий згодом як «Варта Руху».

7 лютого 1990 р. у Львові було створено Український військовий комітет, який зайнявся пропагандою створення Українських збройних сил. Згодом комітет реорганізовано у Львівський громадський комітет за відродження Української національної армії. Діяльність комітету поширилася по всій Україні. В Ужгороді, Тернополі, Києві, Житомирі, Кривому Розі, Херсоні, Чернівцях було засновано осередки. Тоді ж, у лютому 1990 р., почав свою роботу ініціативний комітет «За створення збройних сил України» у рамках Української національної партії. 7 квітня 1990 р. у Харкові виник Український військовий комітет, що також ставив собі за мету утворення національних Збройних сил України на конституційних засадах.

Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. містила положення про право України на власні збройні сили, внутрішні війська та органи держбезпеки. Стрімкий розвиток подій стимулював громадськість до активізації пошуку шляхів формування Збройних сил України. Власне, обговорювалися два підходи до створення армії України: 1) армію має створити Верховна Рада республіки; 2) спираючись на патріотично налаштованих громадян, створювати паралельно щодо радянської армії структури. II Всеукраїнські збори НРУ (жовтень 1990 р.) розглянули питання про створення комітетів відновлення Української національної армії. А згодом на першу сесію Великої ради Руху було подано концепцію будівництва Збройних сил України. У Раді колегій НРУ створена військова колегія.

Державні органи України також включилися в процес організації оборони республіки і створення національних збройних формувань. 30 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла рішення про повернення до України для продовження служби всіх солдат Радянської армії, призваних з її території. 23 вересня 1990 р. постановою Ради Міністрів УРСР створено перший виконавчий орган з військових питань — Комітет по зв'язках з Міністерством оборони СРСР, перетворений пізніше в Державний комітет УРСР з військових питань при Раді Міністрів УРСР. 24 жовтня 1990 р. було внесено зміни й доповнення до Конституції УРСР, у статті 20-й якої зазначалося: «Порядок проходження військової служби громадянами Української РСР визначається законодавством Української РСР». Це був суттєвий крок на шляху до створення власних збройних сил. Він давав можливість Україні самостійно вирішувати питання про шляхи створення військових формувань. Уже 12 листопада 1990 р. уряд УРСР припинив відправлення новобранців за межі України. На початку грудня 1990 р. було розглянуто концепцію будівництва Збройних сил України, яка передбачала перетворення угрупувань ЗС Радянського Союзу на території УРСР у ЗСУ зі збереженням їхньої бойової готовності[57].

28 квітня 1991 р. Верховна Рада України створила Комісію з питань оборони і державної безпеки. В уряді з'явилася посада державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій УРСР.

27–28 липня 1991 р. у київському Будинку вчителя відбувся, усупереч протидії Міністерства оборони СРСР, з'їзд офіцерів України. 320 його делегатів представляли всі області та регіони республіки. Створена з'їздом Спілка офіцерів України поставила за мету відродити Збройні сили України, які б могли захистити власну державу. Частина делегатів тут же, на з'їзді, присягнула «служити Українській національній армії». Розгорнувся рух за повернення на батьківщину тих офіцерів, які були громадянами України, але проходили службу на території інших республік.

---

[57] *Костюк Петро*. Збройним силам України чверть століття // Універсум. — 2016. — № 11–12 (277–278). — С. 4.

Громадська активність робітників і військових засвідчувала, що соціальні зрушення відбувалися в усіх прошарках суспільства. Із них поступово викристалізовувалась історична перспектива України як самодостатнього державного утворення.

4. Формування Народного руху України

Прагнучи зберегти за собою владу, Комуністична партія підлаштовувалася до перебігу подій, однак їх не випереджала, а намагалася наздогнати, не випускаючи з рук основні важелі управління. Ними були силові методи, адміністративний тиск, залякування, провокації тощо. Цим займалися безпосередньо органи міліції, КДБ, партійні комітети і бюро. Страх домінував ще над багатьма людьми. Однак перебудова швидко змінювала свідомість людей. Рух «неформалів» ставав масовим. І лідери самодіяльних формувань різної спрямованості стали виявляти підвищений інтерес до досвіду створення загальнонаціональних народних фронтів у Прибалтиці. Зокрема, такі об'єднання, як «Спадщина», «Громада, «Народна спілка сприяння перебудові» (Київ), «Товариство друзів Лева» (Львів), «Народний союз сприяння перебудові» (Одеса), «Квітень» (Харків), «Сумський комітет захисту демократизації» (Суми), «Добра воля» (Ялта) уже в 1988 р. намагалися надати своїй діяльності єдину суспільну структуру, подібну народним фронтам Литви, Латвії, Естонії. Представники деяких самодіяльних формувань України брали участь як гості в установчих з'їздах цих фронтів, контактували з їхніми організаторами, отримали від них програмні документи. Крім того, програмні матеріали окремо надсилалися в Україну різним організаціям, і вони активно обговорювалися різними соціальними групами.

Ідея створення народного фронту України стала предметом дискусій передусім у середовищі творчої і наукової інтелігенції, студентської молоді. Так, на засіданнях об'єднання «Зелений світ» у Будинку письменників і Комісії з екології Спілки художників України 28, 30 жовтня 1988 р. уперше публічно прозвучала пропозиція про створення Українського народного фрон-

ту. «За наявними даними, нині складаються різні проекти програм "Українського народного Фронту"»[58], — повідомляв голова КДБ УРСР Микола Голушко першому секретареві ЦК КПУ Володимиру Щербицькому 2 листопада 1988 р.

На той час у неформальних організацій об'єктивно не вистачало сил, політичних лідерів, щоб об'єднати їх воєдино у всеукраїнському масштабі, очолити демократичний процес у межах усієї республіки.

Такі сили виявилися в середовищі творчої інтелігенції, передусім у Спілці письменників України. 23 листопада 1988 р. партком Спілки письменників України, враховуючи пропозицію звітно-виборних партійних зборів Київської письменницької організації, ухвалив створити ініціативну групу сприяння перебудові, до складу якої ввійшли Іван Драч (голова), Дмитро Павличко, Володимир Маняк, Віктор Терен, Борис Олійник, Юрій Мушкетик, Михайло Слабошпицький, Станіслав Тельнюк, Борис Рогоза, Олекса Мусієнко. Мітинг, який відбувся наприкінці листопада біля будинку СПУ за участі деяких неформальних об'єднань, прийняв рішення рекомендувати Спілці письменників створити Народний фронт України. Після цього за ініціативи Івана Драча розпочалося перетворення вже згаданої ініціативної групи на Народний фронт.

Практично одночасно ця ідея обговорювалася в академічному середовищі — в Інституті літератури імені Тараса Шевченка за пропозицією секретаря партбюро В'ячеслава Брюховецького. Там також була створена подібна ініціативна група. На початку 1989 р. ідею підтримали й установчі конференції українського історико-просвітницького товариства «Меморіал» та Товариство української мови імені Тараса Шевченка.

У січні 1989 р. загальні збори київської письменницької організації та збори колективу Інституту літератури ухвалили проект програми НРУ за перебудову, а 16 лютого він був опублікований у «Літературній Україні». Все це давалося нелегко, оскільки ЦК

---

[58] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. — С. 180.

Компартії України, Київський міськком, райкоми партії робили все, щоб не допустити створення такої організації. Можливо, і не допустили б, якби не рішуча позиція ініціаторів Руху. Шукаючи компроміси, ідеологи НРУ погодилися додати до його назви слова «за перебудову», внести до проекту програми положення про визнання керівної ролі партії. Тому перший етап становлення Народного руху характеризувався підтримкою курсу КПРС на перебудову суспільства на засадах демократії і гласності, підкреслення своєї партійної лояльності абсолютною більшістю його ініціаторів та організаторів.

Важливе значення у процесі становлення Народного руху України як організації мала зустріч Михайла Горбачова з групою українських письменників 24 лютого 1989 р. у ЦК КПУ. У ній взяли участь Іван Драч, Дмитро Павличко, Олесь Гончар, Борис Олійник, Олекса Мусієнко та інші. Відбулася відверта розмова, результатом якої стало пом'якшення стосунків між ЦК Компартії України та письменницькою організацією. Письменники зробили висновок, що їхня діяльність, у тому числі й щодо створення Народного руху України, знайшла підтримку і схвалення у керівництва країни[59]. Тож зусилля з його становлення були подвоєні.

Народний Рух за перебудову формувався як широкий фронт представників різних груп і соціальних прошарків, об'єднував різні за поглядами ідеологічні сили: від комуністів-реформаторів до правих радикалів. Для комуністів-реформаторів перебудова, реформування було основною метою, а для правих радикалів — свого роду прикриттям, можливістю легальної діяльності, перехідною ланкою на шляху до ліквідації тоталітарної системи й національного оновлення. «Серед організаторів Руху, — пише один з провідних дослідників НРУ Григорій Гончарук, — була група діячів, проти якої був зосереджений головний вогонь компартійних антирухівських заходів… Мова … про членів Української Гельсінської Спілки. Вони відрізнялися від основного складу зачинателів Руху передусім своїм твердим переконанням у

[59] ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 19 (1993 р.), пор. 4. — Арк. 151–153.

злочинній, антинародній діяльності КПРС–КПУ, у колоніальному статусі України, в необхідності рішучої боротьби за визволення українського народу з-під російської неволі». Участь членів УГС у створюваних структурах Руху радикалізувала їх і забезпечувала ясну і чітку перспективу діяльності.

Навесні 1989 р. осередки Народного руху почали виникати в різних регіонах України. Участь в їхній діяльності відомих учених, письменників, авторитетних і впливових громадських діячів дали змогу залучити до Руху більшу кількість людей, ніж могли на той час повести за собою інші неформальні організації, дисиденти-правозахисники.

Непростим випробуванням для активістів нових організацій стали вибори народних депутатів СРСР навесні 1989 р., коли вперше за багато десятиріч у радянській виборчій системі на одне місце претендувало кілька кандидатів. Це стало наслідком того, що партійне керівництво на чолі з Михайлом Горбачовим вирішило активізувати народне представництво й використати його для створення противаги консерваторам з КПРС та для зміцнення чинної влади. Задум полягав у поступовій передачі влади від партійного апарату до державних органів. Було вирішено поєднати посади секретарів партійних комітетів і голів обласних, районних та міських Рад. Для цього новоприйнятий виборчий закон віддавав третю частину мандатів представникам партійної номенклатури, а також громадських організацій, підконтрольних КПРС. У результаті цього значна частина депутатів так і не обиралися шляхом голосування, а фактично призначалися партійними комітетами.

Незважаючи на антидемократизм виборчого закону та прагнення влади не допустити до виборів небажаних кандидатів до складу депутатів були обрані разом з комуністичною номенклатурою й представники демократичних сил. Вибори народних депутатів СРСР 26 березня 1989 р. були першими вільними виборами в радянський час. До депутатського корпусу України, який налічував загалом 321 депутата, входило також майже 50 прихильників демократичних реформ. Виборцям вдалося частково використати існуючі можливості, щоб виявити недовіру і

«провалити» окремих кандидатів консервативного партапарату. Так, на виборах тоді програли перші секретарі чотирьох обкомів Компартії України: Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського, Чернігівського, перший секретар Київського міськкому Компартії України, командувач Чорноморського флоту, командувач Південної групи військ.

Підсумовуючи вибори народних депутатів СРСР, на політбюро ЦК Компартії України констатувалося, що на мітингах здійснювався масовий наступ на партію, її керівну роль у суспільстві, шельмувалися партійні кадри. У період передвиборчої кампанії неформальні об'єднання (а їх тоді за даними партійних джерел нараховувалося 60 тис.) провели 1200 мітингів та зборів, якими охопили 13 млн осіб[60].

Вибори до Рад різних рівнів відкривали можливості для відкритої боротьби за владу, за перспективу державного статусу України. Відповідно в суспільстві загострювалося протистояння між національно-демократичним табором і компартійним апаратом. Воно вкотре загострилося в ході обговорення закону Української РСР про вибори, проект якого Верховна Рада оприлюднила 8 серпня 1989 р. Законопроект традиційно дублював союзний документ (був антидемократичний), що закономірно викликало масове невдоволення потенційних виборців і протести громадськості. Підсилені страйками шахтарів, які охопили, як зазначалося, найважливіші вугільнодобувні райони СРСР, вони становили серйозну загрозу чинній владі. Як свідчать документи, і КДБ, і партійні органи особливо занепокоєні були тим, що «процеси політизації з негативною спрямованістю проникли в крупні трудові колективи, низка з яких зв'язана з випуском оборонної та іншої важливої народногосподарської продукції»[61]. Неформальні організації знаходили там і розуміння, і підтримку.

---

[60] *Литвин В.М.* Украина, политика, власть. — К.: «Альтернатива», 1997. — С. 146.

[61] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-річниці незалежності України. — С. 419.

За таких умов у Києві 8–10 вересня 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного руху за перебудову, який об'єднував на той час уже 280 тис. осіб. На з'їзді були присутні 1109 делегатів. На нього були запрошені й виступали з привітанням представники народних фронтів та інших політизованих неформальних об'єднань Москви, Ленінграда, інших міст Російської Федерації, а також Білорусії, Молдавії, Прибалтики, Закавказзя, гості з Польщі, Чехословаччини, Франції, Канади, США та Великої Британії, серед яких були й діячі української діаспори. З'їзд отримав вітальні телеграми від відомого білоруського письменника Василя Бикова, поета Євгена Євтушенка, духовенства й вірних не легалізованої ще УГКЦ, Ліги українських жінок Канади, народних фронтів Латвії, Литви, Естонії, інших адресатів[62].

Відкрив Установчий з'їзд, а потім виступив з доповіддю голова Оргкомітету письменник Володимир Яворівський. З привітанням до делегатів і гостей звернувся Олесь Гончар. Він висловив думку, що з трибуни з'їзду «промовлятиме сама безкорислива правда життя, пекучі його проблеми, високі почуття громадської відповідальності, розуміння обов'язку, справжнє уболівання за долю перебудови, за наше спільне майбутнє». Письменник також наголосив, що НРУ «має бути максимально вимогливим до себе, вдумливо виважувати кожне слово і кожен крок, дорожити єдністю. Тоді ніякі інсинуації йому не страшні»[63].

На з'їзді виступило 78 осіб. У його рішеннях наголошувалося, що Рух підтримує «принципи радикального оновлення суспільства, проголошені XXVII з'їздом КПРС, XIX Всесоюзною партконференцією», і діє в конституційних межах. Прагнучи встановлення справжнього народовладдя в республіці, він підтримуватиме співпрацю з Радами народних депутатів та їхніми органами. З'їзд висунув ідею перетворення СРСР на «союз справді суверенних держав» на основі нового союзного договору.

---

[62] Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного руху України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 101–107.

[63] Там само. — С. 88.

Головною ж своєю метою Рух визначив «відновлення парламентським шляхом державної незалежності України, побудову демократичного й гуманного суспільства, у якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу й умови для гідного життя людини, відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки»[64].

З'їзд обрав керівний склад Руху та його виконавчих органів. Головою НРУ за перебудову був обраний Іван Драч, віцеголовою — Сергій Конєв, головою ради представників — Володимир Яворівський, головою ради колегій — Володимир Черняк, головою секретаріату — Михайло Горинь. Серед 11 секретарів Руху сім були членами Української Гельсінської Спілки, що сприяло радикалізації його політичної лінії. З'їзд прийняв програму та Статут організації, а також низку інших документів: звернення до народу України із закликом об'єднатися всім, кому дорогі цілі перебудови, з метою побудови в Україні демократичного суспільства; звернення до російського населення України із закликом до об'єднання заради спільних цілей; резолюції про мови та щодо проекту «Закон про мови» з вимогою затвердити українську мовою міжнаціонального спілкування на території республіки разом із проголошенням рівності з українською мов усіх народів, які мешкають на території України; резолюцію про символіку з визнанням синьо-жовтого прапора та тризуба; резолюцію про демілітаризацію України з пропозицією проголошення без'ядерного статусу України, виведення з її території всіх військ наступального призначення, розпуску КДБ та МВС і створення власної служби безпеки та ін. Народний рух України підтримав прагнення кримськотатарської автономії в Криму в рамках демократичної соборної Української держави.

З'їзд НРУ завершився мітингом біля пам'ятника Тарасу Григоровичу Шевченку, у якому взяло участь близько 2 тис. осіб. Під час мітингу було розгорнуто майже 40 синьо-жовтих прапорів та

---

[64] Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Ч. 2. — К., 1997. — С. 541–545.

з десяток прапорів польської «Солідарності» й прибалтійських республік.

З утворенням Руху активізувалася громадськість, збільшилася кількість масових політичних акцій з виразною національною складовою ідеології організацій. Діяльність Народного руху й інших громадських об'єднань об'єктивно нівелювала домінуючу роль Компартії в житті країни, руйнувала монополію КПРС у політичній сфері, давала поштовх зародженню і становленню багатопартійної системи. Поступово, важко, але неухильно КПРС здавала свої суспільні позиції. У вересні 1989 р. на пленумі ЦК Компартії України в присутності Михайла Горбачова Володимир Щербицький нарешті пішов у відставку і першим секретарем ЦК КПУ було обрано Володимира Івашка. Несанкціоновані мітинги, демонстрації протесту в областях привели до відставки також низки перших секретарів обкомів. У таких умовах Компартія України була змушена відмовитися від тактики дискредитації, заборони й блокування діяльності НРУ, його розколу та стала на шлях налагодження спроб діалогу, щоб спрямувати зусилля руху у більш безпечний для існуючого режиму напрям. «… У подальшому політика повного заперечення «Руху» на місцях може мати негативні наслідки»[65], — зазначалося в доповіді ідеологічного відділу ЦК Компартії України від 9 листопада 1989 р.

Тиск громадськості на компартійну верхівку і пом'якшене ставлення останньої до вимог неформальних об'єднань, зокрема НРУ, прагнення шукати з ними порозуміння, привели до певних зрушень у поведінці керівництва партії. У жовтні 1989 р. пленум ЦК Компартії України прийняв постанову про економічний і політичний суверенітет України, а Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про мови», що було сприйнято суспільством як ознака того, що «перебудова нарешті досягла України».

Декларуючи діалог і прагнення до порозуміння, ЦК Компартії України не відмовився від боротьби і протистояння з Народним рухом України. Політика його дискредитації продовжувалася. ЦК

---

[65] Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного руху України. — С. 151.

закликав партійні організації «активно використовувати всі форми і методи політичної боротьби». Для протидії Рухові передбачалося створення спеціальних груп, використання засобів масової інформації, правоохоронних органів. «М'який» наступ на Рух (мобілізація антирухівської громадської думки, перевірка його господарсько-фінансової діяльності, морально-психологічний тиск на лідерів) дало зворотний результат, привело до посилення впливу, радикалізації позицій.

Важливою масовою акцією Руху став «живий ланцюг» між Києвом і Львовом у січні 1990 р., присвячений проголошенню у 1919 р. об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки в єдину державу. Це була символічна акція, під час якої всією Україною замайоріли синьожовті прапори. У той день від одного до трьох мільйонів людей взялися за руки, символізуючи духовну єдність українського народу, демонструючи існування єдиної соборної України. «Живий ланцюг» був одним із наймасштабніших у світовій історії та став іще одним кроком до здобуття незалежності України. Крім нього, святкування річниці акту злуки УНР та ЗУНР включало і проведення цілої низки мітингів і маніфестацій. У Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській, Житомирській, Волинській областях та м. Києві в рамках цієї акції було проведено 30 мітингів. У них взяло участь близько 95 тис. осіб. Найбільш багатолюдні мітинги відбулися у Львові (до 20 тис.), Тернополі (20 тис.) та Києві (до 16 тис.)[66]. На мітингу в Києві, що відбувся на площі Богдана Хмельницького, були присутні народні депутати СРСР Володимир Яворівський, Дмитро Павличко, Микола Куценко, Сергій Конєв. З промовами виступили Олесь Гончар, Юрій Мушкетик, Павло Мовчан, Іван Драч, Михайло Горинь, представник білоруського Народного фронту Софія Мацькович та інші. Підкреслювалося історичне значення акту об'єднання УНР та ЗУНР і лунали заклики до

[66] *Бойко О.* Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні: основні напрямки, характерні риси та особливості (літо 1980 р. — лютий 1990 р.) // Людина і політика. — 2003. — № 2. — С. 127.

активізації боротьби за незалежну самостійну українську державу, утвердження свята Соборності України.

Помітною подією того часу стала акція підняття 20 липня 1990 р. перед Київською міськрадою національного синьо-жовтого прапора, проведена за активної участі НРУ. На цій урочистій церемонії, за деякими даними, були присутні понад 100 тис. киян і гостей столиці України з різних регіонів[67].

Іншою масовою політично-просвітницькою акцією Руху стало святкування у серпні 1990 р. 500-річчя запорозького козацтва. У ньому також взяли участь понад 100 тис. осіб з усіх областей України. Серед заходів — численні багатолюдні мітинги, освячення хреста на «кургані пам'яті», похід до могили козацького літописця Дмитра Яворницького та ін. На мітингу в Запоріжжі перший заступник Голови Верховної ради УРСР Іван Плющ закінчив свій виступ словами: «Слава рідній Україні». На мітингу 4 серпня біля могили Івана Сірка більшість виступаючих зверталися до ідеї незалежності України, а Дмитро Павличко наголосив, що її можна вибороти і без зброї[68].

Демократичний рух формувався й утверджувався під прапором національного відродження. У ньому об'єднувалися люди різних національностей, а передусім свідомі українці. Ще установчий з'їзд НРУ прийняв низку документів, що характеризували його як інтернаціональну організацію, чітко артикулювали позицію в міжнаціональних стосунках. Серед них — резолюція «Проти антисемітизму», «Заява з'їзду на підтримку прагнень кримськотатарського народу». Було створено Раду національностей Руху, а в січні 1990 р. поза його структурою — комітет «Антишовіністична дія» за участю представників низки національних товариств. Народний рух України послідовно виступав за національно-культурну автономію для національних меншин, а

---

[67] Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного руху України. — С. 172.

[68] *Гончарук Г.* Народний рух України. Історія. — Одеса: Астропринт, 1997. — С. 83.

для тих із них, які не мали державності за межами України, — і за національно-територіальну автономію.

У боротьбі з Рухом влада використовувала різні форми і методи, а особливо міжнаціональні відмінності. Користуючись тим, що на півдні і сході країни мешкало багато росіян і російськомовного населення, антирухівська пропаганда видавала боротьбу Руху за державність, українську мову і культуру як націоналізм, примусову українізацію. На тлі кривавих погромів в інших частинах СРСР — Сумгаїті та Фергані — порушувалася тема єврейських погромів в історії України. Дискредитація і залякування з боку владних структур, власні помилки керівництва Народного руху різних рівнів відвернули частину населення від нього. Хоча прагнення влади створити масову альтернативну НРУ організацію фактично зазнала поразки, в Україні не виник, як у балтійських республіках, проросійський і прорадянський інтерфронт. Декларована 1990 р. за підтримки Компартії України Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову, на відміну від робітничих страйкових комітетів, так і не виявила себе як реальна політична сила. Не здобула популярності й Селянська спілка України, створена під «парасолькою» КПУ. Відповідаючи на антирухівські дії та пропаганду влади, Володимир Яворівський, у доповіді на Установчому з'їзді Народного руху за перебудову 8 вересня 1989 р. зазначав: «Кажуть, що ми націоналісти. Теж правда. Причому унікальні націоналісти. Без мови, без історії, без суверенної республіки, без національної свідомості, без землі — тільки отруєна хімікатами і радіацією територія, без власної історичної символіки, без власних виходів на міжнародну арену, без національної інтелігенції, без … А втім, все-одно націоналісти. Бо хочемо все це мати»[69].

Розвиток суспільно-політичних процесів висунув перед Рухом потребу змінити підходи до вирішення нагальних проблем роз-

---

[69] *Лозицький В*. Провісники свободи, державності і демократії: документи Народного руху України у фондах ЦДАГО України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http:www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_2009/121.pdt.

витку України. Ще 8 березня 1990 р. провідники НРУ у своїй заяві звернулися з вимогою до Компартії України вийти, слідом за Компартією Литви, зі складу КПРС. У березні Іван Драч, Дмитро Павличко та Володимир Яворівський вийшли з рядів КПРС, а згодом на сесії великої ради Руху в Хусті заявили про намір створити Демократичну партію України. Разом з провідниками Руху «заяву совісті» про розрив з КПРС підписала й ціла низка інших комуністів — відомих діячів Руху. Партію почали залишати й рядові члени Руху, що знаменувало його перехід в опозицію до чинного режиму.

Загострення соціально-економічної та політичної ситуації в країні, страйки шахтарів, силові протистояння в Литві, голодування студентів, «справа Степана Хмари» активізація діяльності численних неформальних об'єднань стимулювали дрейф Руху від партії комуністів.

У жовтні 1990 р. у Києві пройшли другі Всеукраїнські збори Руху. Прийняті документи засвідчили про його радикалізацію та перехід до нової політичної лінії. Відбулась еволюція Руху: від підтримки офіційного курсу в рамках перебудови до опозиції Компартії. Словосполучення «за перебудову» було вилучено з офіційної назви організації. Народний Рух прагнув до об'єднання всіх національно-демократичних сил, щоб перетворити їх на об'єднану опозицію офіційній владі. Було висунуто гасло: «Від народного руху за перебудову до народного руху за відродження суверенності України».

Оцінюючи рішення II Всеукраїнських зборів НРУ, експерти ЦК Компартії констатували, що вони «мали яскраво виражене антикомуністичне спрямування» і Рух «відверто й остаточно оформився як антикомуністична, опозиційна КПРС організація». У підготовленому документі підкреслювалося прагнення Руху перебрати на себе «функції загальнонаціональної опозиції»[70].

Наростаюча самоорганізація демократичних сил опозиції засвідчувала не лише зростання їхнього авторитету, а й поступову

---

[70] Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного руху України. — С. 184–185.

зміну балансу впливів і контролю за перебігом подій та розгортанням політичного процесу в республіці між ними і компартійними структурами.

Важливим кроком у демократичному поступі України стали вибори до Верховної Ради і місцевих Рад. 28 жовтня 1989 р. під тиском громадськості Верховна Рада республіки вилучила статті проекту закону про вибори, якими забезпечувалася квота для Компартії та прокомуністичних громадських організацій. Крім того, передбачалося проведення виборів на альтернативній основі. Поряд з трудовими колективами право висувати кандидатів отримали також усі громадські організації.

Цим положенням повною мірою скористався Народний рух України. Уже в листопаді 1989 р. він узяв участь у створенні Демократичного блоку громадських організацій для проведення виборчої кампанії. Блок об'єднав 43 громадські організації. До нього ввійшли, крім Руху, «Меморіал», Українська Гельсінська Спілка, Товариство української мови імені Т. Шевченка та ін. Виборчий маніфест Демократичного блоку закликав виборців голосувати за тих кандидатів, які виступають за досягнення реального політичного й економічного суверенітету України, прийняття нової Конституції, за національне відродження українського народу. Демократичний блок виступав за політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність, рівноправність і різноманітність форм власності. Одним із головних завдань НРУ в той час було не допустити прийняття нового Союзного договору, протидіяти наступу реакції, тиску на опозицію з боку правоохоронних органів.

Велику роль у пробудженні України відіграла українська діаспора. До України часто приїздили Богдан Футей, Богдан Гаврилишин, Василь Маркусь, Борис Вжесневський та інші її представники. У США й Канаді діяло Товариство прихильників українського Руху. Діаспора надавала фінансову допомогу українським організаціям. «Мабуть, жодна з діаспор наших ближчих цих країн, які ми добре знаємо, не відіграла такої великої ролі в збудженні України й утворенні незалежної держави зі свого

материка, як відіграла українська діаспора»[71], — зазначав Іван Драч.

5. Становлення багатопартійності

На хвилі перебудови створювалися структури, які, як зазначалося, зосереджувалися на культурно-просвітницькій діяльності, хоча й були політизованими. Згодом почали формуватися організації політичного спрямування. У своїй першій промові у Верховній Раді України (1990 р.) лідер демократичних сил у парламенті Ігор Юхновський заявив, що найважливішим кроком на шляху політичних реформ у республіці є багатопартійна система як механізм встановлення політичного партнерства, уникнення помилок і вибору оптимального шляху суспільного розвитку[72].

Історики й політологи виділяють у становленні української багатопартійності три етапи: 1) допартійний (з весни 1988 р. — до весни 1990р.); 2) початкової багатопартійності (з весни 1990 р. — до подій 19–24 серпня 1991 р.); 3) посткомуністичний (від серпневих подій 1991 р.). Формувалися партії в радикальному, національно-демократичному та загальнодемократичному руслі. На першому етапі виникли політизовані й політичні організації, що своєю діяльністю підготували умови й дали поштовх процесові творення власне політичних партій. Розпочався він зі створення згаданої Української Гельсінської Спілки, яка першою заявила про необхідність побудови самостійної української держави. Тоді ж, у 1988 р. виникли Українська демократична спілка та Народна спілка сприяння перебудові. У січні 1989 р. відбувся перший з'їзд Українського християнсько-демократичного фронту. У вересні конституювався масовий Народний рух

---

[71] *Іван Драч*. Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/610/

[72] Виступ народного депутата України І.Юхновського // Перша сесія Верховної Ради УРСР. — Бюлетень № 21. — 1990.

України за перебудову, а в жовтні заявила про себе нечисленна, але доволі радикальна Українська національна партія (голова Григорій Приходько), яка заперечувала чинність Конституції та союзного договору 1922 р. і відкидала можливість реформування суспільства в рамках соціалістичного вибору. Партія відстоювала право українського народу на незалежне державне існування й проголосила своєю метою відновлення Української Народної Республіки в етнічних межах.

Другий етап пов'язаний з формуванням нормативно-правової бази багатопартійності. Так, відповідно до рішення лютневого (1990 р.) пленуму ЦК КПРС, із Конституції СРСР 1977 р. було вилучено статтю 6 про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії. Законодавчо таке рішення було оформлено в березні того ж року на III з'їзді народних депутатів СРСР.

24 жовтня 1990 р. було внесено зміни й до Конституції Української РСР. Стаття 7 Основного закону, закріплюючи право громадян на об'єднання в політичні партії, як й інші громадські об'єднання, проголосила: «Політичні партії, громадські організації і рухи через своїх представників... беруть участь у розробці і здійсненні політики республіки, в управлінні державними і громадськими справами на основі їх програм і статутів, відповідно до Конституції України і чинних законів». У статті 49 зазначалося, що «громадяни України мають право об'єднуватись у політичні партії..., що сприяють задоволенню їх законних інтересів», що «здійснення цього права не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і є необхідним для інтересів державної чи суспільної безпеки, громадського порядку або захисту прав та свобод громадян». Конституція України гарантувала «політичним партіям і громадським організаціям [...] умови для виконання своїх статутних завдань»[73].

29 вересня 1990 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову «Про порядок реєстрації громадських об'єднань», а пізніше Рада Міністрів УРСР затвердила правила розгляду заяв

---

[73] Конституція УРСР 1978 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html

про реєстрацію статутів громадських об'єднань. Ці документи створювали правове поле для становлення багатопартійності.

Другий етап становлення української багатопартійності започаткував установчий з'їзд Союзу трудящих України за перебудову, що відбувся 24 лютого 1990 р. У квітні того ж року було засновано Всеукраїнське об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ). Його члени оголосили себе продовжувачами справи Миколи Міхновського, Дмитра Донцова, Євгена Коновальця, Степана Бандери, Романа Шухевича, Ярослава Стецька. До керівного органу об'єднання — тимчасової ради — увійшли Іван Кандиба (голова), Петро Дужий, Зеновій Красівський, Анатолій Лупиніс, Ірина Сеник, Олесь Царук, Дарія Гусяк, Тарас Більчук та ін. Основною метою партії було проголошено становлення Української самостійної соборної держави.

Першою легалізованою партією в Україні, зареєстрованою Мін'юстом УРСР, була Українська республіканська партія (УРП), що виникла на базі Української Гельсінської Спілки. Її ініціаторами виступили члени УГС Левко Лук'яненко, Степан Хмара, брати Михайло Горинь і Богдан Горинь, Олесь Шевченко та інші — ті, хто відкрито протистояв російсько-радянському режимові. Установчий з'їзд партії відбувся наприкінці квітня 1990 р. Програма партії, прийнята на з'їзді, відзначалася послідовністю, принциповістю та радикалізмом.

Основними напрямами своєї діяльності УРП визначила створення Української незалежної соборної держави, боротьбу проти «московського імперіалізму та великодержавного шовінізму» й комуністичної ідеології як «антилюдської, облудної та протиприродної за своєю суттю». Українські республіканці прямо порушили питання про заборону діяльності КПРС і націоналізацію її майна. Так, у програмі партії зазначалося, що вона «виступає за заборону діяльності політичних організацій, керівні центри яких лежать за межами України і які водночас прагнуть влади в Україні»[74]. Українську державу програмувалося будувати

[74] Українська республіканська партія (Програма). — Без реквізитів. — С. 5.

на засадах «демократії та республіканізму», протидії намаганням нав'язувати Україні будь-які форми неоколоніалізму й укласти новий Союзний договір, забезпечення національно-культурної автономії для всіх національних громад України та політичної автономії для кримських татар. В економічній сфері партія виступала за дотримання таких базових засад: економічна самостійність України, господарська самостійність підприємств й економічна свобода індивіда. Гарантією економічної свободи мало стати роздержавлення власності та запровадження різних її форм, а також приватна власність на землю як «першоджерело добробуту української нації»[75].

Іншою партією, створеною тоді ж, у квітні 1990 р., була Українська християнсько-демократична партія (УХДП), ініційована колишніми політв'язнями Василем Січком і Петром Січком й утворена на базі Українського християнсько-демократичного фронту. Партія позиціонувала себе як національно-демократична й антикомуністична політична організація. У програмі та статуті УХДП підкреслювалося, що її кінцевою метою є «створення незалежної української державності». На 1990 р. УХДП налічувала близько 2 тис. осіб. 80% партії складали організації Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей. Інші організації, такі, як Черкаська, Київська, Одеська та Вінницька, Хмельницька обласні, мали лише до 15 членів партії. Відсутність єдиної політичної стратегії, регіоналізм, постійні розколи заважали партії стати впливовою політичною силою.

У травні 1990 р. відбулися установчі збори соціал-демократів, а в червні на з'їзді в Києві Українська народно-демократична ліга трансформувалася в Українську народно-демократичну партію. Було оголошено також про створення Української селянської демократичної партії (УСДП), Київської ліберально-демократичної спілки. На базі останньої в листопаді 1990 р. було створено Ліберально-демократичну партію України. Восени того ж року відбувся установчий з'їзд Партії зелених України. У Дніпро-

[75] Програма Української республіканської партії. Доповнена й виправлена Другим з'їздом УРП 1 червня 1991 р. — К., 1991. — С. 7.

петровську постала Народна партія України. У грудні розпочали свою діяльність Партія демократичного відродження України та Демократична партія України.

Остання виникла з ініціативи депутатів Верховної Ради УРСР Дмитра Павличка, Івана Драча, Володимира Яворівського, Михайла Швайки, Володимира Пилипчука та ін. Ідею створення Української демократичної партії анонсував Дмитро Павличко в березні 1990 р. на черговій сесії Великої Ради Народного руху в Хусті, а вже в травні в «Літературній Україні» був опублікований її Маніфест. Свою головну мету новостворювана партія вбачала в досягненні «демократичним еволюційним шляхом державної незалежності України». В ідейно-політичному плані документ позиціонував партію як силу, яка «продовжує традиції української соціал-демократії» і стане складовою «світового соціал-демократичного руху»[76].

Установчий з'їзд ДПУ відбувся 15–16 грудня 1990 р. Стратегію і тактику діяльності новоствореної партії визначали зазначений Маніфест, Програмові принципи, відозва «До народу України». Найвищою метою своєї діяльності ДемПУ вважала досягнення незалежності України, шлях до якої не можливий без «демонтажу самодержавства КПРС як інструменту колоніального гніту й тоталітаризму», без виходу України з СРСР й непідписання нового Союзного договору. З'їзд засудив Компартію України за «зраду національних, економічних та політичних інтересів народу України» і підкреслив, що КПУ для участі в демократичній політичній системі необхідно «позбутися тоталітаризму в ідеології та політичній практиці». У сфері економічних відносин партія виступала за «створення ринкової економіки внаслідок роздержавлення власності й утвердження рівноправності її різних форм». При цьому допускалася регулятивна функція держави в економічних процесах. Національні, релігійні і культурні питання ДемПУ передбачала вирішувати на загальнодемократичних засадах. Програмні вимоги Демократичної партії

---

[76] Маніфест Демократичної партії України // Літературна Україна. — 1990. — 31 травня.

України були більш демократичними, «розмитими» і декларативними, позбавленими конкретики, ніж Української республіканської партії. Для досягнення програмних цілей партія заявляла про готовність співпрацювати з усіма партіями, громадськими об'єднаннями й рухами демократичного спрямування.

З'їзд Демократичної партії України обрав головою Національної ради партії відомого правозахисника і літературознавця, колишнього політв'язня Юрія Бадзя, а заступниками стали Дмитро Павличко і Михайло Швайка. На момент створення партія вже мала численне парламентське представництво, оскільки близько 2,7 тис. її членів були представлені у Верховній Раді 26 депутатами[77].

Кількість партій в Україні невпинно зростала. Механізми їхнього створення були різними. Фахівець із українського партогенезу Марія Кармазіна виділяє п'ять основних шляхів чи напрямків, якими здійснювалося становлення партійних формувань: 1) на основі чинних політичних об'єднань громадян; 2) на основі об'єднань неполітичного характеру; 3) на базі КПРС, дезінтеграційних процесів у ній; 4) об'єднання навколо самодостатніх особистостей; 5) партії виникали внаслідок розмежування інтересів та, відповідно, розколу, здавалося б, однорідного ідейного середовища. Саме так, через розбіжність інтересів і цілей, як з'ясувалося на з'їзді соціал-демократів, що проходив 25–27 травня 1990 р., утворилося дві партії — Об'єднана соціал-демократична партія України, члени якої обстоювали принципи «демократичного соціалізму», та Соціал-демократична партія України («соціальні демократи», які виходили з того, що «передова демократична громадськість відмовляється від марксизму і соціалізму»)[78].

---

[77] *Підкова І.З.* Формування багатопартійної системи в Українській РСР: участь Народної Ради у становленні Української республіканської партії та Демократичної партії України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/27262/1/018-084-088.pdf

[78] *Кармазіна М.* Українська багатопартійність: становлення і розвиток // Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери

Для офіційної реєстрації партій вони повинні були об'єднувати не менше 3 тис. членів. Не всі з них могли витримати цю умову, що засвідчувало слабкість партійних утворень. Іншим слабким боком новостворених партій була вузька соціальна база. Орієнтація значної частини партій на середні верстви населення не враховувала тогочасної структури суспільства. Робітники, селяни неактивно втягувалися в «організовану» політику, а інтелігенції «на всіх не вистачало». Нові партії створювалися під уже визнаного лідера — народного депутата, громадського діяча, відомого дисидента або під потенційного лідера, того, хто прагнув «увійти» у велику політику. Серед лідерів нових партій з'явилося немало й тих, хто в минулому перебував у Комуністичній партії. Багатьох із них життя змусило переглянути свої погляди, скорегувати суспільні позиції, але були й пристосуванці, кар'єристи, демагоги, які використовували поточний момент для власних інтересів. Тож частина партій мали стабільну соціальну базу, трималися на ідейно-політичній спільності й відповідали суспільним запитам, а були й такі, що трималися на єдності фінансових, професійних чи групових інтересів.

Новостворені партії по-різному оцінювали політичне становище в країні і визначали своє ставлення до суспільних процесів, подій і явищ, перспектив розвитку України, її державного статусу. Вісім політичних партій у своїх програмах визначали Україну як експлуатовану колонію[79]. За вихід із СРСР і створення незалежної держави виступали Українська республіканська партія, Народний рух України, Демократична партія України, Партія зелених, Українська міжпартійна асамблея та деякі інші. У гострих дискусіях визначалися шляхи досягнення мети. Так, на другому з'їзді Української республіканської партії у червні 1991 р. відбулася гостра дискусія навколо питання щодо форм боротьби

(кінець 1980-х — початок 2012 рр.). Енциклопед. довідник / За ред. М. Кармазіної. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. — С. 10–12.

[79] Див.: Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / Упоряд. О.В. Гарань. — К., 1991.

за незалежність України. Прихильники поміркованої лінії, якої дотримувався Левко Лук'яненко, виступили за парламентські форми, співпрацю з «суверен-комуністами» — тими комуністами, які допускали можливість суверенітету України. З іншого боку, радикально налаштовані делегати на чолі з Степаном Хмарою відкидали будь-яку можливість співпраці з комуністами, закликали своїх прихильників з депутатського корпусу покинути Верховну Раду і піднімати народ «на мирну демократичну революцію». Більшість делегатів висловилися за поміркована лінію.

Українська селянська демократична партія, засновником і першим головою якої був письменник Сергій Плачинда, у червні 1990 р. також проголосила своєю метою побудову «незалежної самостійної Української народної держави». Партія відстоювала ідею ринкової економіки, різні форми власності.

Низка партій прямо не порушували питання про самостійність України, але у своїх програмах висували вимоги запровадження верховенства законів республіки, створення власних збройних сил та фінансової системи, налагодження самостійних зв'язків України із зарубіжними країнами тощо. Реалізувати ці та інші вимоги можна було тільки за умови державної незалежності України.

Дещо осібні від інших ідеологічні позиції займала Партія зелених України. На політичну поверхню її виніс потужний екологічний рух, що розгорнувся в республіці після Чорнобильської катастрофи. Ідея створення екологічної партії виникла ще в жовтні 1989 р. на установчому з'їзді Української екологічної асоціації «Зелений світ», а через рік була створена Партія зелених. В основних засадах ПЗУ, опублікованих у газеті «Зелений світ», зазначалося, що зелені в усьому світі не мають «принципових суперечностей із соціалістами, соціал-демократами, лейбористами, комуністами гуманістичного напрямку». У прийнятій на з'їзді програмі зазначалося, що «абсолютною цінністю для зелених є життя планети і люди на ній... Орієнтація на споживання не може дати людині щастя та досягнення мети життя». Партія орієнтувалася на еволюційний ненасильницький розвиток суспільства, відстоювала пріоритет екології над економікою, політи-

кою та ідеологією, права особистості над правами держави, побудову незалежної України.

Деякі з новостворених партій, у тому числі Українська національна партія, Українська народно-демократична та Українська республіканська партії, провели 1 липня 1990 р. у Києві міжпартійну асамблею. Вона об'єднала загалом 28 громадсько-політичних організацій, висловилася за бойкот радянських державних структур, оцінивши їх як колоніальні, нав'язані Москвою, і запропонувала створювати громадські комітети, проводити запис до громадянства Української Народної Республіки на підставі закону про громадянство УНР від 2 березня 1918 р. Прихильники цього шляху вважали, що коли таким чином буде зареєстровано понад 50% населення УРСР, то це дасть підстави для скликання Національного конгресу громадян України, який стане парламентом і проголосить незалежність України. Реєстрація громадян УНР проводилася в 23 областях УРСР. До кінця 1990-го року було зареєстровано понад 2,5 млн осіб.

Серед новостворених партій були й такі, що займали помірковані позиції. Це передусім українські соціал-демократи. Посилаючись на політичну непідготовленість населення, існування сильних позицій центру, наявність консервативних сил у республіці, вони висловлювалися за оновлення Союзного договору і входження України як самостійної до конфедерації суверенних держав.

Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), створена восени 1990 р., свою головну мету вбачала в поширенні ідей лібералізму, захисті прав особи та сім'ї як вищих цінностей суспільства. Партія виступила за вільну економічну діяльність, за створення вільної демократичної Української держави, яка лише за результатами всенародного референдуму може укласти конфедеративний договір з іншими республіками. ЛДПУ виступала проти реакційних і консервативних сил, підтримувала акції демократичних партій. Наприкінці січня 1991 р. вона взяла участь у конференції Демократичного конгресу — форумі незалежних партій, організацій і рухів загальнодемократичної орієнтації республік тодішнього СРСР, де ініціювала прийняття резолюцій із

засудженням злочинної діяльності КПРС і визнанням приватної власності. Однак такі пропозиції українських лібералів виявилися занадто радикальними для учасників конференції й були відхилені.

Суспільно-політичне життя України на рубежі 80–90-х років XX ст. виштовхнуло на поверхню партії ортодоксального спрямування, які не визнавали можливості незалежності України або ж обґрунтовували ідею об'єднання України з слов'янськими республіками — Росією та Білорусією. Створена 7 серпня 1990 р. Партія слов'янського відродження (ПСВ) своєю метою проголосила утворення міжнародної організації слов'янських держав, побудову «спільного слов'янського дому». Програмні установки ПСВ збігалися з тогочасною позицією Громадянського конгресу України та Республіканського руху Криму.

Складні процеси відбувалися в Компартії України, номінально правлячій, а фактично обласній організації КПРС. Наприкінці 1980-х рр. у ній де-факто стався розкол. Частина комуністів розуміла необхідність реформ і бажала взяти участь у їх проведенні; інша, консервативна, виступила проти змін. За перших п'ять місяців 1990 р. з лав КПУ вийшло 28 тис. осіб[80]. У ній виникли осередки «Демократичної платформи». Навесні 1990 р. її прихильники провели в Харкові першу республіканську конференцію партійних клубів, яка завершилася об'єднанням реформаторських сил у Компартії України. Їхньою метою було реформування партійних структур, відмова від принципу демократичного централізму, перетворення КПУ на партію парламентського типу. Комуністична партія України перестала бути єдиною в ідейному відношенні.

Ідейний розкол потяг за собою й організаційний. Після того як позиція прихильників «Демократичної платформи» не дістала підтримки на XXVIII з'їзді КПРС і XXVIII з'їзді КПУ, частина комуністів відмежувалася від офіційної партійної лінії. Ними був сформований організаційний Комітет для створення нової партії.

---

[80] *Гарань О.В.* Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. — К., 1993. — С. 113.

У грудні 1990 р. на базі «Демократичної платформи» було створено Партію демократичного відродження України (ПДВУ)[81]. До її складу відразу вступило багато народних депутатів Верховної Ради УРСР, зокрема Володимир Гриньов, Олександр Ємець, Володимир Мещеряков, Тарас Стецьків. Іншими відомими членами ПДВУ були філософ Мирослав Попович, фізик Ігор Юхновський, донецький викладач Олександр Базилюк. Головою партії був обраний депутат Верховної Ради УРСР Володимир Філенко. ПДВУ виступила за створення суверенної демократичної держави, утвердження в ній принципів свободи й соціальної справедливості. Вона прагнула обстоювати «пріоритетність прав людини перед правами будь-якої соціальної та національної спільноти і пріоритетність прав народу перед правами держави».

Плюралізм думок у суспільстві, порушення комуністичної ідеологічної монополії руйнували компартійну єдність зсередини, яка й так ніколи не була міцною. Розпочався масовий вихід комуністів з партії. Протягом 1990 р. заяви про вихід з Компартії України подали 220 тис. осіб. Сотні тисяч перестали платити партійні внески, припиняли свою участь у житті партійних організацій.

Однопартійна система та ідеологічний монополізм в Україні стали зникати легітимним шляхом, без силових сутичок і небезпечних конфліктів. Компартійні структури на початку 1990-х рр. уже не справляли вирішального впливу на перебіг подій у республіці. Політична ініціатива перейшла від ЦК Компартії України до Верховної Ради. У самій Компартії України посилювалися позиції «суверен-комуністів» — прихильників ідеї самостійності партії і суверенності республіки. Згодом «суверенні комуністи» утворили Трудовий конгрес України, Партію праці та Партію справедливості. Група комуністів обстоювала принципи «радянського федералізму», згідно з якими республіка мала залишатися в Союзі, однак суттєво розширивши свої права. Більшість новостворених партій виступили за демократію, суверенітет і неза-

---

[81] *Білоус А.* Багатопартійність в Україні: порівняльний огляд // Сучасність. — 1992. — № 6. — С. 113.

лежність України. Виникнення нових політичних партій створило, отже, передумови для прискореного просування республіки до державного суверенітету та незалежності.

Усього протягом 1990–1991 рр. в Україні стало діяти майже 20 політичних партій. У 1990 р. це переважно «стихійні» утворення, які називали себе «партіями». Окремі з них органічно постали з громадського життя, інші були штучними об'єднаннями. Юрій Афанасьєв, російський історик і громадський діяч, виступаючи в травні 1990 р. на мітингу в м. Києві, звертав увагу на те, що, КПРС, прагнучи не втратити монополію на розстановку кадрів, засоби масової інформації та ін., практикувала створення «лжепартій». Не всі партії (як штучні, так і «органічні»), мали достатній соціальний та інтелектуальний потенціал, і не всі змогли здолати шлях інституалізації.

За чисельністю, наявністю організаційних структур, підготовленістю лідерів і впливом на суспільство проголошені в республіці партії політолог Богдан Гдичинський поділив умовно на три групи: 1) політичні організації, що нагадували відокремлені гуртки, які діяли в умовах досить вузького кола однодумців. Їхні інтереси й бажання були в основі програмних документів. Але за межами свого кола такі утворення мали лише мінімальну підтримку. До таких об'єднань він відніс Партію слов'янського відродження, Республіканську партію України і Народну партію України; 2) партії, які фактично мали регіональний рівень. Це Українська національна партія, Українська народно-демократична партія, політичне об'єднання «Державна самостійність України»; 3) партії, які мали свої структури в багатьох областях республіки, відомих лідерів і були більш чисельними порівняно з іншими. Вони претендували на теоретичне обґрунтування своїх програмних документів і намагалися зайняти провідне становище в суспільстві[82]. Загальна кількість членів усіх нових політичних партій, за деякими оцінками, становила приблизно 30 тис. осіб. Тож реальний вплив на політичні процеси в Україні продов-

[82] *Гдичинський Б.П.* Державний устрій України: політико-історичний аспект. — Чернівці: Рута, 2007. — С. 61.

жували справляти комуністи і Народний рух, але діяти їм доводилося в умовах порушеної монополії КПУ на політичну діяльність.

Принципово новими політичними й соціально-економічними умовами відзначався третій, посткомуністичний етап становлення української багатопартійності. Після серпневих подій 1991 р. КПРС та її фактично регіональне відділення — Компартія України — були заборонені. Процес творення партій набув нових можливостей і стимулів. У вересні 1991 р. відбувся установчий з'їзд Ліберальної партії України (ЛПУ), у жовтні — установчий з'їзд Соціалістичної партії України (СПУ). На основі Української міжпартійної асамблеї 8 вересня 1991 р. було створено Українську національну асамблею (УНА), яка проголосила себе партією. Однак офіційної реєстрації УНА в часи СРСР не отримала.

Отже, уже на початку 1990-х рр. Україна стала багатопартійною. Її характеризував традиційний для демократичних країн політичний спектр: соціалісти, соціал-демократи, «зелені», ліберали, селянські та християнські демократи, праворадикальні угрупування тощо. Українські політологи типологізують їх так: ліві, лівий центр, центр, правий центр, праві[83]. Оформлення політичного плюралізму, багатопартійність, поряд з громадськими рухами, засвідчувало початок зародження громадянського суспільства.

«Гасла горбачовської "перебудови", — пише відомий історик і політолог Лариса Нагорна, — оперті на основоположні принципи лібералізму, виявилися притягальними для досить широких суспільних верств і породили чимало надій. Але чергова утопія, у якій передбачалося сполучити ринок з "комуністичною перспективою", створила нові лінії розмежувань у політичній культурі. Одночасно зі сплеском ліберально-космополітичної ідеології відбувалася переорієнтація й радикалізація національно-політичних

[83] Див.: Політико-правові засади трансформації партійної системи України: Монографія / Кресіна І.О. (керівник авт. кол.) / За ред. І.О. Кресіної. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. — С. 112.

рухів»[84]. Її наслідком стало утворення масового Народного руху України та усамостійнення багатьох політичних партій.

Соціальна практика часів горбачовської перебудови продемонструвала різні рівні національної свідомості й громадянської активності жителів різних регіонів країни. Найбільш політично грамотним, національно свідомим і європейськи орієнтованим виявилося населення західних областей УРСР. Так, хоча в загальному співвідношенні населення трьох західних областей не перевищувало 10%, їхні представники становили більшість у перших демократичних організаціях та об'єднаннях кінця 1980-х — початку 1990-х рр. Близько половини депутатів представляли західні області й на установчому з'їзді Народного руху України за перебудову; західний регіон УРСР перетворився на потужну базу переформатування «революції згори» на «революції знизу».

В органічній єдності з процесами оновлення громадсько-політичної палітри України відбувалося її національно-культурне відродження.

---

[84] *Нагорна Л.А.* Політична культура українського народу // Історія української культури. У п'яти томах. — Т. 5: Українська культура XX — початку XXI століть. Кн. 4. — К.: Наук. думка, 2013. — С. 23.

Розділ 3.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

1. Відродження української мови й історії

Протягом тривалого історичного періоду Україна перебувала у складі російсько-радянської держави. Однією з основних ознак її було проникнення офіційної імперсько-комуністичної ідеології в усі сфери суспільного, національного й культурного життя, контроль над усіма процесами. Під особливим наглядом радянської системи перебувала національно-культурна сфера, національна інтелігенція; переслідувалася будь-яка вільна думка, що йшла врозріз з офіційною ідеологією. Літературно-художня творчість була загнана в гетто «соціалістичного реалізму», і будь-яке відхилення від нього суворо каралося. Сотням творчих людей було скалічено долі, укорочено життя. Немало талановитих українців добровільно або примусово виїздили до метрополії та сприяли там розвиткові російської науки, освіти й культури.

Українська культура в межах СРСР продовжувала спрямовуватися в русло «малоросійства», «прогресуючої провінції» (Іван Дзюба). Усе українське розглядалось як провінційне і в територіальному, і в духовному вимірах, як фольклорна екзотика, варта лише поблажливої уваги. Розмови про українську культуру велися в контексті культури «молодшої сестри». Партійно-державний вплив, республіканська ланка якого в той період відігравала передусім стимулюючу роль, був спрямований на те, щоб українська культура не розвивалася як повноцінна й самодостатня система, а культивувалася для «домашнього вжитку» — таке собі етнографічне доповнення до серйозної та розвиненої російськомовної культури, локальний її інваріант. Національна культура орієнтувалася московським центром на «низькі» жанри й обме-

жений спектр функціональних стилів, постійно спрямовувалася до рівня етнічного й духовно-інтелектуального обширу XX століття. У ній цілеспрямовано виділялися та підкреслювалися спільні з російською культурою риси, схожі механізми і стадії розвитку, а також її залежність від російських впливів. Водночас завуальовувалися відмінності й характерні особливості, колективна свідомість окремішності, заперечувалися та замовчувалися модерні здобутки національної доби. Саме такі засади теорії української культури підтримувала і культивувала правляча Комуністична партія й російська інтелектуальна еліта, які й Радянський Союз кваліфікували як «російську цивілізацію»… Тож подолання колоніальності було першочерговим завданням української культури[1].

Деструктивна національна політика радянської держави, денаціоналізація й русифікація призвели в Україні до зменшення використання української мови в усіх сферах життя суспільства до критичного рівня. За даними перепису населення 1989 р. з 51,4 млн. жителів України українці становили 37,4 млн., з них вважали рідною українську мову лише 87,7%. У 1987 р. в Україні функціонувало 15 тис. україномовних шкіл, що становило 75% їх загальної кількості. Водночас у 4,5 тис. російськомовних шкіл (близько 20% загальної кількості) навчалося більше половини всіх учнів. Школи були переповнені. Влада робила вигляд, що утримує певну пропорцію в кількості україномовних і російськомовних шкіл, однак всіляко заохочувала і підтримувала перехід учнів на російську мову навчання. У Києві з 300 тис. учнів російською навчалися 230 тис. У 1988/89 навчальному році майже не залишилося українських шкіл у Донецьку, Чернігові, Луганську, Одесі, Харкові, Миколаєві. Тенденція русифікації української школи посилювалася, та інакше й не могло бути, оскільки навчання у вищих навчальних закладах України проводилося переважно російською мовою, а в багатьох — виключно російською. Суспільно-політична література, яка видавалася в

[1] Див.: *Скляренко Г.* Контакт или разлом? Вдоль культурных границ // Родина. — 1999. — № 8. — С. 11.

Україні, на 69% була російськомовною, науково-технічна — на 86%, художня та навчальна — на 40%.

Перспективи України в мовно-культурній сфері чітко простежувалися на прикладі Білоруської РСР, яка йшла попереду в реалізації «політики двомовності». На кінець 1980-х рр. білоруська мова в республіці була доведена до межі загибелі. Нею навчалося на той час лише 20% школярів, її практично не вживали у сфері вищої освіти й діловодства, зменшилася кількість книжок на цій мові та їхні тиражі, а кіностудія «Білорусьфільм» узагалі не випускала фільмів білоруською мовою. На вивчення білоруської мови у російських школах республіки виділялося лише 15 хвилин на тиждень у позаурочний час[2].

Білоруський шлях «двомовності» складав серйозну перестороrу для України. Тому становище з українською мовою в республіці постійно викликало велику стурбованість громадськості. У роки перебудови вона вилилась у легальний масовий рух за відродження національної мови. Першими гучно «задзвонили у дзвони тривоги» письменники. Проблему занепаду української мови, культури було «сильно і змістовно» (Олесь Гончар) піднято в червні 1986 р. на IX з'їзді письменників України. У червні 1987 р. Спілка письменників України знову висловила глибоке невдоволення тим, що українська мова в Україні, на своїй батьківщині, зникає із повсякденного спілкування. СПУ дійшла висновку про необхідність її конституційного захисту. З відповідним листом вона звернулася до Верховної Ради УРСР.

Згодом питаннями захисту української мови й утвердженням її як державної стали опікуватися неформальні організації. Так, 1988 р. у Львові створено Товариство рідної мови імені Тараса Шевченка. Приблизно в цей самий період розгорнули діяльність клуб «Рідне слово» в Полтаві, Товариство імені Дмитра Яворницького в Дніпропетровську та Клуб шанувальників української

---

[2] Национально-языковые проблемы: СССР и зарубежные страны / Отв. ред. В.М. Солнцев, В.Ю. Михальченко. — М.: Наука, 1990. — С. 105; *Масенко Лариса*. Мова радянського тоталітаризму. — К.: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2017. — С. 217.

мови при Спілці письменників України. Проблема української мови поступово починає включатись у політичний дискурс.

27 грудня 1988 р. у Києві відбулася організаційна нарада осередків Товариства «Рідної мови», які вже існували у Львові, Дніпропетровську, Полтаві, Рівному, Чернігові, Харкові, та Клубу шанувальників української мови при Спілці письменників України. Нарада обрала організаційний комітет, який скликав 11 лютого 1989 р. у Києві установчу конференцію республіканського Товариства української мови імені Тараса Шевченка (ТУМ). На її відкритті виступив Олесь Гончар, який оцінив стан української мови як «мовний Чорнобиль». У наступних виступах на конференції лунала критика політики денаціоналізації, унаслідок якої українська мова втратила державну, об'єднувальну та суспільну функції, висувалися вимоги конституційного захисту української мови, надання їй статусу державної[3].

Товариство української мови як всеукраїнська громадська спілка акумулювало в собі творчі сили численних організацій та гуртків, що прагнули відродити й утвердити українську мову в усіх сферах суспільного життя. У 1990 р. воно налічувало понад сто тисяч членів. Його кістяк становила національна інтелігенція, передусім письменники, науковці, освітяни. Перетворившись на потужну громадську організацію, ТУМ проводило масштабні акції на захист української мови, розширення україномовного простору, вимагало конституційного захисту української мови.

Під тиском національно-демократичних сил, у тому числі й Товариства української мови імені Тараса Шевченка, Верховна Рада України на пропозицію Бориса Олійника і Леоніда Кравчука прийняла в жовтні 1989 р. закон «Про мови в Українській РСР». Він став першим вагомим здобутком сил національної демократії та значно укріпив її позиції. Суспільство сприйняло його як свідчення й ознаку того, що перебудова нарешті торкнулася й України, що демократичні перетворення відбуваються на всій

---

[3] *Дзюба І.* Ідеологічні децибели «діалогу культур» // Сучасність. — 1998. — № 11. — С. 34.

території СРСР. Подібні закони були прийняті також у Грузії, Литві, Латвії та Естонії.

Закон «Про мови в Українській РСР» визнавав, що «українська мова є одним із вирішальних чинників національної самосвідомості українського народу». Відтепер офіційною державною мовою УРСР було визнано українську мову. У законі зазначалося, що українська мова поряд із російською має стати мовою міжнаціонального спілкування в республіці. Службові особи повинні були володіти як українською, так і російською мовами. Акти найвищих органів влади також потрібно було публікувати обома мовами, у всіх загальноосвітніх школах було обов'язковим вивчення як української, так і російської мови. Законодавче закріплення двомовності в Україні було на той час своєрідним досягненням, компромісом між національно-демократичними силами, які вимагали державності української мови в повному обсязі, та офіційною владою, яка ще була тотально залежною від Москви й намагалася зберегти її позиції.

У законі про мови було також зазначено, що держава має створити всі необхідні умови для нормального розвитку та функціонування мов інших національностей. Закон забороняв привілеї чи обмеження громадянських прав за мовною ознакою, мовну дискримінацію. Відповідно до нього протягом п'яти років українська мова мала замінити російську в діяльності державних установ. Між тим реального механізму контролю за виконанням закону про мови не було передбачено й не було створено, фінансових ресурсів не виділено. Його важливі для українства положення, навіть не чинні, постійно не давали спокою антидемократичним силам. Уже через кілька місяців після прийняття українського закону їм вдалося легітимізувати статус російської мови на всій території СРСР.

24 квітня 1990 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон «Про мови народів СРСР», у четвертій статті якого було записано, що «з урахуванням умов, які історично склалися, і з метою забезпечення загальносоюзних завдань російська мова є на всій території СРСР офіційною мовою СРСР і використовується як засіб міжнаціонального спілкування». Однак нівелювати державний

статус української мови ще довго не вдавалося. Уже в незалежній Україні антидемократичні сили домоглися скасування закону «Про мови в Українській РСР» шляхом прийняття нового закону «Про засади державної мовної політики», хоча стаття 10 Конституції України (1996 р.) чітко визначає державність української мови в республіці.

В умовах гласності й демократизації почали розкриватися «білі плями» в історії радянської країни загалом та України зокрема. В українському суспільстві зростав інтерес до історії голоду 1932–1933 рр., причин, масштабів і наслідків сталінських репресій, історії української державності, характеру українських національно-визвольних змагань, «українізації» 1920-х років, діяльності ОУН і УПА та ін. У 1986 р. конгрес США створив спеціальну комісію по голоду в Україні, яку очолив викладач Гарвардського університету Джеймс Мейс.

У відповідь ЦК Компартії України створив власну комісію, до складу якої ввійшли фахівці відповідного профілю. Водночас Комітетом держбезпеки УРСР за погодженням з КДБ СРСР була розроблена й утілювалася в життя операція «Фарисеї», спрямована на зрив, як зазначалося в доповідній записці голови КДБ УРСР Степана Мухи першому секретареві ЦК Компартії України Володимиру Щербицькому від 14 березня 1987 р., «антирадянської кампанії з приводу горезвісного «штучного голоду в Україні в 1932–1933 роках»[4]. Оперативними каналами в засоби масової інформації США і Канади було спрямовано матеріали, «що викривають фальсифікацію про "штучний характер голоду", компрометують членів комісії Конгресу США з "вивчення питання про голод в Україні"». В американському тижневику «Нью-Йорк тайм бук рев'ю» вміщено рецензію, у якій автор книги «Жнива скорботи» Роберт Конквест звинувачувався в тенденційності. З метою подальшого розвитку операції «Фарисеї» КДБ УРСР організував підтримку видання за кордоном документальної книги, «що викриває політичні мотиви фальсифікації проб-

[4] Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.): Документи і матеріали / Упоряд. В.М. Даниленко. — К.: Смолоскип, 2017. — С. 501.

леми». Планувалося потім передати її членам комісії Конгресу США. Морально-психологічний тиск намагалися чинити навіть на сенаторів і конгресменів, розсилаючи їм застереження, що підтримка ними висновку комісії «може завдати шкоди їхньому престижу»[5].

Однак операція «Фарисеї» фактично провалилася. Не знайшовши змоги дати відповідь американським «фальсифікаторам», ЦК Компартії України змушений був визнати факт трагедії 1932–1933 рр., але так, що викликана вона була неврожаєм. Це сталося в грудні 1987 р., у час святкування 70-річчя проголошення УРСР. Офіційне визнання голоду поклало початок активному пошуку джерел і документів, свідчень, появі великої кількості нових публікацій. У 1990 р. побачив світ збірник статей і документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Того ж року товариством «Меморіал» був проведений міжнародний симпозіум «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні».

Прагнучи поставити під контроль процес легалізації історичного минулого України, перехопити ініціативу в неформальних організацій, ЦК КП України створив координаційну комісію з розробки програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. У відповідній постанові передбачалося запровадити курс історії УРСР у середніх школах і ПТУ (як окремий предмет). Міністерство освіти УРСР повинно було збільшувати кількість шкіл з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства. Перед відповідними організаціями ставилося завдання розробити й видати нові підручники, хрестоматії та книги для читання з вітчизняної історії та історії рідного краю. Комісія розробила масштабний план видання джерел з історії України. Сумарно він налічував 87 позицій. Серед них літописи доби Київської Русі, козацькі літописи, Архів Коша Запорозької Січі, Литовська метрика, «Історія Русів», пам'ятки української філософської думки, описи намісництв і губерній тощо. Згодом історики розгорнули масштабне вивчення архівів ВУЧК–ДПУ–

[5] Там само. — С. 502.

КДБ. На основі документів у кожній області України почали готувати книги про репресованих. Водночас за рішенням уряду України на місцях укладалися «Книги пам'яті» зі списками тих, хто загинув у боротьбі за Україну.

Відповідно до програми розвитку історичних досліджень передбачалося також перевидати визначні пам'ятки української історіографії XIX — початку XX ст., усі основні праці Михайла Грушевського, в тому числі десятитомну «Історію України-Руси», видати двадцятитомник творів Дмитра Яворницького, історичні праці Михайла Драгоманова, тритомник спогадів Володимира Винниченка «Відродження нації». Усього 47 пам'яток.

В Україні почали перевидаватися також праці істориків діаспори. Зокрема, побачила світ книга Ореста Субтельного «Україна: історія», а також «Нарис історії України» Аркадія Жуковського й Ореста Субтельного; українському читачеві стала доступною фундаментальна «Енциклопедія українознавства». Відновлене у Львові НТШ започаткувало українознавчу бібліотеку.

Велику історико-просвітницьку роботу проводили громадські об'єднання, організації й спілки: Український культурологічний клуб, львівське культурно-просвітницьке Товариство Лева, київський клуб «Спадщина», який діяв при Будинку вчених АН УРСР, студентське об'єднання «Громада» Київського державного університету імені Тараса Шевченка, товариство «Меморіал» та інші. Всеукраїнське товариство «Меморіал» запропонувало розпочати розслідування дій учасників масових репресій в Україні від 1920-х до 1980-х рр., здійснити увічнення пам'яті жертв масових розстрілів у Биківні під Києвом та інших місцях, установити День національної жалоби. Київська та Львівська організації «Меморіалу» ініціювали перегляд офіційної оцінки ролі Української галицької армії, ОУН–УПА в боротьбі за національне визволення, відновлення правди щодо національної символіки, ролі і місця державних діячів, зокрема Івана Мазепи, Михайла Грушевського, Української Центральної Ради, Української Головної Визвольної Ради, інших політичних і громадських організацій.

Завдяки наполегливості «Меморіалу» реально активізувалися реабілітаційні процеси в Україні. З 1989 р., за два роки, у республіці було реабілітовано 180 тис. громадян і завершено перегляд архівних кримінальних справ, рішення за якими приймали позасудові органи. 17 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР першою серед радянських республік ухвалила закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Закон насамперед визначав: реабілітації підлягають особи, які з політичних мотивів необґрунтовано засуджені судами або позасудовими органами (або в будь-якому позасудовому порядку) на території України в період з 1917 р. і до моменту набуття цим законом чинності. Реабілітація торкалась і громадян, засланих і висланих з постійного місця проживання та позбавлених майна з політичних, соціальних, релігійних, національних та інших мотивів під приводом «боротьби з куркульством», за так зване пособництво бандитам тощо. Було відновлено й чесне ім'я тих, хто постраждав за переконання, у процесі порушення державою права на свободу й сумління. Цей закон і донині становить основи діяльності державних органів України з відновлення справедливості стосовно безневинно постраждалих.

У травні 1991 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про освіту», що визначив школу як основу духовного, соціального, економічного та культурного розвитку суспільства і держави. Освіта в Україні, наголошувалося в ньому, ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаєморозуміння між націями і народами. Закон вніс кардинальні зміни в систему освіти; вона стала більш демократичною, гнучкою й різноманітною. Поряд з класичною середньою школою почали з'являтися ліцеї, гімназії та коледжі. Нові навчальні заклади збагатили навчальний і виховний процес, сприяли розвитку здібностей учнів. Закон сприяв гуманізації освіти. В навчальних закладах поглибилося вивчення української історії, літератури, географії, народознавства та інших суспільних наук.

Подією в науковому житті України стало створення в 1990 р. Української наукової асоціації (УНА). На думку її засновників, вона мала сприяти відродженню української науки й виведенню її на світовий рівень.

Зрушення, які відбувалися в суспільно-політичній сфері країни в роки перебудови, стрімкий розвиток освітньої, інформаційної сфер суспільства, його деідеологізація та демократизація, зростання інтересу до історичного минулого України кардинальним чином змінили атмосферу й ідеологічний клімат, у якому розвивалося все вітчизняне суспільствознавство. Поступово позбавлялася одностороннього класово-партійного підходу до аналізу й оцінки історичного минулого історична наука. Методологічний плюралізм, свобода творчості утверджувалися і в інститутах історичного профілю, зокрема в Інституті історії АН УРСР — провідному центрі історичної науки в Україні, хоча він перебував під постійним і жорстким контролем ЦК Компартії України.

Тривалий час у ньому домінували ідеологічні ортодокси, до яких громадська думка відносила Рема Симоненка, Григорія Сергієнка, Андрія Лихолата, Ірину Мельникову, Івана (Сергійовича) Хміля та Івана Слинька. Вони були в кінці 1980-х рр. у явній меншості. Але за ними стояли сильні ще компартійні структури, й на їхньому боці був природний страх людей перед минулим, який володів багатьма і стримував їх наукову, громадську та публічну діяльність. Однак більшість наукових співробітників інституту була абсолютно відкритою до новацій, сприймала їх, генерувала нові ідеї. Провідною ланкою цієї більшості були відомі вчені: Віталій Сарбей, Анатолій Санцевич, Віктор Коваль, Михайло Коваль, Ярослав Дзира, Ігор Хворостяний, Станіслав Кульчицький. Над усіма ними, як і повинно бути, знаходився директор, академік Юрій Кондуфор, людина принципова і водночас толерантна. Не всі зміни він сприймав, але й опору новим ідеям не чинив, з розумінням ставився до пошуків і вивчення нових тем, закликав до розширення джерельної бази досліджень, поступової зміни парадигми історичної науки. У складні часи ідеологічних розмежувань і протиборства він продовжував підтримувати теплі стосунки з письменником і дисидентом Миколою Руденком.

Юрій Кондуфор схвально поставився до ідеї свого заступника Ігоря Хворостяного й Ради молодих учених інституту про проведення публічних дискусій і видання «Історичних зошитів» —

серії публікацій з малодосліджених проблем історичної науки. Зміст і хід публічних дискусій того часу розкривають звіти агентів КДБ своєму керівництву[6], а «Історичні зошити», яких вийшло кілька десятків, сприяли розширенню історичного поля досліджень та актуалізації нової тематики. Це, зокрема, теми голодоморів в Україні, «українізації» 1920–1930-х рр., політичних репресій, діяльності Української Центральної Ради, Директорії, еволюції української державності та ін. Історики поглиблювали й розширювали професійні зв'язки з колегами зарубіжжя, включаючись, таким чином, у європейський та світовий історіографічний процес.

У червні 1990 р. під суспільним тиском ЦК Компартії України розглянув питання про постанови ЦК КП(б)У кінця 1940-х — початку 1950-х рр. з питань розвитку української літератури, мистецтва та історичної науки. Усі вони були відмінені як «політично помилкові». Серед них і постанова часів Лазаря Кагановича «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». 21 листопада 1990 р. рішенням Президії АН УРСР установі була повернута первісна назва — Інститут історії України. У березні 1991 р. вчена рада Інституту затвердила нову структуру, в основу якої замість формаційно-класового підходу були покладені хронологічні принципи.

Позбавившись ідеологічно-цензурного обмеження й компартійного контролю, Інститут історії України Академії наук отримав нові можливості для теоретико-методологічних пошуків, оновлення інструментарію історичної науки, поглибленого вивчення історичного минулого українського народу. Тим більше, що постійно розширювалась архівно-джерельна база історичних досліджень, демократизувалась архівна система республіки.

Українські архіви під тиском громадськості ставали доступнішими. Лише до середини 1989 р. у держархівах республіки

---

[6] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. — С. 113–115, 190–191.

було знято обмеження в доступі до понад 16 тис. справ. У середині 1991 р. у зв'язку з забороною діяльності Компартії України її архів було включено до загальної системи державних архівних установ[7]. На базі партійного архіву в жовтні 1991 р. почав діяти Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). У травні 1991 р. уперше в історії архівістики України створено громадську організацію — Спілку архівістів, метою якої було сприяння розвитку архівної справи в Україні, задоволення й захист законних соціальних, наукових, економічних, творчих та національно-культурних інтересів своїх членів. Пріоритетним завданням Спілки була зміна ставлення суспільства до архівістів. Очолив Спілку архівістів України відомий учений-історик Станіслав Кульчицький.

Розширенню можливостей для об'єктивного пізнання історичного минулого України, звільненню історичної науки від ідеологічних підходів і російсько-радянських штампів сприяло відкриття доступу до архівних і бібліотечних «спецсховів». У 1987 р., відповідно до спеціального рішення політбюро ЦК КПРС, було створено Міжвідомчу комісію з перегляду видань, які зберігались у спецфондах. Із 7 тис. заборонених творів до основних фондів повернулося близько 6 тис. видань[8]. Прискорилися процеси автоматизації бібліотечно-інформаційної системи республіки.

Прагнення суспільства до відновлення історичної правди, процеси демократизації у сфері науки зумовили відродження таких майже знищених за радянських часів галузей історичної науки, як архівознавство, археографія та джерелознавство. У 1987 р. у системі Академії наук України була відновлена діяльність Археографічної комісії, а в липні 1990 р. на її базі утворений Інститут української археографії. Основне його завдання полягало в цілеспрямованому виявленні, науковому опрацюванні та публікації історичних джерел, виданні творчої спадщини українських уче-

---

[7] Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 40.

[8] *Онищенко О.С., Дубровіна Л.А.* Бібліотеки та бібліотечна справа // Історія української культури. У п'яти томах. — Т. 5: Українська культура XX — початку XXI століть. Кн. 4. — С. 367.

них і громадсько-політичних діячів, розробленні питань історії та теорії археографії.

У період перебудови активізувалася пам'яткоохоронна діяльність в Україні, посилилась увага до збереження культурної спадщини. У квітні 1989 р. вийшов у світ перший номер науково-популярного ілюстрованого журналу «Пам'ятки України», започаткований Українським товариством охорони пам'яток історії та культури та Українським фондом культури. Журнал перетворився на трибуну українського відродження, зокрема у ставленні до старовини та минулого України. Видання розгорнуло масштабну роботу з популяризації та утвердження національної символіки, героїки козаччини, започаткувало Чорнобильську експедицію для порятунку історико-культурної спадщини в Чорнобильській зоні. Наклад журналу незабаром сягнув 100 тис. примірників.

На початок 1990-х рр. чисельність пам'яток, які перебували в Україні на державному обліку, зросла, порівняно з 1977 р., майже втричі і складала 124,7 тис. об'єктів. У другій половині 1980-х рр. були створені Острозький (1985), Путивльський (1986), Канівський та Чигиринський (1989) історико-культурні заповідники. На Полтавщині постав державний музей-заповідник українського гончарства. У цей період вийшов друком каталог пам'яток архітектури та містобудування всесоюзного й республіканського значення.

У 1988 р. Україна ратифікувала Конвенцію ЮНЕСКО 1972 р. «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини», а в 1990 р. перлини української культурної спадщини — Софійський собор XI ст. та комплекс споруд Києво-Печерської лаври XI–XX ст. — були взяті під опіку поважної міжнародної організації.

У 1989 р. в Україні діяло 174 музеї, а разом із ними на правах філій та відділів музейна мережа України нараховувала загалом 410 установ різного типу. Набирав поширення рух за створення музеїв на громадських засадах. У другій половині 1980-х рр. їх налічувалось уже понад 8 тис. Змінювалася загальна спрямованість діяльності музеїв, змістова наповненість експозицій і

виставок. Усе виразніше проявлялись ідеї відродження духовності та національного самоусвідомлення українського народу, об'єктивного висвітлення його багатовікового історичного шляху.

Провідною силою руху за відродження української мови й історії була творча й наукова інтелігенція — поети і прозаїки, журналісти, учені. Одним із незаперечних лідерів національно-демократичного руху був відомий письменник і громадсько-культурний діяч Олесь Гончар. Головною ідеєю його багатогранної діяльності завжди виступала висока духовність. Він був переконаний, що від рівня духовності людей залежить майбутнє, доля наступних поколінь і, зрештою, доля самої планети[9].

Олесь Гончар усе життя захищав українську мову, боровся за її поширення й популяризацію, бо рідну мову вважав найважливішою ознакою будь-якої цивілізованої нації. Він послідовно виступав проти політики русифікації України, зокрема проти закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти» (1958 р.), прагнув надати українській мові конституційного захисту. У листах і зверненнях до вищих органів влади, публічних виступах, публіцистичних працях Олесь Гончар гостро порушував проблему національної мови і культури. «Не так меч, як творчий геній народний, мова, пісня втримали народ як націю, як спільноту духовну»[10], — зазначав письменник.

У роки горбачовської перебудови з розвитком «гласності» питання української мови і культури стало провідною темою статей, виступів та інтерв'ю Олеся Гончара. Виступаючи на відкритті IX з'їзду письменників України в 1986 р., він знову публічно заговорив про мовне питання. Українську мову Олесь Терентійович називав незамінним джерелом культурного роз-

---

[9] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). — Ф. 34. — Оп. 1. — Спр. 314. — Арк. 4.

[10] Вінок пам'яті Олеся Гончара: Спогади. Хроніка. — К.: Український письменник, 1997. — С. 10.

витку і закликав дбати та вболівати за неї, не соромитись і не зневажати її, упроваджувати в усі сфери життя[11].

Ґрунтовний аналіз стану української культури, причин її занепаду зробив Олесь Гончар на Всесоюзній творчій конференції в Ленінграді 1 жовтня 1987 р. На всесоюзну трибуну було винесено проблему засилля атомних станцій в Україні, висловлено протест проти планового будівництва АЕС поблизу Чигирина й у Криму, указано на загрозу екології від реалізації проекту Дніпро–Дунай. Письменник висловив думку, що література і наука повинні спільно з гуманістичних позицій трудитися в ім'я людини.

Позиція Олеся Гончара ставала безкомпромісною і наступальною. Він гостро критикував Міністерство освіти республіки за угодовську мовну політику, звернувся до Михайла Горбачова з листом, у якому наводив беззаперечні факти переслідування української мови в роки «застою», дискримінації за мовною ознакою. Письменник розкрив механізм витіснення української мови з державних установ, навчальних закладів і повсякденного вжитку, указав на антиконституційні освітні закони, які цьому сприяли. Олесь Гончар вкотре наголошував, що українська мова потребує конституційного захисту. Неодмінною умовою цього він вважав введення обов'язкового вивчення української мови поряд з російською[12]. Визнанням заслуг Олеся Терентійовича у відстоюванні української мови і культури була характеристика, яку дав йому Володимир Щербицький, за свідченням самого письменника, на закритій нараді секретарів обкомів Компартії України: «найнебезпечніший серед письменників націоналіст»[13].

---

[11] *Гончар О.* Чим живемо: На шляхах українського Відродження. — К.: Український письменник, 1992. — С. 268.

[12] Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80 рр. XX ст.: Зб. документів і матеріалів. — К.: Рідний край, 1999. — С. 218.

[13] *Гончар О.Т.* Щоденники: У 3-х т.: Т. 3 (1984–1995) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матер. В.Д. Гончар; [худож. оформ. М.С. Пшінки]. — 2-ге вид., випр. і доп. — С. 152.

Активна позиція прославленого письменника надихнула творчу інтелігенцію України на більш рішучу боротьбу за національні інтереси українського народу, за українську мову, історію і культуру. Під його впливом в Україні були створені такі організації, як Товариство української мови імені Тараса Шевченка та Народний рух України.

Послідовно обстоював історичну, культурну та політичну самобутність українського народу історик Михайло Брайчевський. Маючи незалежне мислення, він пройшов складний шлях від лояльності до усвідомлення вад і недоліків радянської суспільно-політичної системи, а в підсумку — до нерадянських поглядів, української ідентичності й участі в русі опору радянському режимові. Його наукові погляди були близькими до поглядів Михайла Грушевського. Михайло Брайчевський не сприймав офіціозні ідеологічні гасла. Посилення русифікаторського та централістичного курсу радянського політичного керівництва викликало в нього ментальний спротив. Учений був близьким до шістдесятників і таких національно свідомих українських істориків як Олена Апанович, Олена Компан, Ярослав Дзира та ін. У 1960-ті рр. він брав участь у діяльності Клубу творчої молоді «Сучасник», де започаткував традицію читання публічних лекцій з неофіційної історії України. Тоді ж підписав так званий Лист-протест 139-ти, чи Київський лист, у якому висловлювався протест проти розгортання репресій стосовно інакодумців у СРСР.

Учений багато зробив у царині охорони пам'яток історії та культури України. Він був фактично єдиним з українських істориків СРСР, хто відкрито й сміливо виступив проти російсько-центричної концепції українського історичного процесу. Його праця «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» була легалізована лише в роки перебудови. Її опублікувала «Літературна Україна» у квітні 1989 р. Роком раніше, у 1988 р., Михайло Брайчевський опублікував твір «Утвердження християнства на Русі», у якому викладена концепція Аскольдового хрещення Русі та критика «активного поборника язичництва» князя Володимира.

Михайло Брайчевський як свідомий інтелектуал не міг бути поза процесами творення нових громадських організацій. Тож він

став одним із засновників Народного руху за перебудову. Як зазначав у радіопередачі «Відроджені імена» один із фундаторів Руху філософ Мирослав Попович, вступ до Руху такої постаті, як Михайло Брайчевський, став потужною підвалиною для цієї організації, важливим чинником довіри до неї, вагомим свідченням того, що це не «натовп декласованих елементів», «крикунів з вулиці», як це твердили комуністичні лідери та їхні газети, а серйозна сила українського народу, зокрема й інтелігенції[14].

Михайло Брайчевський брав участь у розробці політичної програми Народного руху, включився в дискусію щодо перспектив української державності, традиції якої він виводив з Київської Русі. Апелюючи до історії українсько-російських відносин, вчений намагався показати, що Москва в ситуації, що склалася на 1989 р., піде на все, щоб задушити прагнення України до суверенітету. Він був переконаний, що в рамках нового Союзного договору не повинно бути сфер життя, підпорядкованих загальносоюзним інституціям (загальносоюзних збройних сил, подвійного громадянства та ін.). Абсолютно неприйнятним для Михайла Брайчевського було надання російській мові статусу державної.

Апелюючи до суспільної думки, учений-історик вважав за необхідне переорієнтацію її з інтернаціоналістичної ідеології на національну. Він указував на значну прогресивну роль націоналізму в процесі здобуття країною державного суверенітету: «Якраз XX ст. пройшло під гаслом націоналізму та національно-визвольної боротьби. Воно позначене крахом колоніальної системи, повним розпадом імперій — Австро-Угорської, Османської, Британської, Французької й т. ін. та здобуттям залежними

[14] *Радько П.* Українська державна ідея у творчості історика Михайла Брайчевського // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. — К., 2010. — Т. 21. — С. 522.

країнами державної незалежності»[15]. Михайло Брайчевський, як один із фундаторів Народного руху України, був серед тих небагатьох, хто відкрито поставив питання не лише майбутньої федералізації СРСР, а й указав на історичну правомірність та доцільність утворення незалежної України.

Відкрито обстоюючи ідею незалежності українського історичного процесу, учений відзначав його більшу спорідненість з європейським, аніж з російським. Він апелював до віковічних державотворчих традицій українського народу і цим самим сприяв формуванню модерної української національної ідеї, не переобтяженої застарілими імперськими комплексами меншовартості та другосортності, і прагнув на практиці створити умови для її реалізації[16].

Діяльність Олеся Гончара та Михайла Брайчевського — лише поодинокі приклади того, як українські історики й письменники, учителі і лікарі, поети і музиканти, художники і музейники своєю нелегкою, подвижницькою працею відроджували мову й справжню історію, відновлювали національну ідентичність українського народу, наближали день проголошення незалежності України. Серед цих подвижників — філософ Мирослав Попович, літературознавці Іван Дзюба, В'ячеслав Брюховецький, Микола Жулинський, історики Ярослав Дзира, Федір Шевченко та багато інших.

Перебудова засвідчила фактичний провал асиміляційної політики КПРС. Відродження української мови й історії, інформаційна революція у свою чергу вирішальним чином впливали на зміну світоглядних орієнтирів, національних почуттів, свідомості

---

[15] *Брайчевський М.Ю.* Про новий союзний договір. Виступ на «круглому столі» // Інститут рукопису НБУ імені В. Вернадського. — Ф. 320. — Оп. 1. — Спр. 534 — Арк. 1.

[16] Див.: *Галішевський В.А.* Громадська діяльність Михайла Брайчевського. Автореф. дис. канд. істор. наук. — Острог, 2015. — С. 11; *Його ж.* Українсько-російські відносини у творчості М.Ю. Брайчевського // День. Україна Incognita. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: incognita.day.kiev.ua

широких мас населення, відновлення їх історичної пам'яті. Навіть у середовищі комуністів, як рядових, так і «керівних», відбувалися кардинальні зрушення у світосприйнятті. Зокрема, під впливом нових знань один з провідних діячів Компартії України Леонід Кравчук позбавився ортодоксальності й перетворився на суверен-комуніста, зорієнтованого на досягнення незалежності від Москви. Ознайомившись з архівними матеріалами про голод 1932–1933 рр., він був вражений масштабами лиха й замовчуванням його під проводом Комуністичної партії. Пізніше він скаже журналісту: «Ви знаєте, тільки нежива людина може не відреагувати на таке. Я з часом зрозумів: усе, що робилося, була суцільна брехня. І партія цю брехню утверджувала, обмежуючи в інформативності навіть тих людей, які повинні були «за службовим обов'язком» знати правду. Це був фарс, фальсифікація, злочин. І я повторюю: якби я знав усе це в 1958 р., я ні за що до цієї партії не вступив би»[17]. Нові знання переломили свідомість багатьох, виводячи їх дії за межі «перебудови».

2. Оновлення культурної сфери

У Радянському Союзі всі творчі люди були об'єднані партією в професійні спілки. Так, Спілка художників України в 1988 р. налічувала у своїх рядах майже 2,5 тис. осіб, у системі Художнього фонду республіки працювало понад 8 тис. професійних художників і художників зі спеціальною освітою[18]. У 24-х галузевих науково-технічних товариствах УРСР у 1987 р. було об'єднано майже 3 млн учених, інженерів та новаторів виробництва. А ще ж були Спілка письменників України, Спілка журналістів, спілки кінематографістів, архітекторів, композиторів.

Перебудовчі процеси зумовили створення нових спілок і організацій творчої інтелігенції. Зокрема, у травні 1987 р. Українське театральне товариство було перетворено на Спілку театральних

---

[17] Цит. За: *Чемерис В*. Президент. — К., 1994. — С. 119.

[18] Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2451. — Арк. 97.

діячів України. У листопаді 1987 р. була заснована Спілка дизайнерів України, а в 1989 р. — Спілка майстрів народного мистецтва. Цікаво, що ініціатива зростання ролі творчих спілок у житті суспільства попервах ішла від правлячої Комуністичної партії, яка у своїх перебудовчих зусиллях прагнула спертися на інтелігенцію. Активізація «людського чинника» в процесі переорієнтації «всіх сфер діяльності на шлях інтенсивного розвитку», на думку партійних реформаторів, передбачала підвищення суспільної активності насамперед через діяльність професійних і творчих спілок, науково-технічних товариств. Підносячи роль і значення творчих спілок, розширюючи можливості їхнього впливу на суспільство, керівництво КПРС продовжувало розглядати їх як інструмент збереження і зростання свого впливу на маси, як інтелектуальну обслугу режиму. Творчі зусилля спілок мали бути спрямовані на «неодмінне проведення в життя партійних рішень», «відвертий діалог з народом», «на конкретну, ділову участь у перебудові і прискоренні розвитку суспільства». Звичайно, у визначених Комуністичною партією, вірніше її керівництва, межах.

Творчі спілки для партії були ефективним засобом управління інтелігенцією, важливою складовою посилення системи контролю за її діяльністю. І в цьому влада досягла певних успіхів. Як справедливо зазначає відомий український філософ, публіцист Ігор Лосєв, радянська інтелігенція в основній своїй масі не була самостійною суспільною верствою, не транслювала громадських настроїв, не генерувала ідеї. Вона мала панічно боятися українського націоналізму, будь-яких згадок про українські національні інтереси, будь-якого критично-об'єктивного ставлення до панівної нації радянської імперії. У них виховували комплекс потенційного винуватця, крипто-націоналіста, який у будь-який момент може бути викритий. Власне, лише формальна належність до української національності була достатньою підставою для подібного роду звинувачень. Екзистенційний страх перед українським націоналізмом, а відтак і перед чіткою артикуляцією й захистом українських національних інтересів, і перед страшною силою Кремля був характерною і майже невиліковною рисою

української інтелігенції. Це також був екзистенційний страх перед власною національною ідентичністю й почуттям провини за неї, за неналежність до «найпрогресивнішої» і «найвидатнішої» нації Радянського Союзу — це був плід російсько-імперського колоніального панування[19].

Звичайно, не вся українська інтелігенція й не повною мірою була вражена такими «імперським хворобами». Частина її в усі історичні періоди зберігала дух сумніву, непокори, заперечення і перманентної опозиційності до дій влади. Інтелігенція вимагала свободи слова, політичного й ідейного плюралізму. Особливо боляче сприймалися нею штучно занижений статус у суспільстві, зневажлива оцінка розумової праці як невиробничої, дискримінація під час розподілу громадських благ тощо. Михайло Горбачов прагнув змінити ситуацію, щоб інтелігенція із джерела загроз і нестабільності для радянської влади перетворилася в її союзника і партнера в реформуванні суспільства. Горбачовські реформи об'єктивно збільшили потенціал протистояння інтелігенції і влади, викликали потужне зростання політичної самосвідомості цієї суспільної верстви. Саме творчі спілки, громадські об'єднання, національно-культурні товариства, інтелігенція загалом постали рушійною силою національно-культурного відродження.

Важливу роль в оновленні культурної сфери України відігравали засоби масової інформації. Наприкінці 1980-х рр. у республіці з'явилася велика кількість рукописних, машинописних і навіть комп'ютерних засобів масової інформації. Їхня поява була зумовлена значною мірою законом про перші демократичні вибори (1988 р.), який дозволив публікацію різнотипної передвиборної продукції, а згодом законом СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації» (1990 р.), яким було скасовано цензуру. Піонером незалежної преси не лише в Україні, а й у СРСР виступила в липні 1988 р. харківська газета «Орієнтир». Вона відбивала опозиційні настрої інтелектуальної еліти Лівобережжя,

[19] Див.: *Лосєв І.* Продукт РУІна // Тиждень.ua. — 2012. — 14 грудня.

що неухильно зростали. Поступово видання набуло загальноукраїнського характеру. Стартувавши з 30-тисячного накладу, газета довела його в 1991 р. до 150 тис.

На Правобережжі першим органом демократичної опозиції стала київська газета «Голос відродження», заснована в березні 1989 р. Українською Гельсінською Спілкою (з 1991 р. — «Самостійна Україна»). Видання висунуло на перший план дві теми — виходу України зі складу СРСР і забезпечення прав людини.

Трохи згодом, у тому ж таки 1989 р., виникли десятки інших безцензурних газет. Зокрема, у Києві: «Вибір», «Вільне слово», «Голос», «Слово», «Незалежність», «За народний парламент», «Зелений світ»; у Львові: «Поступ», «Віче», «Крок», «Просвіта», «Спадщина»; у Тернополі: «Дзвін»; у Рівному: «Рада», «Шлях до волі»; у Запоріжжі: «Січ», «Рух»; у Дніпропетровську: «Жорна», «Форум»[20]. Практично кожне українське місто мало опозиційну до влади пресу. У 1990 р. опозиція мала вже до 200 видань, крім самвидавських листків та листівок. Багато з видань друкувалися нелегально в Україні або завозилися з Прибалтики. Сукупно вони зробили багато для зростання національної свідомості населення, розхитування основ імперії та підготовки України до виходу зі складу СРСР й існування її як незалежної держави.

Особливе місце в мовно-літературному відродженні, ліквідації «білих плям» історії посідала, як зазначалося, газета українських письменників «Літературна Україна». На її шпальтах друкувалися Олесь Гончар, Іван Дзюба, Ростислав Братунь, Іван Драч, Борис Олійник, Володимир Дрозд, Володимир Яворівський та інші письменники. Демонструючи високу громадянську позицію, газета послідовно обстоювала національні ідеали.

В умовах гласності та плюралізму думок зміни охопили також радіо і телебачення. Розширювалися можливості доступу до них дисидентів, керівників опозиційних рухів, лідерів молодіжних організацій. Окремі програми знайомили слухачів і глядачів з

---

[20] *Довгич В.А.* Книгодрукування та засоби масової інформації // Історія української культури. У п'яти томах. — Т. 5: Українська культура XX — початку XXI століть. Кн. 4. — С. 425.

маловідомими та невідомими сторінками історії України, літературними творами заборонених чи замовчуваних раніше письменників. Явищем національно-культурного й громадського життя стали публічні дебати із загальнонаціональних проблем, місця і ролі Народного руху в трансформаційних суспільних процесах. Важливим чинником формування нової політичної культури суспільства стали прямі трансляції сесійних засідань Верховної Ради, розпочаті в 1990 р.

Поширення гласності й плюралізму в Україні закономірно спричинило зростання попиту на нове літературне слово, призабуті чи заборонені літературно-художні й історично-наукові твори. Це породило справжній видавничий вибух. Масовими тиражами, одна за одною виходили в Україні невідомі та маловідомі твори класиків української літератури, видатних учених, митців. Зокрема, були опубліковані сотні заборонених творів Івана Франка, Лесі Українки, Володимира Винниченка, Михайла Грушевського, Сергія Єфремова, Павла Тичини, Богдана Лепкого, Миколи Руденка, Василя Стуса, Миколи Хвильового та ін. У 1989 р. уперше в історії побачив світ «Кобзар» без жодної купюри. Як легально, так і підпільно стали з'являтися гострі, а нерідко й відверто антирадянські твори Юрія Бадзя, Івана Драча, Левка Лук'яненка, Дмитра Павличка, Євгена Сверстюка, В'ячеслава Чорновола, Юрія Щербака та Володимира Яворівського.

На сторінках часописів «Дніпро», «Київ», «Вітчизна», «Жовтень», «Україна» друкувалися твори письменників «розстріляного відродження»: Михайла Драй-Хмари, Миколи Зерова, Миколи Куліша, Григорія Косинки, історичні праці Михайла Грушевського, Олександри Єфименко, Миколи Костомарова, Дмитра Яворницького; твори шістдесятників: Василя Стуса, Івана Світличного, Ліни Костенко, Василя Симоненка, Євгена Сверстюка, мистецтвознавчі розвідки про незаслужено забутих художників. У 1990 р. українському читачеві стала відомою стаття «Україна чи Малоросія?», написана Миколою Хвильовим у 1926 р. і заборонена в СРСР. У ній письменник розкривав та глибоко аргументував суть проголошених ним гасел орієнтації на «психологічну Європу».

В Україні почали публікуватися й твори інших заборонених у радянські часи письменників — Василя Барки, Уласа Самчука, Івана Багряного та Миколи Куліша. Так, у 1991 р. побачив світ роман Уласа Самчука «Марія» — перший такого масштабу твір про Голодомор 1932–1933 рр. Тоді ж до українського читача вперше прийшов заборонений в СРСР роман Василя Барки «Жовтий князь», написаний у 1958–1961 рр., і також присвячений усенародній трагедії 1932–1933 рр.

Значний резонанс в Україні викликали нові твори українських письменників, зокрема героїко-трагедійна поема Бориса Олійника «Сім», поема Івана Драча «Чорнобильська мадонна», публіцистика Івана Дзюби, документальна повість Юрія Щербака «Чорнобиль». Перший роман, присвячений трагічним чорнобильським подіям, — «Марія з полином у кінці століття», — написав Володимир Яворівський. Новаційними підходами і мисленням позначені художні твори Ліни Костенко («Сад нетанучих скульптур», 1987), Анатолія Дімарова («Боги на продаж», «Попіл Клааса», «Тридцяті», «Містечкові історії», 1988), Павла Загребельного («В-ван», 1988), Юрія Мушкетика («Яса», 1988), Романа Федоріва («Ворожба людська», 1988), Миколи Рябчука (цикл віршів «Про злободенне», 1988), Івана Іванова («Колима», 1988). Привернули увагу й видані через двадцять років «Собор» Олеся Гончара, «Журавлиний крик» Романа Іваничука.

Прикметною рисою літературного життя часів перебудови була поява великої групи дебютантів, передусім поетів, позбавлених ідеологічних шор, внутрішньої скутості. Вони демонстрували зразки вільної творчості — строкатої, розмаїтої, різножанрової й різностильової. У цій групі виділялись: Микола Воробйов, Віктор Кордун, Василь Герасим'юк, Ігор Римарук, Іван Малкович, Володимир Діброва, Євген Пашковський, Любов Пономаренко, Олег Лишега, Костянтин Москалець та Марія Кучеренко.

Справжньою легендою незалежної української культури кінця 80-х — початку 90-х рр., як визнають літературознавці, стала різнопланова творча діяльність літературного гурту «Бу-Ба-Бу», створеного у Львові 17 квітня 1985 р. поетами Юрієм Андрухо-

вичем, Віктором Небораком та Олександром Ірванцем. Оскільки в другій половині 1980-х рр. ще була сильною цензура, основною формою популяризації поетичної творчості й громадської праці група визначила живе спілкування з публікою. У період найактивнішої діяльності — 1987–1991 рр. — нею було проведено 32 поетичних концертних вечори. «Бубабісти» гастролювали не лише в Україні, а й поза її межами: у Польщі, Росії, Чехії, і їхні виступи користувалися в публіки великим успіхом[21]. Характерною ознакою творчості групи було оновлення і збагачення її тематики і проблематики, розширення меж поетичного мовлення, використання прийомів постмодернізму й неоавангардизму в поєднанні з традиціями народнопісенної творчості та української класики.

Поява на літературній авансцені «Бу-Ба-Бу» була ознакою радикального оновлення літературно-мистецького простору в Україні, його демократизації. Критикуючи змертвілі догми радянської ідеології та культури соцреалізму, бубабісти кидали виклик не лише літературному, а й політичному офіціозові. Шляхом «Бу-Ба-Бу» згодом пішли й інші поетичні групи.

Письменницьке середовище України демонструвало не лише творчу, а й громадянську активність. Українські романісти, поети, критики, драматурги, перекладачі часто виступали як автори публіцистичних аналітичних статей, що здобували іноді більший розголос, ніж їхні художні твори. Вони нерідко поставали як доповідачі й промовці в обговоренні проблем збереження національної спадщини, культури й мови, як політики й політологи. Це, наприклад, статті, виступи на радіо, на громадських зібраннях Олеся Гончара, доповіді Дмитра Павличка з мовних питань, проблем національно-духовного розвитку на пленумах Спілки письменників України, памфлет Олександра Підсухи «Кирилицьо» (1986), статті й виступи Юрія Мушкетика, Івана Драча, Воло-

---

[21] *Агеєва В.П., Бетко І.П., Гундорова Т.І., Кравченко А.Є., Новиченко Л.М., Тарнашинська Л.Б.* Література // Історія української культури. У п'яти томах. Т. 5, кн. 2: Українська культура XX — початку XXI століть. — С. 276.

димира Яворівського, Юрія Щербака, Сергія Плачинди, Богдана Сушинського, Станіслава Тельнюка, Сергія Гречанюка, Юрія Стадниченка, Євгена Дударя, Петра Осадчука й Анатолія Шевченка[22].

Під впливом демократичних процесів, гласності поступово руйнувалися рамки соцреалістичних формул, знімалися різноманітні заборони і табу, розширювалася національно-духовна проблематика творчості. Попри існування ще доволі щільної цензури, з'являлося дедалі більше творів позацензурного впливу.

У другій половині 1980-х рр. новим змістом наповнювалося музичне мистецтво України, активізувалося музично-концертне життя, посилилася пропаганда української музики. Вона почала лунати в громадських місцях, на багатьох підприємствах, в установах, музеях та навчальних закладах. Восени 1989 р. у с. Стрітівка Київської області розпочала діяльність перша школа кобзарського мистецтва. Розголосу набув постійний лекторій у Будинку вчених АН УРСР. Популярністю користувалася музика Валентина Сильвестрова, Володимира Зубицького, Бориса Лятошинського, Валентина Бібіка, Євгена Станковича, Мирослава Скорика. Протягом 1984–1989 рр. лише в Будинку композиторів України відбулося 29 авторських концертів. Своєрідним підсумком розвитку став фестиваль прем'єр симфонічної музики в Дніпропетровську в 1990 р., на якому було презентовано твори 1987–1989 рр. Кульмінаціями фестивалю стали Дев'ята «пасторальна» симфонія Валентина Бібіка, присвячена одній з головних загальнолюдських проблем сьогодення — єднання людини і природи, а також «Симфонія тривоги» Василя Загорцева та Друга симфонія Ігоря Ковача.

В оперному мистецтві були відомими імена Івана Карабиця, Кармелли Цепколенко, Сергія Бедусенка, Геннадія Татарченка. У сфері пісенної творчості плідно працювали Олександр Білаш, Віталій Філіпенко, Леся Дичко, Олександр Красотов, Іван Кара-

[22] Там само. — С. 206.

биць, Мирослав Скорик, Вадим Ільїн, Анатолій Горчинський та Олег Мороз.

Прикметою часу став масштабний фестивальний рух. Зокрема, інтерес громадськості викликав Перший Всесоюзний фестиваль музичних театрів (1987), де були показані «Альпійська балада» та «Вій» Віталія Губаренка. Від 1989 р. регулярно став проводитись фестиваль оперного мистецтва імені Соломії Крушельницької у Львові. У 1989 р. організовано щорічний фестиваль «Музичні прем'єри сезону». Наступний рік ознаменувався проведенням Першого республіканського конкурсу хорових колективів імені Миколи Леонтовича, Першого українського міжнародного музичного фестивалю, Першого Всесоюзного фестивалю оперети, мюзиклу та музичної комедії (Одеса).

Українські музики почали налагоджувати безпосередні творчі стосунки з музикантами заходу й української діаспори. Зокрема, одним із репрезентативних заходів такого ґатунку, що відбувся в 1987 р., став концерт в одному з найпрестижніших залів Лінкольн-парку Нью-Йорка під назвою «Нові українці», спонсорований американцем українського походження Вірком Балеєм. Подією мистецького життя стала також участь симфонічного оркестру УРСР під керівництвом Ігоря Блажкова у музичному фестивалі «Варшавська осінь» (1989), де великий інтерес викликали твори Євгена Станковича та Івана Карабиця.

Чимало робилось у другій половині 1980-х рр. для відродження українських народних традицій. У 1986–1988 рр. у Полтаві, Тернополі та Львові відбулися республіканські свята народної творчості. Народні художники, вишивальниці, різьбярі, гончарі, ковалі й шевці демонстрували свою майстерність для десятків тисяч відвідувачів цих свят.

Популяризації сучасної української естрадної музики, авторської пісні сприяло проведення у вересні 1989 р. у Чернівцях фестивалю «Червона рута». У рок-змаганнях брали участь відомі тоді гурти «ВВ» (соліст Олег Скрипка), «Брати Гадюкіни» (соліст Сергій Кузьмінський), «Зимовий сад» (соліст Олександр Тищенко), «Кому вниз» (соліст Андрій Середа), «Сестричка Віка», «Незаймана земля» та інші. Із солістів виступили також Василь

Жданкін, Марія Бурмака, Тарас Курчик, Павло Дворський, сестри Леся Тельнюк і Галина Тельнюк, Едуард Драч, Віктор Морозов, Андрій Панчишин, Тарас Чубай, Андрій Миколайчук і багато інших виконавців та ансамблів поп-музики. Гран-прі фестивалю за виконання пісні «Ганьба» («Хто не живе, той не вмирає») здобула Віка Врадій.

Фестиваль «Червона рута» проходив у складних суспільно-політичних умовах. Синьо-жовті прапори тоді були ще під забороною, і місцева міліція буквально «полювала» за кожним прапором, відбирала і шматувала його. Переслідувалися молоді люди, одягнуті в жовто-блакитні кольори. Їх били кийками, кидали у «воронки», змушували перевдягатися тощо. На знак протесту проти цього міліцейського свавілля просто під час концерту виступили Марія Бурмака та Василь Жданкін.

Попри перешкоди й організаційні труднощі, фестиваль мав великий суспільний резонанс. Щодня, поки він тривав, виходила газета «Червона рута. Вісник фестивалю». «Червона рута» поклала початок регулярним молодіжним оглядам української музичної творчості.

У час перебудови до творчої діяльності поверталися талановиті митці, виключені з культурної сфери в роки брежнєвського «застою». Так, у 1989 р. було поновлено в Спілці композиторів дисидента, композитора і музикознавця-фольклориста Леопольда Ященка, засновника етнографічного хору «Гомін» (1969 р.), який ще в радянські часи відроджував у Києві український календарний фольклор, народні свята та звичаї. Розгорнув свою діяльність і хор, ліквідований у 1971 р. Незабаром він налічував 120 осіб. Це були не лише пенсіонери, а й молодь, що шанобливо ставилася до народних звичаїв і пісень. У 1989 р. хор першим у Києві почав виконувати українські національні гімни. З успіхом він виступив на з'їзді Народного руху у вересні 1989 р. Щонеділі у великому залі Будинку культури Київметробуду Леопольд Ященко проводив вечори гуртового співу для всіх бажаючих. Туди приходили батьки з дітьми, онуками, щоб навчитися народного співу, колядок і щедрівок. У репертуарі хору «Гомін» було понад 300 пісень: народних, козацьких, стрілецьких, щедрівок,

колядок. При ньому діяв камерний фольклорний ансамбль «Криниця», який об'єднував більш підготовлених співаків, виконував складніший репертуар і часто гастролював республікою. Функціонував при хорі й дитячий ансамбль-супутник. Багато пісень, народжених у «Гомоні», швидко поширювалися всією Україною. Їх співали Діана Петриненко, Ніна Матвієнко, тріо Мареничів, численні самодіяльні художні колективи.

Однак українська пісня переслідувалася й у ті «перебудовчі» роки. Ось як про це згадував Леопольд Ященко: «8 жовтня 1989 року ми виступали на ювілейному вечорі Дмитра Павличка в Палаці культури Політехнічного інституту. Вечір пройшов на великому піднесенні, і ми в гарному настрої поверталися з піснями додому. Біля станції метро «Політехнічний інститут» хтось запропонував, як то було після з'їзду Народного руху, пройти пішки з національними прапорами до пам'ятника Шевченкові. Але більшість цю пропозицію не підтримала, і ми вирішили натомість поїхати на площу Жовтневої революції. Співали «Сховалось сонце за горою», «Розпрягайте, хлопці, коні», «Ой, на горі та й женці жнуть». Під час співу підійшли міліціонери й наказали «немедленно убрать знамена». Прапороносці (вони не були членами хору) міліціонерів не послухали. Тоді нас оточили омонівці в білих шоломах із гумовими кийками. Під час співу «Заповіту» вони, мов за командою, кинулись на прапороносців, виривали й ламали прапори, били хлопців кийками, волочили за руки-ноги до заґратованих автобусів. Сотні людей були обурені свавіллям міліції. Потім натовп рушив до міськвиконкому, передав колективну заяву протесту. У відповіді, яка надійшла через десять днів, було сказано, що міліція діяла правильно, оскільки там мав місце несанкціонований мітинг. Але ж я добре пам'ятаю, що жодних промов і виступів там не було — на площі звучала народна українська пісня, саме вона й викликала таку жорстку реакцію!!!»[23].

[23] Л. Ященко згадує // Україна. — 1990. — № 15. — С. 6–9.

Значний вплив справляли перебудовчі процеси на український театр і кіно. Тільки в Києві відкрилося п'ять нових театрів: Театр драми і комедії, Молодіжний, Театр естради, Музичний дитячий театр, Театр історичного портрета. Їхні експерименти і пошуки, новації вже наявних київських театрів закріпили за Києвом ім'я театральної столиці, активізували театральне життя всієї республіки. Послаблення адміністративно-ідеологічного тиску на театральне мистецтво й драматургію відкривало нові можливості для їхнього якісного зростання.

Театральне мистецтво України другої половини 1980-х рр. було представлене передусім роботами таких режисерів, як Роман Віктюк, Сергій Данченко, Богдан Жолдак, Станіслав Мойсеєв, Федір Стригун. Хоча українська драматургія зазвичай ще не відбивала всіх суперечностей життя, репертуар театрів, їхня режисура ставали дедалі гострішими, спрямованими на висвітлення реальних проблем і суспільно привабливими. У драматургії також поволі розгорталися оновлювальні процеси. На українській сцені з'явилися нові цікаві й оригінальні п'єси, як-от: «Візаві», «Кафедра» Валерії Врублевської, «Чотири жінки біля ставу» Юрія Бедзика, «Залізні солдати» Василя Босовича, «Злива» Олексія Коломійця, «Наближення» Юрія Щербака. Наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. Іван Драч відродив в українському театрі драматичну поему, написавши п'ять творів цього жанру. Плідно виявила себе так звана нова генерація українських драматургів; крім уже згаданих Василя Босовича, Валерії Врублевської, Юрія Щербака, ще варто назвати Ларису Хоролець, Ярослава Стельмаха, Ярослава Верещака, Анатолія Крима. У цей період з'являлися вистави на християнські теми, немало творів було присвячено молоді і, власне, «молодіжній» проблематиці. В Україну почала повертатися драматургія українського зарубіжжя.

Нового рівня досягла акторська майстерність Богдана Ступки, Нонни Копержинської, Віктора Івченка, Степана Олексенка, Генріха Осташевського, Віталія Розстального, Миколи Рушковського, Віталія Савчука, Сергія Бичка, Петра Рачинського, Валерії Чайковської, Володимира Маляра, Таїсії Литвиненко,

Анатолія Хостікоєва, Григорія Шумейка, Богдана Бенюка, Михайла Задніпровського, Якова Сиротенка, Бориса Романицького, Богдана Козака та ін. Театр нарощував свій творчий потенціал, поширював нові морально-духовні й естетичні цінності, поглиблюючи самосвідомість народу.

Крізь «залізну завісу» прокладав собі шлях до вітчизняного та зарубіжного глядача український кінематограф. У другій половині 1980-х — на початку 1990-х рр. в Україні було створено фільми «Астенічний синдром» (1989) Кіри Муратової, «Хорони мене, мій талісмане!» (1986) і «Філер» (1987) Романа Балаяна, «Самотня жінка бажає познайомитись» (1986) В'ячеслава Криштофовича, «Нові пригоди янкі при дворі короля Артура» (1988) Віктора Греся, «Камінна душа» (1989) Станіслава Клименка та ін. У 1987 р. вийшов у прокат створений ще в 1960-ті рр. фільм Юрія Іллєнка «Криниця для спраглих». На зламі 1980–1990-х рр. з'являється нове покоління українських кінематографістів, як-от: Андрій Дончик, Галина Шигаєва, Світлана Іллінська, Анатолій Матешко, Сергій Лисенко, Сергій Буковський, Олександр Роднянський та ін., які з різним ступенем мистецької майстерності фіксували занепад ідеології правлячої партії, духовну кризу радянського суспільства. Низка фільмів відобразили драму і трагедію, біль і мужність Чорнобиля.

Важливе значення для осмислення трагічних сторінок історії мала картина Олеся Янчука «Голод-33» (1991), знята за мотивами «Жовтого князя» Василя Барки і показана в переддень усеукраїнського референдуму про державну незалежність України на першому каналі українського телебачення. Уперше з такою силою засобами кінематографії було відтворено жахливі події, які катастрофічно позначилися на долі нації і так довго замовчувалися. Фільм привернув увагу широких глядацьких кіл і мав значний суспільний резонанс.

Міжнародне визнання здобула кінострічка «Лебедине озеро. Зона» режисерів Сергія Параджанова та Юрія Іллєнка, яка на Каннському міжнародному фестивалі в 1990 р. уперше в історії українського кіно була удостоєна двох головних призів Міжнародної федерації кінематографічної преси. Осмислення націо-

нальної історії, культури і духовності ставало однією з провідних тем українського кінематографа.

Для підтримки українського кіно в 1991 р. постановою Кабінету Міністрів України було створено державний фонд української кінематографії, керівником якого призначено відомого кінорежисера Юрія Іллєнка.

У другій половині 1980-х рр. увиразнився процес звільнення образотворчого мистецтва від ідеологічного більшовицького диктату, прискорилося формування нових художніх напрямів, на авансцену мистецького життя вийшло немало нових талановитих художників. До арт-простору України поверталися митці андеґраунду, представники неофіційного мистецтва. Мистецькі кола України дістали змогу ознайомитися з доробком художників-емігрантів, творчістю митців української діаспори. Розгорнулася стихійна виставкова діяльність. Відкривалися запасники державних музеїв, експонувалася велика кількість невідомих за радянських часів робіт.

Відроджувався рух об'єднання художників за певним спрямуванням. Почали виникати альтернативні до офіційної Спілки художників України організації митців. Зокрема, у Львові наприкінці 1980-х рр. постав Клуб українських митців, що утвердився як самодостатня інституція, об'єднавши художників різних профілів і мистецтвознавців. Клуб задекларував орієнтацію на європейський художній простір і національні цінності. Тоді ж у Львові виникло об'єднання художників «Шлях», у Києві — «Погляд», у Тернополі — «Хоругва». З'являються й розпочинають самостійне життя приватні галереї: «Триптих» (1988), «Совіарт» (1988), «Ойкумена» (1989), «Інкоарт» (1989), «Українська національна галерея» Градобанку (1991).

Одним із організаторів мистецького життя України став центр сучасного мистецтва «Совіарт». У 1988 р. він організував радянсько-американську виставку сучасного мистецтва, а в 1989 р. — виставку творів молодих художників України «21 погляд», яка експонувалася в Києві та Харкові. Інтерес викликала й велика виставка «Українське маляARTство 1960–1980-х років: три покоління українського живопису», представлена в датських містах

Оденсе і Копенгагені в 1990 р. Уперше на Заході демонструвалося українське мистецтво в такому масштабі. Того ж року виставка творів українських художників була організована й у Мюнхені.

До мистецького процесу й громадської діяльності долучаються художники, творчість яких була перервана репресіями і переслідуваннями (Опанаса Заливахи) або не визнавалася (Івана Марчука). Так, Опанас Заливаха експериментував у царині станкової та монументальної пластики, розробляв дизайнерські проекти інтер'єрного оформлення. У 1987 р. художник став одним із ініціаторів створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ), здійснював художнє оформлення журналу «Український вісник». У 1988 р. після багаторічних заборон влаштовано його персональні виставки в Івано-Франківську, Львові, 1989 р. — у музеї Тараса Шевченка у Києві, згодом — у Торонто, Лондоні та Нью-Йорку.

До 1988 р. Спілка художників офіційно не визнавала творчість Івана Марчука, хоча він мав на той час понад 15 експозицій у різних містах колишнього СРСР. І лише широке визнання митця за кордоном спричинило прийняття його до Спілки художників СРСР. 1990 р. відбулася його перша офіційна виставка в Києві — у Державному художньому музеї українського образотворчого мистецтва.

Багатогранною й активною була культурна й громадська діяльність народного художника, скульптора, живописця, графіка і народознавця, збирача народних скарбів Івана Гончара. Художник зібрав унікальну в історії людства приватну колекцію рідкісних фотографій, видань, народного вбрання, рушників, килимів, писанок, творів живопису, козацьких обладунків та ікон. Своєю творчістю, своїм мистецтвом, зібраними скарбами він формував національну свідомість, гартував борців за незалежність і наближав її.

У період перебудови з Івана Гончара було знято тавро «українського націоналіста». Заснований ним громадський музей народного мистецтва продовжував благородну місію важливого осередку національно-культурного відродження. Іван Гончар

натхненно пропагував мистецтво, традиційну культуру українського народу. У музеї формувалася велика плеяда митців, які прагнули у своїй творчості продовжувати традиції українського народного мистецтва. «Іван Гончар — скульптор, нащадок гайдамацького руху, який був сповнений молодечого духу, — згадував Володимир Данилейко, поет, композитор, фольклорист. — У той час його дім-музей став осередком пробудження національної свідомості українців із різних земель: Донбасу, Карпат, Волині, Поділля, Полісся. Мені, як і багатьом тодішнім сучасникам, довелося гуртуватися в домі Івана Макаровича. Познайомилися ми через гурт «Гомін», на схилах Дніпра. Гурт заходив до нього в дім — там лунали слова класиків української літератури, починаючи від Івана Вишенського та Самійла Величка й закінчуючи моїм побратимом по літстудії університету Василем Симоненком. Це був чудовий, незабутній час»[24].

У 1989 р. Іван Гончар став лауреатом Державної премії імені Тараса Шевченка, а в 1991 р. — народним художником України. Тоді ж, у 1991 р., через кілька днів після обрання Президентом України Леоніда Кравчука, відбулася зустріч останнього з Іваном Гончаром, на якій обговорювалося питання розвитку мистецтва і створення на основі колекції художника державного музею. Результатом зустрічі стало доручення Президента України щодо створення музею Івана Гончара та виділення для його розміщення будинку колишнього військового генерал-губернатора по вул. Січневого повстання, 29[25]. Так творчість і діяльність великого громадянина і художника стала на службу молодій державі.

Процес національно-культурного відродження, характерний для України другої половини 1980-х рр., охоплював усі сфери життя суспільства. Не оминув він і церкви та релігії.

---

[24] Цит. за: Україна молода. — 2011. — 27 січня.

[25] *Гайдук М.* Подвижництво художника... // Демократична Україна. — 1996. — 6 лютого.

3. Релігійний ренесанс

Загострення соціальних проблем, втрата багатьма громадянами старих ідеологічних орієнтирів і пошуки духовної опори в житті закономірно вели до зростання церковно-релігійного чинника в суспільстві. На хвилі національно-культурного й духовного піднесення, поступового зняття заборон на релігійне життя відбувалося повернення до традиційних духовних цінностей, урізноманітнення його форм. Якщо в середині 1980-х років в Україні діяло 5,5 тис. релігійних громад 8 різних конфесій і напрямів, то у 1988 р. — 6 тис. громад 14 різних віросповідань[26]. Наростала тенденція до усамостійнення православної церкви і легалізації заборонених раніше церков. Ще зі сталінських часів єдиною панівною церквою в СРСР була Російська (офіційно — Руська) православна церква (РПЦ).

Фундаментом державного будівництва для російсько-радянської імперської думки негласно залишалася тріада: «православ'я — самодержавство — народність». Фактично відновивши в радянських умовах самодержавство, розвинувши народність в обсязі, який не був доступний Російській імперії від другої половини XIX ст., радянські керівники вже в другій половині XX ст. і православну церкву підпорядкували, по суті, великодержавним інтересам, перетворили її на ідеологічний підрозділ КПРС, ефективний інструмент колонізації. Попри всі видимі суперечності між двома релігіями — православ'я і комунізмом, Російська православна церква у повоєнний період знайшла своє місце в системі радянської влади, утвердившись як один із державних інститутів, а згодом перетворилася на рівні підсвідомості в складову життєвого світу «совєтської людини».

В Україні радянська влада, як властиво окупаційній владі, жорстоко розправилася з Українською автокефальною православною церквою (УАПЦ) та Українською греко-католицькою церквою (УГКЦ), а в середовищі православних священиків придушувала будь-які прагнення до автономії чи інакодумства.

---

[26] Портрет України. — К., 2000. — С. 53.

Однак перебудовчі процеси торкнулися й церковно-релігійної сфери. Свідченням цього стало відзначення 1000-річчя хрещення Руси-України влітку 1988 р., у якому взяла участь значна кількість релігійних діячів з усього світу. У Київському театрі опери та балету імені Тараса Шевченка відбувся урочистий акт і святковий концерт; у Володимирському соборі й Києво-Печерській лаврі — урочиста літургія; біля пам'ятника Володимиру на Володимирській гірці — подячний молебень, а в усіх церквах і монастирях — урочисті богослужіння.

Річниці запровадження християнства на Русі була присвячена й велелюдна міжнародна церковно-історична конференція. Урочистості позитивно вплинули на підвищення національної свідомості, зростання інтересу до історії українського народу та його культури. У наступному році в Києво-Печерській лаврі була відкрита духовна семінарія — новий середній навчальний духовний заклад, розрахований на чотирирічний курс навчання. У ньому передбачено було викладання української мови і літератури як окремого предмета. У 1990 р. в Україні вперше за сімдесят років на державному рівні святкували Різдво Христове. 7–9 січня стали неробочими днями.

На хвилі революційного ентузіазму повсюдно відкривалися нові церкви. Храми і культові приміщення, що використовувалися не за призначенням, поверталися вірянам. За три роки в республіці збудовано або реконструйовано 105 церков та молитовних будинків[27].

У другій половині 1980-х років в Україні розгорнувся масовий рух за вихід Української греко-католицької церкви з підпілля та відродження Української автокефальної православної церкви. Уже з початком перебудови їхні прихильники почали все частіше заявляти про себе. У Галичині розгорнувся масовий рух за легалізацію УГКЦ. Під гаслами легалізації цієї церкви виступили досить різнорідні сили, радикалізувалося місцеве населення. Влада займала непоступливу позицію щодо вирішення цієї проблеми аж до кінця 1980-х рр., оскільки вбачала в УГКЦ вагомий

[27] Вісті з України. — 1988. — № 26, червень.

чинник децентралізаційних тенденцій, посилення національного руху. Водночас негативне ставлення до унії неодноразово виражав у цей період Московський патріархат та керівництво Українського екзархату, які бачили в ній небезпеку для РПЦ (в Галичині знаходилося близько п'ятої частини всіх її парафій). Щоб стати на заваді майбутній легалізації УГКЦ, влада форсовано передавала пустуючі храми РПЦ з метою недопущення туди греко-католиків.

Протягом 1986–1987 рр. із тюрем було звільнено низку релігійних в'язнів, які на волі вели боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті. Виходили з підпілля українські греко-католицькі священики, ченці та громадські світські діячі. 4 серпня 1987 р. частина єпископату і кліру УГКЦ повідомила Папі Римському Іоанну-Павлу II про вихід з підпілля. У заяві на його ім'я вони писали: «Ми, єпископи, священики, ченці, черниці й вірні Католицької церкви в Україні, що нижче підписалися, у зв'язку з перебудовою в СРСР і більш сприятливими умовами, що склалися, а також у зв'язку з ювілеєм тисячоліття хрещення України, вважаємо за недоцільне продовжувати перебувати в підпіллі, а тому просимо Вашої Святості сприяти всіми можливими засобами справжній легалізації Української католицької церкви в СРСР»[28].

У грудні 1987 р. на основі «ініціативної Групи в справі захисту прав віруючих та Церкви», яка діяла з 1982 р. під проводом Йосипа Терелі, був створений Комітет захисту Української католицької церкви. Його очолив щойно звільнений з ув'язнення політичний і релігійний дисидент Іван Гель. Як правозахисна організація священнослужителів і віруючих УГКЦ, Комітет ставив за мету відновлення УГКЦ в СРСР. Він об'єднав навколо себе впливових політичних і релігійних діячів, виробив обґрунтовану тактику боротьби за легалізацію греко-католицьких громад в Україні. Комітет розпочав видавати нецензуровані журнали «Християнський голос» і «Експрес-хроніка», у яких з об'єктивних позицій висвітлювалася політика радянської держави у сфері

[28] *Камінський А*. На перехідному етапі. — Мюнхен, 1989. — С. 507.

релігій. Протягом 1988–1989 рр. він організував масові богослужіння в знятих владою з реєстрації культових спорудах і святих місцях, маніфестації і демонстрації у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Стрию та інших містах Західної України, а також сприяв підготовці петиційних кампаній, численних звернень до органів державної влади з вимогами реабілітації УГКЦ. Використовуючи підтримку неукраїнських дисидентських груп у Радянському Союзі, Комітет почав також надавати західним засобам масової інформації письмові та записані аудіо- та відеокасети доказів існування масової підтримки для відновлення УГКЦ.

Прихильники й активісти уніатської церкви створювали групи із залученням різних прошарків населення шляхом об'єднання їхніх представників у Марійському товаристві (на честь діви Марії) «Милосердя». Товариство організовувало зібрання прихильників УГКЦ на території Миколаївської церкви і собору св. Юра у Львові, біля пам'ятника Івану Федорову. У них брали участь В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь, Іван Гель, Степан Хмара, які виступали на захист УГКЦ, за свободу совісті.

Члени Комітету захисту католицької церкви намагалися на екуменічній основі налагодити відносини з Російською православною церквою. Але безуспішно. Радянське керівництво як у Москві, так і в Україні, яке заперечувало існування Української греко-католицької церкви, відкидало ініціативи щодо її легалізації. Неодноразово лунали заяви, що легалізація УГКЦ є внутрішньою справою Російської православної церкви, а вона — проти будь-яких змін існуючого становища в Західній Україні. Влада наголошувала, що УГКЦ не є релігійною організацією, а «виключно політичною», «націоналістичною» й «сепаратистською» і тому не підлягає реєстрації як релігійна. Органи КДБ СРСР всіляко перешкоджали діяльності ініціаторів, активістів і учасників петиційних кампаній за легалізацію УГКЦ. Лише протягом 1988 р. ними виявлено 839 авторів і розповсюджувачів «матеріалів ворожого характеру»[29]. Наміри режиму полягали в

[29] *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). — К., 2000. — С. 536.

тому, — зазначає Олександр Бойко, — щоб або розчинити УГКЦ у рамках чинних в СРСР РПЦ чи Католицької церкви, або ж створити слабку релігійну структуру без зовнішньої підтримки[30].

Категорично проти скасування сталінської заборони на діяльність Української греко-католицької церкви й повернення їй довоєнного статусу, а також проти виходу примусово «приєднаних» до Московського патріархату уніатських єпархій та парафій в Галичині та Закарпатті виступила, як зазначалося, Російська православна церква, яка в умовах перебудови зміцнилась і діяла спільно й відкрито зі світською владою.

Улітку 1988 р. владними структурами СРСР були прийняті нові рішення щодо обмеження громадських ініціатив трудящих, зокрема про збори і демонстрації «без дозволу». Вони були спрямовані як проти українського духовенства, так і проти світських активістів, накладаючи на них дуже великі штрафи й суворі адміністративні покарання. Наприкінці 1988 р. влада, реагуючи на прагнення легалізувати Українську греко-католицьку церкву, передала понад 700 закритих раніше уніатських церков православним громадам. Причому ці «громади» могли складатися лише з 20 осіб. Саме така кількість вірян мала право направити подання на реєстрацію релігійної громади. І це робилося передусім у тих місцевостях, де переважали греко-католики, чим умисне провокувався соціальний конфлікт на релігійному ґрунті.

Процеси в середовищі уніатського духовенства і вірян, як зазначалося, постійно перебували під пильним оком радянських спецслужб. Аналізуючи ситуацію, вони пропонували партійним органам конкретні заходи для недопущення легалізації УГКЦ. Так, 7 квітня 1989 р. управління КДБ по Львівській області направило до Львівського обкому КПУ спеціальне інформаційне повідомлення, у якому серед іншого пропонувало заходи для недопущення масових зібрань на захист УГКЦ. Основними засобами перешкоджання визнавалися постійний психологічний вплив на організаторів та активних учасників масових зібрань,

---

[30] Див.: *Бойко О.Д.* Боротьба за реабілітацію УГКЦ у добу перебудови // Нова політика. — 2002. — № 1. — С. 28–31; № 2. — С. 18–20.

посилення адміністративної відповідальності й розгортання масованої пропаганди. Цікаво, що до цієї роботи передбачалося залучати й духовенство РПЦ. «Шляхом прямих контактів відповідальних працівників радянських органів і апарату Уповноваженого у справах релігії з керівниками Львівсько-Дрогобицької єпархії націлити духовенство РПЦ на активну протидію уніатам і націоналістам на основі християнського віровчення, канонів РПЦ, використання історичних фактів про нав'язування унії українському народові. У необхідних випадках надавати священикам РПЦ можливість використання засобів масової інформації»[31].

Радянські спецслужби серйозно опікувалися проблемою зміцнення позицій РПЦ в Західній Україні. Вони пропонували «в терміновому порядку вирішити питання щодо відправлення богослужінь українською мовою», збільшити випуск релігійної літератури українською мовою. Визнавалося також за доцільне «продовжити публікації в засобах масової інформації, які компрометують «комітет із захисту УКЦ» і його членів, націоналістично налаштованих осіб... Особливу увагу звернути на виховну роботу в сільській місцевості...»[32].

Згаданий документ засвідчує, як єдиним фронтом проти Української греко-католицької церкви, українського народу та його духовності діяла і Комуністична партія, і радянська держава, і її спецслужби, і Російська православна церква.

У січні 1989 р. уперше за післявоєнний період на подвір'ї собору Святого Юра у Львові відбулася греко-католицька відправа в пам'ять про Акт злуки українських земель у січні 1919 р. Греко-католики заявили про свою незгоду з «русифікацією релігійного життя», виступили за незалежність від Московського патріархату та «створення суверенної соборної християнської української держави».

---

[31] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України. — С. 318–319.

[32] Там само. — С. 319.

У травні 1989 р. боротьба за легалізацію УГКЦ набула відкритої форми. 16 травня 1989 р. чотири греко-католицьких єпископи та 10 священиків подали звернення до Михайла Горбачова, у якому декларували підтримку його реформам, спростовували сто шістдесят політичних звинувачень на адресу церкви та вимагали легалізації УГКЦ. Це саме питання було поставлене у Верховній раді СРСР депутатами Ростиславом Братунем, Олесем Гончаром, Борисом Єльциним, Андрієм Сахаровим, Сергієм Аверинцевим та ін. Його висвітлювали загальносоюзні засоби масової інформації — «Огонек», «Аргументы и факты», «Новое время», «Московские новости». На підтримку УГКЦ також виступили неформальні об'єднання — «Меморіал», Українська Гельсинська Спілка, навіть прогресивна частина російських православних священиків — Гліб Якунін, Георгій Едельштейн та ін.

Кульмінаційною подією в боротьбі за відновлення діяльності Української греко-католицької церкви стали масові молебні та богослужіння. Так, лише у Львові та області з квітня до серпня 1989 р. їх проведено понад 20 тис.[33] 17 вересня 1989 р. у Львові відбулося чергове богослужіння та маніфестація, у якій взяло участь майже 200 тис. осіб. Резонансним було й перманентне голодування єпископів, священиків та активістів (понад 400 осіб) у Москві, що тривало з 19 травня до 24 листопада 1989 р.

На захист УГКЦ, її права на легальну діяльність виступили численні міжнародні релігійні та правозахисні організації. А найбільш авторитетним для радянського керівництва було слово Ватикану. 5 жовтня 1989 р. Папа Римський на Синоді українських католицьких священиків у Римі заявив, що радянська демократизація не буде повною без легалізації УГКЦ[34].

У питанні УГКЦ шукали порозуміння провідники і православної, і католицької церкви. Ще 25 серпня 1989 р. у папській літній резиденції в Кастель Гандельфо відбулася зустріч Папи Іоанна-Павла II та делегації РПЦ на чолі з патріаршим екзархом

---

[33] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. — С. 420.

[34] *Камінський А*. На перехідному етапі. — С. 511, 539.

України митрополитом Київським і Галицьким Філаретом. На ній йшлося про те, що уніатська проблема в СРСР перешкоджає поглибленню взаємин між православними та католиками[35]. На початку листопада 1989 р. Москву відвідала делегація з Рима. Одним із обговорених питань була проблема греко-католиків[36].

Проте вже в цей період ситуація в Галичині, як зазначалося, вийшла з-під контролю РПЦ. Священний синод цієї церкви в заяві від 15 грудня 1989 р. назвав її трагічною[37], а Патріарх Московський і всієї Русі Пімен направив 20 грудня 1989 р. телеграму на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР, у якій звертав увагу на події в Галичині[38]. Активність греко-католиків дуже турбувала керівництво РПЦ.

Між тим, масовий рух за легалізацію УГКЦ в Україні, його широка підтримка міжнародним співтовариством, Папою Римським Іоанном-Павлом II істотно змінили ситуацію. 1 грудня 1989 р. голова ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР Микола Колесник за кілька годин до зустрічі Михайла Горбачова з Іоанном-Павлом II був змушений прилюдно заявити про надання греко-католицьким громадам права реєстрації нарівні з іншими релігійними конфесіями[39]. Це дало змогу вже в січні 1990 р. скликати у Львові собор УГКЦ, який проголосив легалізацію УГКЦ, визнав рішення Львівського псевдособору 1946 р. неканонічними та незаконними. Перед світською владою було порушено питання про повернення всіх раніше забраних храмів і

---

[35] Встреча с Папой Иоанном Павлом II // Журнал Московской Патриархии. — 1990. — № 1. — С. 34.

[36] Визит делегации из Ватикана // Журнал Московской Патриархии. — 1990. — № 3. — С. 5.

[37] Заявление Священного Синода Русской православной церкви в связи с ситуацией в Западных областях Украинского экзархата // Журнал Московской Патриархии. — 1990. — № 3. — С. 2–3.

[38] К событиям в Ивано-Франковске и других регионах Западной Украины // Журнал Московской Патриархии. — 1990. — № 3. — С. 3.

[39] *Драбинко А*. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). — К.: Изд. Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 2002. — С. 13.

церковного майна, включаючи архів та бібліотеку митрополита Андрія Шептицького.

Щоб врегулювати питання діяльності греко-католиків і нормалізувати відносини між ними і православними, з 12 до 17 січня 1990 р. відбулися переговори між делегацією РПЦ та Римо-католицькою церквою[40]. Переговорники прийняли «Рекомендації з нормалізації відносин між православними і католиками східного обряду в Західній Україні», які схвалили Папа Іоанн-Павло II та Архієрейський собор РПЦ[41]. Однак вони не були втілені в життя повною мірою.

На практиці процес повернення УГКЦ до релігійного життя республіки набув нового потужного імпульсу. У січні 1990 р. греко-католицькими стали 370 храмів[42]. На 1 лютого 1990 р. до Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР було подано заяви на реєстрацію від 435 греко-католицьких громад. Незабаром на західноукраїнських землях почали легально діяти понад 2 тис. греко-католицьких парафій[43]. Греко-католикам була передана пам'ятка історії світового значення — Львівський собор Святого Юра.

У березні 1991 р. в Україну з еміграції повернувся архієпископ Мирослав Любачівський, який ще в 1984 р. очолив Українську греко-католицьку церкву. Мирослав Іван Любачівський — визначний релігійний діяч, богослов, який здобув у свій час освіту в

---

[40] Коммюнике встречи представителей Римско-католической и Русской православной церкви // Журнал Московской Патриархии. — 1990. — № 4. — С. 59.

[41] Рекомендации по нормализации отношений между православными восточного обряда на Западной Украине // Журнал Московской Патриархии. — 1990. — № 5. — С. 8–9.

[42] Сучасна релігійна ситуація в Україні / НАН України. Ін-т філософії. Відділення релігієзнавства; ред. кол.: П.І. Косуха (відп. ред.) та ін. — Ч. І. — К., 1994. — С. 60.

[43] *Марчук Василь*. Історія греко-католицької церкви: концепція дослідження // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XX століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді і повідомлення. — Чернівці: Рута, 2001. — Т. 2. — С. 63.

українській католицькій богословській академії у Львові та Інсбруцькому університеті в Австрії. У 1938 р. його висвятив на священика митрополит Андрій Шептицький. У перші роки священства майбутній кардинал навчався в папському біблійному інституті і в григоріанському університеті в Римі, де захистив докторську дисертацію з богослов'я і філософії; у радянські часи служив в українській діаспорі в США. У 1979 р. Папа Іоанн-Павло II номінував його архієпископом — митрополитом Філадельфійським; він став першим греко-католицьким архієреєм, якого рукоположив сам Папа Римський. В історії УГКЦ кардинал Любачівський — п'ятий з черги ієрарх Церкви, який носив титул кардинала Вселенської Церкви.

З поверненням Мирослава Івана Любачівського в Україну значно активізувався процес відновлення структур та розбудови УГКЦ. Греко-католицька мережа хоча повільно, однак невпинно почала поширюватися в центр і на схід України. Українська греко-католицька церква вже за легальних умов продовжила боротьбу за духовне відродження українського народу й незалежність України. Її вплив серед населення посилювався пропорційно втраті його та авторитету партійними організаціями.

Одночасно з Українською греко-католицькою церквою відроджувалась і Українська автокефальна православна церква, заборонена радянською владою ще в 1930-ті роки. На відміну від УГКЦ, ця Церква не мала в УРСР жодних інституційних, в т. ч. підпільних структур. Її базою були церковні громади, що представляли Російську православну церкву. В Україні РПЦ мала особливо розвинуту мережу громад — удвічі більшу, ніж у Росії. Майже половина православних церков знаходилась у західних областях. Саме там напередодні відзначення 1000-ліття Хрещення Руси–України розпочався процес відродження УАПЦ. 15 лютого 1989 р. у Києві за підтримки проукраїнських сил почав діяти ініціативний комітет із відновлення Української автокефальної православної церкви в Україні[44]. Його діяльність була

[44] *Жуковський А., Субтельний О.* Нариси історії України. — Львів, 1992. — С. 203.

спрямована на відродження УАПЦ і реєстрацію громад. Незабаром це дало свої результати. 19 серпня 1989 р. парафія святих Петра і Павла Російської православної церкви у Львові, очолювана протоієреєм Володимиром Яремою, оголосила про свій розрив із РПЦ і про перехід до УАПЦ. Згодом іще дві львівські парафії зробили те саме, а пізніше ці кроки повторили кілька десятків парафій у всій Галичині. 22 жовтня 1989 р. провід УАПЦ очолив колишній єпископ Житомирський і Овруцький РПЦ, галичанин Іван Боднарчук. На початок 1990 р. УАПЦ налічувала близько 200 галицьких парафій.

Довершив процес відродження УАПЦ Всеукраїнський православний собор, який відбувся 5–6 червня 1990 р. у Києві. У ньому взяли участь понад 700 осіб, у тому числі 7 єпископів і понад 200 священиків. Собор проголосив відродження УАПЦ, затвердив Статут та обрав Патріархом Київським і всієї України керівника північноамериканської митрополії УАПЦ, митрополита Мстислава (Скрипника) (1898–1993). У дні проведення Собору йому не був дозволений в'їзд в Україну і патріархом Мстислав обраний заочно. Своїм обранням Патріарх Мстислав об'єднав УАПЦ в Україні з УАПЦ у США та діаспорі.

Собор Української автокефальної православної церкви висвітлив непрості стосунки з РПЦ та УГКЦ. Зокрема, він звинуватив РПЦ у русифікації, відірваності від народних мас, наполягав на усуненні її від вирішення майнових питань у Західній Україні[45]. Було зафіксовано й факт прямого протистояння між прибічниками УАПЦ та вірними УГКЦ.

2 жовтня 1990 р. УАПЦ була зареєстрована органами радянської влади в Україні, а 18 листопада в Соборі Святої Софії в Києві відбулася інтронізація митрополита Мстислава на Патріарха Київського і всієї України. Тоді в особі Київського Патріархату була відновлена в Україні автокефальна церква. Однак міжконфесійне протистояння продовжувалося. Досить сильним щодо міжконфесійної напруги був 1991-й рік. Тоді стало більш

---

[45] *Бондаренко В*. Українська автокефальна церква: процес становлення // Людина і світ. — 1990. — № 8. — С. 15–17.

зрозуміло, що без посередників згасити міжконфесійні конфлікти проблематично. Таку роль, зокрема, взяли на себе тодішній голова Верховної Ради Леонід Кравчук і голова Народної Ради Ігор Юхновський. Останній провів кілька робочих зустрічей представників різних конфесій з метою встановлення між ними злагоди та співпраці. Оргкомітет, який очолював Ігор Юхновський, виступив ініціатором створення на громадських засадах Української релігійної ради. За пропозицією Леоніда Кравчука 19–20 листопада 1991 р. у Києві був проведений Всеукраїнський міжрелігійний форум. У його роботі взяли участь представники основних релігійних об'єднань[46].

Паралельно з цими подіями в українському Екзархаті РПЦ набирали сили відцентрові процеси, спрямовані на дистанціювання від московського церковного центру. Очолював цей рух митрополит Київський Філарет (Денисенко). Занепокоєна бурхливим процесом національного відродження в Україні, РПЦ змушена була піти на певні поступки. Архієрейський собор РПЦ, який відбувся в кінці січня 1990 р., вирішив надати деяку самостійність православним структурам РПЦ в Україні. Згідно з «Положенням про Екзархат Московського Патріархату», Український екзархат отримував назву — Українська православна церква. У межах екзархату вища законодавча й виконавча влада належала Синоду екзархату, який був підзвітний Синоду РПЦ. Останній міг скасовувати та змінювати постанови Синоду УПЦ. За Синодом РПЦ залишалася прерогатива затвердження правлячих та вікарних архієреїв[47]. Отримання обмеженої самостійності УПЦ мало служити задоволенню національних почуттів віруючих.

Проте в цей період в Україні критика РПЦ та УПЦ з боку національних сил не тільки не припинилася, а й посилилася. РПЦ

---

[46] *Бондаренко В., Єленський В.* Церква й українське суспільство на новому етапі // Людина і світ. — 1992. — № 3. — С. 20.

[47] Документи Архієрейського Собору Руської православної церкви: Положення про екзархати Московського Патріархату // Православний вісник. — 1990. — № 4. — С. 9–12.

звинувачувалася в підтримці колоніального статусу України, у русифікації українського народу. Тому було необхідно зробити низку подальших кроків, щоб реально зміцнити позиції РПЦ в Україні, послабити нападки з боку національних сил на неї. У той самий час екзарх РПЦ в Україні митрополит Філарет, який програв Алексію II на виборах Патріарха Московського і всієї Русі, прагнув зміцнити свої позиції.

У липні 1990 р. на засіданні Синоду УПЦ було прийнято «Звернення єпископату Української православної церкви до Святійшого патріарха Московського і всієї Русі Алексія II та Священного Синоду Руської православної церкви», у якому йшлося про погіршення ситуації навколо УПЦ та подавалася програма суверенізації православних структур в Україні[48]. Архієрейський собор УПЦ (25–27 жовтня 1990 р.) розглянув проблему і прийняв позитивне рішення щодо УПЦ[49]. 25 жовтня 1990 р. предстоятелю УПЦ була вручена «Грамота Алексія Другого Божою милістю Патріарха Московського і всієї Русі митрополиту Київському і всієї України Філарету», у якій йшлося про те, що відтепер УПЦ є «незалежною і самостійною у своєму управлінні»[50]. Згідно з цим документом, УПЦ отримувала автономний статус. Проте до повної автокефалії було ще далеко.

Проголошення незалежності Україною спонукало керівництво УПЦ до здійснення подальших кроків у напрямку суверенізації цієї церкви. Його в цьому прагненні підтримували українські керівники. У жовтні 1991 р. Голова Верховної Ради України

---

[48] Засідання Синоду Української православної церкви // Православний вісник. — 1990. — № 10. — С. 2.

[49] Документы Архиерейского Собора Русской православной церкви: Определение об Украинской Православной Церкви // Журнал Московской патриархии. — 1991. — № 2. — С. 2.

[50] Грамота Алексия Второго Божею Милостью Патриарха Московского и всея Руси митрополиту Киевскому и всея Украины Филарету // Журнал Московской патриархии. — 1991. — № 2. — С. 2.

Леонід Кравчук звернувся до Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II з проханням сприяти наданню автокефалії УПЦ[51].

Водночас спостерігалася активізація керівництва РПЦ у напрямку збереження свого впливу на православні структури, що знаходилися на території інших республік СРСР, які проголосили незалежність. 22 жовтня 1991 р. Священний Синод РПЦ прийняв заяву, у якій намагався закріпити свої права. У заяві зазначалося, що суспільні процеси останніх років та, як їхній наслідок, геополітичні зміни «мають свою закономірність та історичне пояснення, у принципі не повинні впливати на внутрішнє життя церкви»[52]. Регіон поширення православних структур у межах колишньої держави керівництво РПЦ оголосило «канонічною територією своєї Церкви». Документ наголошував: «… Патріархат — це не політичне, не національне і навіть не географічне поняття. Патріархат є церковно-канонічною реальністю, що утворена для підтримки єдності та соборності церковних структур, що входять до нього. Московський патріархат і далі буде йти шляхом зміцнення єдності й соборності єпархій та їх об'єднань, що входять до нього»[53]. Таким чином, Московська патріархія висловила своє ставлення до прагнення православних структур, що діяли в інших республіках, отримати автокефалію. Проте керівництво УПЦ за підтримки української влади все ж зробило низку кроків в намаганні перетворити свою церкву в автокефальну.

1–3 листопада 1991 р. у Києво-Печерській лаврі відбувся Помісний собор УПЦ, на якому було прийнято рішення звернутися до священноначалія РПЦ з питання дарування Українській православній церкві повної канонічної незалежності, тобто

---

[51] Письмо Председателя Верховного Совета Украины Л. Кравчука Патриарху Московскому и всея Руси Алексию II // Неправда московских анафем / Упор. Ігумен Димитрій (Рудюк). — К., 1999. — С. 254–255.

[52] Цит. за: *Бондаренко В.* Православ'я в Україні: розкол замість автокефалії // Людина і світ. — 1992. — № 9–10. — С. 2–3.

[53] Там само. — С. 3.

автокефалії[54]. Керівництво РПЦ на цей раз зайняло більш непоступливу позицію. На небажання Московської патріархії надати автокефалію впливала низка чинників. Передусім це небажання втратити тисячі парафій. У серпні 1990 р. в Україні діяло в понад два рази більше, ніж у Росії, православних громад. Таким чином, втрата двох третин громад була б для РПЦ не просто відчутною, а катастрофічною. Свою роль зіграв також і політичний момент: бажання політичної верхівки Росії впливати на події в Україні за допомогою церкви; а підлеглість УПЦ Московському патріархату дозволяла це робити. Тож досягти повної автономності у складі РПЦ Українська православна церква в той час не зуміла.

Поміж тим, церковно-релігійне життя православних громадян, належних до УПЦ, поступово наповнювалося національним змістом. На найвищому рівні вирішувалося питання про український переклад богослужебної літератури. До 1000-ліття Хрещення Руси була започаткована робота над перекладом українською мовою Святого Письма. З ініціативи митрополита Філарета, палкого прихильника й провідника української ідеї й української державності, до цієї діяльності залучили найкращих філологів та консультантів. На радість віруючих побачив світ і «Новий Завіт», перекладений на українську, що й досі вважається одним із найкращих духовних видань.

Православний рух в Україні не обмежувався боротьбою за свободу совісті й демократизацію церковно-релігійного простору, а й торкався широкого спектру проблем соціального та політичного життя країни. Зокрема, і серед священиків, і серед віруючих було немало тих, хто протестував проти війни Радянського Союзу в Афганістані. Восени 1987 р. диякон із Запорізької області Віктор Пруський оголосив голодування проти участі радянських військ в афганській війні. Непоодинокими були листи, заяви та звернення щодо воєнних дій і загибелі військових. Громадяни об'єднувалися в легальні і нелегальні релігійні організації, прагнучи заявити і відстояти свої права. Одна з них, за

[54] Собор Української православної церкви 1–3 листопада 1991 р. — К.: Вид-во УПЦ, 1992. — С. 35.

даними правоохоронних органів, під назвою «Християнський союз України», діяла в 1986 р. у Києві. Створив її активний діяч православного руху в СРСР, літератор Павло Проценко. Організація виборювала право на свободу совісті в країні[55].

Важливою віхою національного релігійно-церковного відродження в Україні стало прийняття закону «Про свободу совісті та релігійні організації», який було ухвалено Верховною Радою УРСР 23 квітня 1991 р. Відповідно до нього релігійні організації отримали статус юридичної особи; були врегульовані терміни реєстрації релігійних громад, їхнє право на власність. Закон зосередив у собі більшість правових положень, що регулювали загальні питання забезпечення свободи, а також державно-церковні відносини.

За цих умов активізувалися також релігійні громади інших напрямів: римо-католики, євангельські християни-баптисти, Свідки Єгови, адвентисти сьомого дня та ін. У 1990 р. в Україні почали діяти місіонери церкви Ісуса Христа Святих останніх днів. У середині 1991 р. Київським міськвиконкомом зареєстровано її перший статут. Мормони розгорнули активну діяльність в Україні.

Зростання релігійності населення України, відновлення раніше заборонених церков, їхня орієнтація на створення незалежної української церкви засвідчували кризу політики «войовничого атеїзму», яку реалізовував комуністичний режим.

Таким чином, процеси національно-культурного відродження охоплювали все нові й нові сфери, набирали сили і ставали незворотними. До них втягувалися дедалі ширші прошарки населення різних регіонів України. Відродження було багатолюдним і різноликим. Так само, як Олесь Гончар і Михайло Брайчевський, Іван Драч і Дмитро Павличко, Іван Гончар і Леопольд Ященко, В'ячеслав Брюховецький і Мирослав Попович, Володимир Яворівський і Юрій Щербак, брати Михайло і Богдан Горині та

---

[55] *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.* Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х — 1980-ті рр. — К., 2000. — С. 27.

В'ячеслав Чорновіл, до нього включилися тисячі вчителів, лікарів, науковців, літераторів, художників, культосвітніх працівників, священиків. Через гласність і розширення меж свободи слова і друку, творчості, совісті, мітингів і зібрань вони неухильно вели суспільство до відновлення національної історичної пам'яті, до усвідомлення необхідності й історичної доцільності відродження власної держави.

У період перебудови сталася знакова подія: об'єднання потенціалу творчої інтелігенції, яка обстоювала українську культуру, українську мову й історію, і політичних сил, політичного руху, позначеного багаторічною боротьбою з російсько-радянською окупацією. Цього об'єднання дуже боялася влада й намагалася йому перешкодити. Як згадував Іван Драч, влада прагнула не допустити «єднання оцих двох сил: тої сили підземної, так би мовити, яка була десь по тюрмах сиділа, верталася з сибірів, верталася з заслань, і цієї легальної письменницької сили...»[56]. Однак таке єднання в роки перебудови відбулося, що істотно зміцнило державницький потенціал українського суспільства.

[56] *Іван Драч*. Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/610/

Розділ 4.

ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

1. Між Союзом і суверенітетом

Протягом багатьох десятиліть Українська РСР, як і інші союзні республіки, мала формальний суверенітет у складі СРСР. Відповідно, такими були й вибори до вищого законодавчого органу УРСР. Кандидати на виборні посади фактично лише затверджувалися голосуванням. Обираючи депутата, виборці бачили в бюлетені лише одне прізвище. Потім депутати двічі на рік на один-два дні збиралися в залі засідань Верховної Ради й затверджували закони.

У роки перебудови ситуація зазнала корінних змін. Уже під час виборів народних депутатів СРСР у 1989 р. уперше, як зазначалося, було дозволено окремі елементи вільних та альтернативних виборів. Ще більше ситуація змінилася в Україні на час виборів депутатів до Верховної Ради УРСР і місцевих Рад. Вибори в березні 1990 р. стали першими порівняно демократичними парламентськими виборами радянського періоду й останніми до Верховної Ради УРСР.

Передвиборча кампанія на початку 1990 р. стимулювала поширення в суспільстві багатьох ідей і пропозицій, які ще донедавна були заборонені до публічного обговорення. На порядок денний життя поставило завдання відновлення української державності, а також необхідність докорінних змін в економічній сфері та політичній системі. Уперше стали звертати увагу на моральні якості кандидатів. Звичайно, ініціатори реформ були переконані, що Комуністична партія успішно витримає випробування виборами, не послабить, а посилить свої суспільні позиції, збагатить свій кадровий потенціал. Однак союзні 1989 р. та українські 1990 р. вибори, привідкривши шлюзи народної ініціа-

тиви й дії, ще яскравіше продемонстрували глибокі протиріччя між партією і народом, низький інтелектуальний і професійний рівень багатьох функціонерів. За формальними ознаками, кількісними, народні висуванці вибори програли (відповідно до чинного законодавства вони їх і не могли виграти), але за потенціалом, суспільними силами, які стояли за ними, депутати з народу здобули безумовну перемогу.

На виборах 1990 р. до складу обласних рад України не потрапили окремі секретарі обкомів, до відповідних рад — близько 80 перших секретарів міськкомів і райкомів партії та майже 90 голів виконкомів міських і районних рад[1]. У результаті із 442 обраних депутатів Верховної Ради УРСР 111 належали до Демократичного блоку, який здобув перемогу в п'яти областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській. У парламенті було сформовано опозицію — Народну раду, яку очолив академік Ігор Юхновський. Лідером комуністичної більшості — «групи 239» було обрано Олександра Мороза. Головою Верховної Ради УРСР обрано першого секретаря ЦК Компартії Україні Володимира Івашка, а з липня 1990 р. — Леоніда Кравчука. Верховна Рада УРСР нового складу почала працювати як парламент — на постійній основі.

До Ради були обрані відомі на той час громадські та культурні діячі Олександр Бандурка, Сергій Головатий, Ярослав Кендзьор, Михайло Косів, Юрій Костенко, Василь Костицький, Павло Мовчан, Борис Олійник, Віктор Пинзеник, Іван Плющ, Тарас Стецьків, Лесь Танюк, Василь Червоній, Дмитро Чобіт, В'ячеслав Чорновіл, Ігор Юхновський та ін.

Верховна Рада УРСР започаткувала на законодавчому рівні процес відновлення незалежної держави, хоча комуністична більшість потужно протистояла цьому. Вона виступила з осудом рішення Естонії, Латвії та Литви про державний суверенітет. Але після прийняття 11 березня 1990 р. акта Верховної Ради Литовської РСР «Про відновлення незалежності Литовської держави»

---

[1] *Литвин В.М.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-і роки XX ст.). — К.: Наукова думка, 2001. — С. 35.

та декларації про державний суверенітет Російської Федерації 12 червня 1990 р. Верховна Рада УРСР також активізувалася. 28 червня депутати почали розгляд питання про державний суверенітет України. 11 липня голова Верховної Ради УРСР Володимир Івашко, який саме тоді, під час проведення XXVIII з'їзду КПРС, балотувався на посаду заступника Генерального секретаря ЦК КПРС, подав у відставку. Здеморалізована цим кроком комуністична більшість у Верховній Раді погодилася на обговорення й прийняття документа, який підтверджував суверенітет республіки. За ходом дискусії у Верховній Раді УРСР стежила вся Україна. Остаточний текст Декларації про державний суверенітет Української РСР був ухвалений 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням. Він здобув схвалення майже всіх членів Верховної Ради.

Комуністи голосували «за», оскільки під тиском суспільних настроїв XXVIII з'їзд Компартії України тоді ж прийняв резолюцію «Про державний суверенітет Української РСР». На Верховній Раді «проти» висловилися лише чотири депутати й один «утримався».

Українські депутати були «сміливими» тому, що їхні російські колеги першими зробили подібний крок — прийняли 12 червня 1990 р. Декларацію про державний суверенітет Російської Федерації. Таким чином, зі складу СРСР юридично і фактично виходила держава, яка була його опорою, становим хребтом, теоретичною і фактичною базою розвитку. У цій декларації, — зазначав генерал радянської армії, перший заступник керівника КДБ СРСР Філіп Бобков, — були закладені основні кроки розпаду СРСР[2].

Декларація про державний суверенітет України своїм змістом значно випередила декларацію Російської Федерації, в основі якої лежав перерозподіл владних повноважень і власності від союзного центру до республіки. Відрізнялася вона і від резолюції, прийнятої з'їздом комуністів України. Уже в преамбулі україн-

[2] *Бобков Ф.* КГБ и власть. — М., 1995. — С. 365.

ської Декларації підкреслювалося, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Цим перекреслювалися будь-які формули «оновлення Союзу». Суверенна Україна повинна розвиватися на основі здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення. На території України має забезпечуватися верховенство її Конституції та законів. Одним з головних положень Декларації було положення про громадянство. Проголошувалося, що Україна має своє громадянство, де «всі громадяни рівні перед законом, незалежно від походження, соціального, майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять».

Декларація проголошувала економічну самостійність України, підкреслювала намір створити банківську, фінансову, митну та податкову системи, сформувати державний бюджет, а за потреби ввести власну грошову одиницю. Україна заявляла про право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема у валютному фонді й золотому запасі.

Документом визнавалась самостійність республіки у вирішенні питань науки, освіти та культурного розвитку української нації. Відповідно до нього мало бути забезпечене національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. За всіма іншими національностями, які мешкали в УРСР, також визнавалося право їх вільного національно-культурного розвитку.

Проголошуючи право мати власні Збройні сили, внутрішні війська й органи держбезпеки, Україна декларувала свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не буде брати участі у військових блоках і зобов'язується дотримуватися трьох неядерних принципів: не виробляти, не застосовувати і не набувати ядерної зброї. Вперше проголошувалось право громадян на сприятливе довкілля.

Декларація передбачала, що Україна самостійно здійснюватиме безпосередні зносини з іншими державами, укладатиме з ними договори, обмінюватиметься дипломатичними, консульськими й торговельними представництвами, братиме рівноправну участь у міжнародному спілкуванні. Документом проголошувався пріоритет республіканських законів над союзними й відкривалася тим самим легальна можливість перебрання владних повноважень республіканськими органами влади[3].

Таким чином, Верховна Рада УРСР виразно й чітко декларувала право українського народу на політичне самовизначення, створення і захист своєї держави, передбачала поряд із внутрішньою і зовнішню незалежність, недоторканність і цілісність її території, невтручання інших держав у її внутрішні справи. Декларація повною мірою відповідала принципам міжнародного права, юридично закріпленим у Статуті ООН та інших міжнародних актах.

Однак прийнятий Україною документ не одержав статусу конституційного акту. Парламентська більшість відмовилася задовольнити вимогу опозиції зробити це.

Заключним у Декларації було положення про те, що принципи, закладені в ній, будуть використані для укладення нового союзного договору. Українська РСР залишалася у складі СРСР, тому міжнародні організації та країни світу не визнали її державну незалежність. По-перше, і документ цього не передбачав — це було проголошення намірів. По-друге, відповідно до вимог Конституції СРСР і Української РСР, тільки народ України як володар усієї повноти влади в республіці мав право таке рішення приймати на референдумі. Чинні норми міжнародного права також зобов'язували Верховну Раду УРСР провести республіканський референдум, однак його не було оголошено.

Попри все, Декларація про державний суверенітет України мала історичне значення. Це була, по суті, програма побудови незалежної держави. Вона дала ще один імпульс процесові

---

[3] Декларація про державний суверенітет України // Радянська Україна. — 1990. — 17 липня.

утворення національних держав на території СРСР. Так, за місяць Верховна Рада Білоруської РСР також прийняла декларацію про суверенітет республіки, яка повторювала основний зміст української і була спрямована на побудову самостійної Білоруської держави.

В українському суспільстві Декларація про суверенітет була сприйнята неоднозначно. Українська міжпартійна асамблея, яка вже вела реєстрацію громадян Української Народної Республіки, вважала, що це пропагандистський акт Комуністичної партії України. Демократична громадськість вимагала втілення в життя проголошених Декларацією принципів. Роботу Верховної Ради УРСР супроводжували постійні мітинги; розпочався шахтарський страйк, учасники якого вимагали департизації підприємств, націоналізації майна КПРС.

Під впливом суспільних акцій та на основі Декларації про державний суверенітет України Верховна Рада УРСР 2 серпня 1990 р. прийняла закон «Про економічну самостійність Української РСР». Головними принципами економічної політики України було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їхній державний захист; повна господарська самостійність і свобода підприємництва; створення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу; створення національної митниці, захищеність внутрішнього ринку тощо. Прийняття закону та низки інших актів улітку і восени 1990 р. стало суттєвим кроком у реалізації ідеї української незалежності.

Прямуючи далі цим шляхом, Україна до кінця 1990 р. підписала двосторонні державні угоди з Литвою, Латвією, Естонією, Росією, Білорусією, Узбекистаном і Казахстаном. Представники Народної ради, прагнучи надати відносинам України з іншими республіками міждержавного характеру, підписали 29 серпня 1990 р. спільно з російськими депутатами з блоку «Демократична Росія» «Заяву про засади державних відносин України і РРФСР на підставі декларацій про державний суверенітет».

Союзний центр, усвідомлюючи, що втрачає ініціативу, прагнув покласти край «параду суверенітетів» і розгорнув підготовку

нового союзного договору. Його проект не визнавав державного суверенітету республік і, навіть більше, забороняв їм виходити зі складу СРСР. За союзним керівництвом, як і раніше, залишалося право визначати головні напрями діяльності республіканських і місцевих органів, запроваджувати в будь-якому регіоні надзвичайний стан і особливі форми правління. Однак у Москві не врахували, що суспільні настрої в республіках були значно радикальнішими, ніж це бачилося з центру, і такий проект не мав ніякої перспективи. Україною прокотилася хвиля протестів, спрямованих проти її участі в підписанні нового договору. 1 жовтня 1990 р. було оголошено звернення Асоціації демократичних Рад народних депутатів і демократичних блоків до Верховної Ради УРСР й уряду, у якому було висунуто вимогу, щоб вони відмовилися від підписання пропонованого центральним керівництвом нового союзного договору. Пропонувалося надати Декларації про державний суверенітет України статусу конституційного акту, розпустити КПРС і націоналізувати її майно. У ті ж дні в Україні пройшли масові мітинги та маніфестації під гаслом «Ні — союзному договору!».

Восени 1990 р. опозиційна Народна рада в парламенті України звинуватила уряд УРСР у тому, що він не дотримується Декларації про державний суверенітет, не створює умов для реформування економіки, і висунула вимоги відставки голови Верховної Ради Леоніда Кравчука, голови Ради Міністрів Віталія Масола, розпуску КПРС, відмови від підписання нав'язуваного Москвою нового союзного договору.

Вимоги Народної ради активно підтримала молодь, яка займала державницьку позицію. Об'єднавшись у низку молодіжних організацій, як-от Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Українська студентська спілка (УСС) та ін. — молодь проводила різні політичні заходи, спрямовані на подальшу демократизацію українського суспільства.

Найбільш вражаючою акцією стало політичне голодування студентів у жовтні 1990 р. з ультимативними вимогами до Верховної Ради України, організоване Українською студентською спілкою та «Студентським братством». Ця кампанія

широкомасштабних акцій ненасильницької громадянської непокори ввійшла в новітню історію України як «студентська Революція на граніті». Протести тривали з 2 до 17 жовтня 1990 р. Їхнім стрижнем було студентське голодування на площі Жовтневої революції в Києві. У цій акції взяли участь 157 студентів із 24 міст України. Її очолювали Олександр (Олесь) Доній (голова Київської УСС), Маркіян Іващишин (голова «Студентського братства» Львова) та Олег Барков (голова Дніпродзержинської УСС). Студенти вимагали недопущення підписання нового союзного договору і проведення перевиборів Верховної ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 р.; повернення на територію УРСР українських солдатів, а також забезпечення проходження військової служби юнаками-українцями виняткова на території республіки; націоналізації майна Компартії України та ЛКСМУ; відставки голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола.

У ті дні у високих владних кабінетах обговорювалася можливість застосування сили проти голодуючих. Однак на розгін демонстрантів, прямі репресії, арешти, з огляду на настрої киян, які всіляко підтримували голодуючих, влада не наважилася. Та для багатьох членів КПРС ці дні стали свого роду поштовхом для виходу з лав партії.

Революція на граніті продемонструвала високу активність і зрілість студентського і загалом молодіжного руху в Україні. Вона була повністю організована силами студентства і не мала на той час аналогів у всій Європі, адже «оксамитові революції» у Східній Європі 1989 р. були результатом діяльності старших і досвідчених політиків.

Аби глибше й повніше уяснити картину студентського протесту, його роль у становленні незалежності України, наводимо хроніку перебігу подій:

2 жовтня

Зранку до 10 години кілька десятків студентів групами по двоє-троє прийшли на площу Жовтневої революції в Києві й оголосили про початок голодування, висловили вимоги. Хто прийшов прямо з потяга, хто — з університету. Більшість

становили студенти з Києва, Львова та Дніпропетровська. Одразу до молоді підійшли представники міліції й попередили про неприпустимість їхніх дій. По вулиці Жовтневої революції (нині Інститутській) за готелем «Москва» (нині готель «Україна») були сконцентровані десятки міліцейських автомобілів та автобусів. Студентам довелося пережити боротьбу нервів, і це їм вдалося, адже передбачалося, що, можливо, перший загін заарештують, тому до нього входили лише психологічно загартовані активісти і лише хлопці. Увесь день вони просиділи на спальниках і матрацах, тримаючи в руках плакати, а рівно о 20.00 протягом 2–3 хвилин були зведені намети. До кінця дня голодувати почало 108 студентів.

О 24.00 президія міськради Києва видала рішення, у якому, зокрема, надавався дозвіл на проведення на площі Жовтневої революції масових заходів без санкції влади, хоч і заявляла про «засудження провокаційних насильницьких дій до працівників міліції», яких, зрозуміло, не було.

3 жовтня

Зранку 3 жовтня до табору завітали представники ВР УРСР (зокрема Ігор Юхновський), Укрпрофради, Міністерства вищої та середньої освіти. Два депутати (члени Народної ради), запросивши Олеся Донія, Олега Баркова й Маркіяна Іващишина до авто і вислухавши вимоги, попросили відмінити вимогу про перевибори, з чим співголови були категорично не згідні. У наступні дні депутати-демократи також відвідували табір, але з ними рідко розмовляли студенти; часто вони просто вели дебати між собою в центрі табору.

Також у цей день всі голодуючі пройшли реєстрацію в таборі, по черзі на медичному авто відправлялися до 14-ї лікарні. Персонал поставився до студентів надзвичайно привітно. Медики надавали максимальну медичну допомогу голодувальникам, їм здійснювалося промивання шлунків і щоденно брався аналіз крові на цукор, чим і унеможливлювалося споживання студентами будь-якої їжі чи калорійних напоїв, бо це було б одразу виявлено.

Станом на 3 жовтня налічувалося 49 наметів, голодували 137 осіб, зокрема й Неоніла Крюкова — народна артистка України.

Організація наметового містечка

У наметовому містечку були забезпечені порядок, дисципліна, давалися взнаки місяці підготовки. Усі рішення щодо життя наметового містечка, протестів приймалися колегіально Координаційною радою табору; основні питання вирішували до 12 студентів за наявності кворуму. Усередині було велике штабне шатро, інші ж встановлювалися навколо в ряди з однаковими проміжками. Були також намети для прес-групи (за зв'язок з пресою відповідали Сергій Бащук та Олег Кузан) і медслужби (керівники — Тарас Семущак та Олег Тягнибок). Усе це було обгороджене мотузками, закріпленими на кілках; по периметру чергували охоронці (керівником охорони табору був Андрій Кліщ, який ще й відповідав за спілкування з міліцією), що вирізнялися чорними пов'язками на голові (ті, хто голодував, носили білі); для них були організовані безкоштовні обіди в Будинку профспілок. Кожен учасник акції реєструвався і мав перепустку. Кияни безперервно несли теплі речі, окріп, зокрема, за розпорядженням секретаря парткому КПІ Володимира Крючкова, привезли розкладачки. Через гучномовці оголошувався відбій і побудка. Організовувалися пікетні групи, які рушали до стін найсильніших університетів Києва і закликали студентів страйкувати й іти на Хрещатик. Студенти заходили в аудиторії, і під час лекції їм надавали можливість висловити свої вимоги, закликали підтримувати акцію. О 10-ій мали розпочинатися мітинги біля наметового містечка; Хрещатик перекривали, що створювало проблеми для транспорту (тоді ще вулицею ходили тролейбуси).

4 жовтня

Почали прибувати більше студентів з Івано-Франківська, Сум, Рівного, Полтави, Дрогобича, Вінниці, Тернополя, більшало й киян. Голодувала вже 151 особа, 131 — забезпечувала обслуговування.

5 жовтня

До табору завітав Леонід Кравчук, з яким вели перемовини Олесь Доній і Маркіян Іващишин. Обговорювалася ситуація, що склалася на той час у республіці, та вимоги — студенти бажали

зустрічі за круглим столом. Консенсусу досягти не вдалося, обидві сторони розійшлися невдоволеними. Але важливим стало транслювання цієї зустрічі по телебаченню; люди зрозуміли, що в Києві зібралися не екстремісти, як стверджувала комуністична пропаганда, а звичайні хлопці та дівчата.

У 90% голодувальників була зафіксована підвищена температура.

6 жовтня

6 жовтня у палаці «Україна» відбулися урочисті збори учасників ВВВ, на яких були присутні й військові, комсомольці та суворовці. Після зустрічі ветерани пройшли ходою до площі Жовтневої революції, планували пройти й наметовим містечком, змітаючи його при цьому, покласти квіти до пам'ятника Володимиру Леніну (зараз там ТЦ «Глобус»). Але на захист студентів вийшло до 50 тис. киян. Також чатувала студентська охорона й міліція. У результаті лише дві бабусі обійшли містечко й поклали квіти до підніжжя пам'ятника. Як сказав Роман Іваничук, «саме тоді відбувся крах комуністичної партії...».

8 жовтня

Комісія, яка працювала за дорученням Верховної Ради, доповіла: кількість голодуючих становить 158 людей з 24 міст республіки. На повідомлення, що здоров'я студентів погіршується, холод і хвороби можуть призвести до трагедії, у залі на сесії деякі депутати розсміялися. Один навіть під час виступу звинуватив студентів у шантажі та тиску на парламент; його слова були підтримані оплесками. Це транслювалося по телевізору. Після цих подій республікою прокотилася масова хвиля виходу з лав КПРС.

Наметове містечко відвідав відомий український письменник Олесь Гончар, упізнав у студентах свою молодість, визнав їхні вимоги цілком справедливими. Наступного дня він залишив лави КПРС, мотивуючи рішення тим, що «з такими, з безмежно жорстокими, що глумливим сміхом зустрічають трагедію власного народу, страждання дітей України, я не хочу мати нічого спільного».

9 жовтня

Відбувся круглий стіл, у якому взяли участь делегація від ВР і від студентів. Першим виступив Олесь Доній, оголосив відомі вже вимоги, але депутати не змогли нічого конкретного відповісти, тому стіл перетворився на інтерв'ювання студентів. Ігор Юхновський, член НРУ, подякував їм за мужність і активність і закликав припинити голодування, якщо буде прийнято рішення про непідписання союзного договору та про відбування військової служби українців лише в межах республіки. Леонід Кравчук обіцяв поставити на голосування питання про недовіру Віталію Масолу, висвітлювати хід роботи круглого столу по телебаченню без купюр (утім, передача вийшла з купюрами).

10 жовтня

На площі з'явилася підсилювальна радіоапаратура, мітинги в наметовому містечку почали проводитися більш організовано.

Леонід Кравчук намагався виконати обіцянку, дану студентам, і поставити на таємне голосування питання про недовіру голові уряду Віталію Масолу. Але депутати почали «вести дебати». Зрештою Леонід Кравчук поставив на відкрите голосування питання про включення до порядку денного сесії обговорення студентських вимог, але «за» проголосував лише 161 депутат.

Держтелерадіо УРСР заблокували студенти, найбільш радикально налаштовані депутати пройшли всередину; їм дали 10 хвилин прямого ефіру, скориставшись технічною паузою. Віктор Бедь зачитав заяву опозиції, 9 депутатів Верховної Ради оголосили голодування на підтримку студентських вимог. Через півгодини перервали планову передачу, Леонід Кравчук виступив, інтерпретуючи становище по-своєму. Згодом 25 працівників Держтелерадіо написали заяву про департизацію українського телебачення і радіомовлення, припинили членство в КПРС.

11 жовтня

У малому залі Будинку профспілок відбулася прес-конференція лідерів студентства за участі Олеся Донія, Олега Баркова, Ігоря Коцюруби, Олега Кузана та Сергія Бащука, які повідомили про посилення активності студентських організацій через те, що влада не прислухається до їхніх вимог. Також

лідери повідомили про планування маніфестацій на понеділок, 15 жовтня.

12–17 жовтня

На підтримку студентів застрайкували й усі вищі навчальні заклади Києва (а також технікуми, ПТУ та старші класи шкіл). Мітингувальники перекрили рух транспорту, оточили Верховну Раду, захопили корпуси Київського державного університету ім. Тараса Григоровича Шевченка. Студентські акції протесту пройшли в обласних центрах, зокрема Луганську та Львові. Це був масовий рух за ідеї незалежності України.

Ось як описував у «Щоденнику» ті події Олесь Гончар: «До Києва стягуються війська. Біля Верховної Ради омоновці вчинили розправу над тернопільськими жінками… місто вирує тривожно. На Хрещатику, розкинувши намети, оголосили голодівку студенти на знак протесту проти нав'язування Союзного договору. Девіз «Краще вмерти, ніж жити в Радянському Союзі». Бачу мученицькі юні обличчя. Серце розривається… На підтримку голодуючим прибули студенти з Омська, з Іркутська… Десятки тисяч студентів Києва вийшли на Хрещатик… У Верховній Раді України вже лунають голоси з вимогою … запровадити надзвичайний стан в Україні, тобто потопити студентські страйки в крові… Страшні ці в парламенті! Юхновський як голова комісії доповідає їм про вимоги голодуючих студентів, про те, що звідчаяні молоді люди готові на все «аж до масового самоспалення», а у відповідь йому — регіт, жирне іржання цих парламентських жеребців! І серед таких — жити? Від таких ждати гуманних законів? Ні, неможливий з ними ніякий мир, ніяке порозуміння»[4].

Під тиском напівпідпільних громадських організацій, які розбили намети на площі Жовтневої революції, влада надала студентам годину прямого телеефіру на УТ-1. Молодь закликала однодумців до всеукраїнського страйку, і наступного дня до її акції протесту були готові долучитися не тільки вищі навчальні заклади, а й заводи і фабрики.

---

[4] *Гончар О.Т.* Щоденники. У трьох томах. — Т. 3 (1984–1995). 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Веселка, 2008. — С. 321–322.

Студенти передали Президії Верховної Ради УРСР свої вимоги. Для їхнього розгляду, зокрема, була створена погоджувальна комісія Верховної Ради. 17 жовтня Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року».

Документом передбачалося задовольнити всі п'ять вимог студентів.

Студентська Революція на граніті, яку нині називають першим українським Майданом, була успішним ненасильницьким політичним протестом проти чинної тоді комуністичної влади в Україні. Разом з іншими акціями громадянської непокори, що охопили Україну в жовтні 1990 р., вона заклала традиції демократичних форм протесту.

Студентське голодування резонувало суттєві зміни на українському політичному полі. Воно знаменувало собою вихід на політичну арену нового покоління опозиціонерів і початок нової фази боротьби за незалежність України. Епіцентр її знову перемістився до парламенту, оскільки виконання студентських вимог затягувалося. До кінця року лише одна з них була виконана — у відставку пішов голова Ради Міністрів УРСР Віталій Масол. Замість нього був обраний Вітольд Фокін. Загострення протистояння в парламенті між «групою 239» і Народною радою призвело до позбавлення депутатської недоторканності й арешту народного депутата-радикала Степана Хмари, нових вуличних протестів.

Не було монолітної єдності й у прокомуністичній «групі-239». Новообраний перший секретар ЦК Компартії України Станіслав Гуренко продовжував і далі зберігати вірність Москві, тоді як голова Верховної Ради Леонід Кравчук, маневруючи, послідовно прагнув до реалізації Декларації про державний суверенітет України. Навколо нього сформувалася своя «група підтримки», що засвідчувало посилення націонал-комуністичного руху в Україні.

19 листопада 1990 р. у Києві голова Верховної Ради РРФСР Борис Єльцин і голова Верховної Ради УРСР Леонід Кравчук підписали договір, яким визнавався суверенітет Росії і України, і

сторони зобов'язувалися утримуватися від дій, «що можуть завдати шкоди державному суверенітету іншої Сторони»[5]. Підтверджуючи визнання України і Росії як рівноправних суб'єктів міжнародного права, сторони зобов'язувалися не втручатись у внутрішні справи одна одної і не застосовувати силу в їхніх відносинах. Підтверджувалася непорушність державних кордонів між Україною та Росією і відмова від будь-яких територіальних претензій. Україна гарантувала політичні, економічні, етнічні й культурні права представників народів РРФСР на своїй території. Під час цього візиту Бориса Єльцин недвозначно заявив: «Росія не прагне стати центром якоїсь нової імперії… Краще за інших Росія розуміє згубність такої ролі, адже сама вона виконувала цю роль довгий час… Історія навчила нас, що народ, який править іншими, не може бути щасливим»[6].

Для України особливо важливою була «повага до територіальної цілісності». Адже окремі її території дехто в Росії вважав несправедливо відторгнутими. А тут Борис Єльцин ніби-то відмовляється від претензій на них… Тоді ж, 19 листопада, на спільній з Леонідом Кравчуком прес-конференції глава РФ заявив, що про Союзний договір не може бути й мови до того часу, поки не будуть визнані суверенітети республік і їхня територіальна цілісність.

Державні структури й громадськість обох республік підтримали основні положення договору між РФ та УРСР. Протягом кількох днів обидва парламенти ратифікували його. Український народ підтримував курс на радикальне оновлення суспільних відносин. Однак тогочасні політики, і націонал-комуністи, і націонал-демократи не спромоглися використати підтримку народу, здійснити комплексні політичні, соціальні та економічні реформи й піти шляхом країн Центральної і Східної Європи. Консервативні імперські сили були потужними й час від часу перехоп-

---

[5] Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання. — Т. 1: 1990–1991 рр. — К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2001. — Ст. 1.

[6] Цит. за: *Бжезінський З.* Велика шахівниця / Пер. з англ. Фешовець О. — Львів–Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — С. 99.

лювали ініціативу, демонстрували рішучість у збереженні чинного ладу.

Михайло Горбачов усіма силами прагнув зберегти СРСР. У його діяльності як провідника держави чітко простежуються два періоди: перший, 1985–1988 рр., коли він стимулював перебудовчі процеси, і другий, 1989–1991 рр., коли він намагався їх утримати під своїм контролем або гальмувати, концентруючи владу у своїх руках. 1 жовтня 1988 р. він став Головою Президії Верховної Ради СРСР; 9 червня 1989 р. — Головою Верховної Ради СРСР, а 14 березня 1990 р. — Президентом СРСР.

На той час Михайло Горбачов, очевидно, міг ще вирішальним чином вплинути на хід історичних подій. Під його впливом знаходилися партія, армія, КДБ. Однак, як пише англійський історик Роберт Сервіс, «він щиро прагнув більш демократичного СРСР»[7]. І продовжує: «Ще одним варіантом, який він гіпотетично тоді міг вибрати, було проведення дрібномасштабних ринкових реформ з паралельним збереженням суворого режиму в політиці. Саме це робили китайці на чолі з Ден Сяопіном протягом більш ніж десятиліття»[8]. **Це була альтернатива.** Однак нею Михайло Горбачов не скористався.

Між тим, зростання монополії на владу не приносило Михайлу Горбачову реального посилення його влади. В останній період діяльності зусилля генсека були спрямовані на закріплення за центром максимально великих повноважень, на підписання нового союзного договору. У листопаді 1990 р. президент СРСР на зібранні керівників союзних республік запропонував програму з 8 пунктів щодо виводу Радянського Союзу з економічної і політичної кризи. Більшість пропозицій були спрямовані на зміцнення, розширення і концентрацію верховної виконавчої влади в СРСР. Передбачалося перетворити Раду Федерації в постійний орган, який складався б із керівників союзних республік, реорганізувати всю виконавчу владу, підпорядкувавши її

---

[7] *Сервіс Роберт*. Товариші. Комунізм: Світова історія. — К.: Темпора, 2012. — С. 593.

[8] Там само.

безпосередньо президенту. Керівники республік цей план не схвалили.

2. Спроби збереження імперії

Консервативні сили зі складу прихильників існування централізованого СРСР не тільки не збиралися здавати своїх позицій, а й час від часу переходили в активний і жорсткий наступ проти республік, які прагнули суверенітету. Свідченням цього стали події 11–20 січня 1991 р., коли московська влада вдалася до застосування військової сили у Вільнюсі й Ризі, щоб придушити незалежницькі настрої в Литві й Латвії. Зокрема, починаючи з 11 січня 1991 р., радянськими частинами були зайняті Будинок преси у Вільнюсі, телевізійні центри і вузли в містах, інші громадські будівлі — так звана партійна власність. 13 січня десантники за підтримки групи «Альфа» штурмом взяли телевежу у Вільнюсі, припинивши республіканське телебачення. Місцеве населення виявило масовий спротив цьому, у результаті чого було вбито 13 осіб, десятки людей поранено. 11 березня 1991 р. Компартія Литви створила Комітет національного порятунку Литви; на вулицях було введено армійське патрулювання. Однак світова громадськість, демократичні сили інших республік стали на перешкоді подальшим силовим діям. Президія Верховної ради УРСР у такій ситуації також не стояла осторонь. Нею було прийнято заяву, у якій засуджувалися дії московського центру як порушення державного суверенітету балтійських республік.

Однак тиск на союзні республіки, у тому числі й Україну, зростав. Станом на 1 січня 1991 р. Ощадбанк СРСР вилучив з Ощадного банку України 84,3 млрд руб. заощаджень громадян України — суму, що за офіційним курсом того часу складала близько 150 млрд. доларів США. За принципом «поділяй і владарюй» проімперські сили вдалися до інспірування сепаратистських настроїв в Україні. Зокрема, усе виразніше лунали голоси про необхідність створення на півдні України «незалежної республіки Новоросії». У Донбасі поширювалися чутки про відновлення Донецько-Криворізької республіки, яка існувала на по-

чатку 1918 р. У Закарпатті почали пожвлюватися ідеї русинства. У Криму під тиском і командою з Москви було актуалізовано питання про автономію.

… Ще в листопаді 1990 р. Кримським обкомом КПРС, який очолював тоді Микола Багров, було порушено питання про відновлення Кримської АРСР. Воно було винесене на референдум 21 січня 1991 р. з формулюванням: «Ви за відтворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної республіки як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?». «За» проголосували понад 93% тих, хто взяв у ньому участь. Кримський референдум став першим плебісцитом в історії СРСР і фактично першим випадком сепаратизму в ще не оновленій, але вже не зовсім радянській Україні. Він чітко порушив питання про виведення Кримської області за межі правосуб'єктності України і перетворення в новому статусі в суб'єкт Союзу й учасника Союзного договору. Після складних переговорів і, базуючись на законодавстві СРСР і УРСР, Верховна Рада УРСР 12 лютого 1991 р. ухвалила закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». Він містив норму, якою було зазначено: «Відновити Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в межах території Кримської області в складі Української РСР».

Крим залишився в складі України, але проімперські сили в центрі й на місцях продовжували збурювати сепаратистські настрої, намагаючись послабити в республіці національний рух, зберегти Радянський Союз. Це було характерно й для інших регіонів країни, що засвідчувало про наростання маси соціально-політичної деструктивності в ній.

Провокації, шантаж, залякування та ідеологічні диверсії залишалися звичною практикою радянських спецслужб, які здійснювали під проводом КПРС всеосяжний контроль над суспільством. Об'єктом провокацій стало релігійне життя в республіці, коли відверті українофоби штучно роздували суперечності між різними конфесіями. Відверту війну було розв'язано проти пам'ятників героям визвольних змагань і жертвам Другої світової війни, які з початком національного відродження з'явилися в Україні,

особливо в Західній. Зокрема, в той час потужними вибухами були знищені пам'ятники полеглим воякам дивізії «Галичина» та Євгену Коновальцю на Львівщині, Степану Бандері на Івано-Франківщині. У Києві двічі спалювали могили замордованих комуністичним режимом Василя Стуса, Олекси Тихого та Юрія Литвина. Контрольована комуністами преса постійно поширювала дезінформацію щодо діячів національно-демократичного руху, історичного минулого України.

Різкому ослабленню всієї системи Радянського Союзу і полегшенню боротьби радянських республік за суверенітет сприяло протиборство двох центрів влади на території центральних регіонів СРСР — «демократів» на чолі з Борисом Єльциним, які прийшли до влади в РРФСР, і союзного центру на чолі з Михайлом Горбачовим. Литовські події початку 1991 р. мобілізували демократичну громадськість і зумовили координацію дій опозиції в межах усього Союзу РСР. Наприкінці січня 1991 р. у Харкові було проведено установчу конференцію міжреспубліканського політичного блоку «Демократичний конгрес». До складу конгресу ввійшло 42 партії, рухи із тринадцяти республік СРСР, у тому числі Демократична Росія, Народний рух України, Білоруський народний фронт. У спільній декларації учасники Демократичного конгресу запропонували відкинути нав'язуваний центром проект союзного договору і приступити до підготовки самими республіками договору про співдружність незалежних держав.

Консервативні сили у Верховній Раді СРСР діяли переважно через групу «Союз», до складу якої входив на грудень 1990 р. 561 депутат, а на березень 1991 р. — понад 700 депутатів. Група, а згодом однойменне політичне об'єднання, виступала за збереження СРСР як федеративної держави, його унітарної сутності. Вона погоджувалася лише на «оновлення» або «удосконалення» зовнішніх форм і атрибутів радянської державності. Консерватори домоглися винесення на референдум питання про майбутнє Радянського Союзу з доволі плутаним формулюванням: «Чи вважаєте ви за необхідне збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гаран-

туватимуться права і свободи людини будь-якої національності?». Відповідь на питання логічно мала бути «так», оскільки сказати «ні» означало б не тільки те, що учасник референдуму не підтримує ідеї збереження СРСР, а й те, що він виступає: а) проти оновлення радянської федерації; б) проти рівноправності республік; в) проти їхньої суверенності; г) проти гарантування прав і свобод людини; д) проти рівноправності громадян різних національностей. Тож, замість одного питання про ставлення до збереження СРСР, пропонувалося одночасно відповісти на п'ять, чотири з яких ні в кого не викликали заперечень.

Референдум відбувся 17 березня 1991 р. Його організатори припускали й те, що результати референдуму не в кожній з радянських республік дадуть бажаний результат. Тому передбачалося, що результати голосування будуть визначатися по Союзу РСР загалом з урахуванням його підсумків у кожній республіці зокрема. Таким чином, заздалегідь було встановлено, що заперечна відповідь тієї чи іншої республіки на запитання щодо збереження СРСР буде знехтувана арифметичною більшістю по СРСР. Передбачаючи позитивні результати референдуму, консерватори намагалися використати їх для косметичного реформування російсько-імперських структур і створення непереборних перешкод для руху республік до суверенітету.

В Україні на пленумі ЦК Компартії була озвучена пропозиція ухвалити рішення про недоцільність проведення референдуму в Україні після прийняття Декларації про суверенітет. Однак ЦК КПУ однозначно підтримав ідею проведення референдуму. Між тим, навесні 1991 р. Україною прокотилася нова хвиля шахтарських страйків і заворушень, яка охопила Донбас та західноукраїнський регіон.

У такій ситуації голова Верховної Ради УРСР Леонід Кравчук запропонував одночасно із загальносоюзним референдумом провести український, який підтвердив би схвальне ставлення населення до Декларації про державний суверенітет. На нього було винесене питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». Водночас Галицька

асамблея (представники виконавчої влади трьох областей: Львівської, Івано-Франківської й Тернопільської) прийняла рішення включити в бюлетень третє питання «Чи хочете Ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національної та релігійної приналежності?». Варто зразу зазначити, що майже 90% галичан дали на нього позитивну відповідь.

Загалом же 17 березня 1991 р. українці відповіли ствердно і на «союзне», і на «українське» питання: на перше — 70,2%, на друге — 80,3%. На питання союзного референдуму позитивну відповідь дали лише 44,6% киян. Характерно, що шість радянських республік: Литва, Латвія, Естонія, Вірменія, Грузія і Молдова відмовилися брати участь у проведенні всесоюзного референдуму. Підрахунок голосів «по Союзу РСР загалом», шахрайство та фальсифікації зумовили позитивний для кремлівського керівництва результат. І хоча він відповідно до закону не мав імперативної юридичної сили, Верховна Рада СРСР 21 березня 1991 р. винесла постанову: «Державним органам Союзу РСР і республік керуватися у своїй практичній діяльності рішенням народу, прийнятим шляхом референдуму на підтримку оновленого Союзу Радянських Соціалістичних Республік, виходячи з того, що це рішення є остаточним і має обов'язкову силу на всій території СРСР». Саме в той час Михайлом Горбачовим була висловлена ідея про надзвичайну комісію чи надзвичайний стан, який необхідно запровадити в країні. Однак цього тоді не було зроблено.

Весняний референдум започаткував так званий новоогарьовський процес — перемовини керівників дев'яти республік, у тому числі України, з президентом СРСР про новий союзний договір, який повинен був стати компромісом між республіками і центром. Однак і перший офіційний варіант Союзного договору, датований 21 листопада 1990 р., і другий, опублікований 12 березня, за п'ять днів до референдуму, і третій — від 15 серпня 1991 р. ґрунтувалися на ідеї збереження формально федеративної держави, а фактично російської імперської цілісності. Так, у

третьому варіанті Союзного договору містилися такі положення: «Союз Радянських Суверенних Республік виступає в міжнародних відносинах як суверенна держава, суб'єкт міжнародного права — правонаступник Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Громадянин держави, яка входить у Союз, є одночасно громадянином Союзу. Відносини між державами, що утворюють Союз, регулюються цим Договором, Конституцією СРСР, такими, що не суперечать їм, договорами й угодами. Учасники Договору наділяють Союз РСР такими повноваженнями:

«– Захист суверенітету і територіальної цілісності Союзу та його суб'єктів; оголошення війни і укладання миру; забезпечення оборони і керівництво Збройними силами, прикордонними, спеціальними (урядового зв'язку, інженерно-технічними та іншими), внутрішніми, залізничними військами Союзу; організація розробки та виробництво озброєння та військової техніки.

– Забезпечення державної безпеки Союзу; встановлення режиму та охорона державного кордону, економічної зони, морського і повітряного простору Союзу; керівництво і координація діяльності органів безпеки республік.

– Затвердження й виконання союзного бюджету, здійснення грошової емісії; зберігання золотого запасу, Алмазного і Валютного фондів Союзу; керівництво космічними дослідженнями; управління повітряним рухом, загальносоюзними системами зв'язку та інформації, геодезії і картографії, метрології, стандартизації, метеорології; управління атомною енергетикою.

– Прийняття Конституції Союзу, внесення в неї змін і доповнень...».

Наведені положення проекту нового Договору засвідчують, що про корінні перетворення в державному устрої СРСР не йшлося, про суверенітет чи тим більше самостійність союзних республік не згадувалося. Вони мали відігравати роль чи то штатів, чи то земель. Проект Договору ні на крок не відступав від ідеї збереження «єдиної і неділимої».

Процес перемовин між центром і республіками супроводжувався посиленням відцентрових тенденцій. Центральна влада не зміцнювалася, а втрачала сили. Навесні 1991 р. у пресі з'явилися

дані, що в союзний бюджет потрапляло не більше 40% запланованих фінансових надходжень від союзних республік. За таких умов зміцнювалася соціальна база української державності. Дедалі більше робітничих колективів висловлювалися на підтримку суверенітету України, досягнення нею повної незалежності. У травні 1991 р. у Павлограді на конференції страйкових комітетів було утворено Всеукраїнське об'єднання страйкових комітетів, а 21–23 червня 1991 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання солідарності. На ньому були присутні 313 делегатів з 23 областей України. Вони представляли трудові колективи, які налічували понад 1,5 млн осіб. Поряд з економічними, з'їзд висунув низку політичних вимог, зокрема, про вихід України зі складу СРСР, розпуск КПРС і Компартії України, припинення урядом УРСР усіх фінансових відрахувань до центру, проведення в республіці на основі нового закону виборів під міжнародним контролем.

Незважаючи на спротив частини комуністичної більшості, український парламент працював на утвердження державного суверенітету. 18 червня 1991 р. у виступі на ранковому засіданні сесії Верховної Ради України Леонід Кравчук повідомив, що не має на руках остаточного документа нового Союзного договору й що з багатьох важливих позицій і формулювань проекту згоди не досягнуто. Того самого дня в інтерв'ю Всесоюзній телерадіокомпанії він заявив, що з 23 статей проекту представники республік дійшли згоди тільки щодо 19, але якраз неузгоджені положення і є принциповими. Леонід Кравчук на той час іще підтримував ідею конфедеративного устрою СРСР, а в Києві представники парламентів союзних республік напрацьовували свій проект Союзного договору на засадах конфедерації. Однак Михайло Горбачов настирливо нав'язував інший проект. Не будучи ще узгодженим, проект договору Михайла Горбачова під назвою «Договір про Союз Суверенних Держав» був розданий народним депутатам України й опублікований у пресі.

Зважившись на те, що пропонований проект Союзного договору суперечить Декларації про державний суверенітет України, а назва не відповідає федеративній спрямованості, Верховна Рада

України відклала його розгляд на вересень[9]. 5 липня 1991 р. вищим законодавчим органом республіки було запроваджено посаду Президента УРСР і призначено його вибори. Президенту, так само як і Верховній Раді, було надано право «зупиняти дію рішень органів виконавчої влади Союзу РСР на території Української РСР, якщо вони суперечать її Конституції».

Прагнучи зупинити подальшу суверенізацію радянських республік, зберегти СРСР, Михайло Горбачов провів 29 липня 1991 р. таємну зустріч з Борисом Єльциним і Нурсултаном Назарбаєвим, на якій обговорювалися кадрові зміни у вищому керівництві СРСР після підписання Союзного договору. З оточення Михайла Горбачова нібито мали бути виведені Володимир Крючков, Дмитро Язов, Валентин Павлов, Анатолій Лук'янов, Борис Пуго, Геннадій Янаєв. Окрім того, домовлялися про зменшення повноважень союзного центру за умови його збереження.

Для порятунку СРСР Михайло Горбачов змушений був апелювати й до західних лідерів. Ще 5 червня 1991 р., як лауреат Нобелівської премії миру, якої він був удостоєний у жовтні 1990 р., Михайло Горбачов виступив в Осло з Нобелівською лекцією. У ній він підкреслив прагнення народів СРСР «бути органічною частиною сучасної цивілізації, жити у злагоді із загальнолюдськими цінностями, за нормами міжнародного права» й закликав країни Заходу допомогти йому в «закріпленні успіхів щодо збереження СРСР».

Перспектива дезінтеграції СРСР, а також бажання зберегти мир і спокій для своїх країн, налагоджені стосунки з Михайлом Горбачовим щодо проблем ядерного роззброєння та глобальної безпеки, страх перед імовірною «балканізацією» СРСР і втратою контролю за його ядерним потенціалом призвели до недооцінки лідерами західних країн національно-визвольних рухів в СРСР, у тому числі в Україні, і прагнення призупинити їх. Так, прем'єр-міністр Великобританії Маргарет Тетчер, яка навчала Михайла Горбачова демократії, перебуваючи в 1990-му р. у Києві, порівняла Україну в СРСР з Каліфорнією США. На прохання визнати Українську державу вона іронічно відповіла: «Ми з Каліфорнією

[9] Див.: Літературна Україна. — 1991. — 4 липня.

дипломатичних стосунків не наводимо». Місію захисту ідеї Союзу виконував і канцлер Німеччини Гельмут Коль, з яким того ж 1990 р. зустрічався в Києві Михайло Горбачов.

1 серпня 1991 р. до Києва прибув після доволі дружньої зустрічі з Михайлом Горбачовим у Москві президент США Джордж Буш. На засіданні Верховної Ради УРСР він виступив з промовою, яка ввійшла в історію як Chiken Kiev speech. Президент США беззастережно підтримав Союзний договір, попередив українських парламентарів, у більшості своїй членів КПРС, про небезпеки «самовбивчого націоналізму» й проповідував з трибуни переваги перебування України в оновленому Радянському Союзі, очолюваному лауреатом Нобелівської премії миру. Український парламент доволі холодно зустрів виступ американського президента.

Загрози для української незалежності виникали в той час з різних боків. Так, станом на 1991 р. радикальні кола Молдови, Росії, Польщі, Угорщини, Румунії та Чехословаччини висували територіальні претензії до України. Вони також використовувалися як аргумент проти виходу України зі складу СРСР.

Новоогарьовський процес мав своїх противників не лише в Україні, інших республіках, а й у центрі, серед консерваторів і прихильників великоруської централізації. Мотиви їхнього невдоволення були іншими. Вони розуміли, що імперія на порозі розпаду, що Україна не підпише Союзного договору ні на оголошене Михайлом Горбачовим 20 серпня, ні у вересні чи жовтні, а без неї СРСР неможливий.

18 серпня 1991 р. голова Верховної ради СРСР Анатолій Лук'янов виступив з офіційною заявою, у якій підкреслив, що в опублікованому проекті договору назва не відповідає тій, яку на референдумі підтримала «абсолютна більшість громадян країни»; у ньому також не зафіксована необхідність «єдиного економічного простору, єдиної банківської системи й закріплення за Союзом власності, потрібної для його нормального функціонування як федеративної держави», «встановлення самостійних надходжень у союзний бюджет». «Без цього, — підсумовував Анатолій Лук'янов, — Союзний договір не зможе повною мірою

виражати волю радянського народу про збереження СРСР». Отже, Анатолій Лук'янов як голова Верховної Ради СРСР, фактично друга особа в державі, виявляв незгоду з Президентом СРСР Михайлом Горбачовим, заявляючи про неготовність до підписання договору, його невідповідність результатам березневого референдуму й неприйнятність. Він виступав фактично ідеологом консерваторів і назріваючого перевороту й, на думку Леоніда Кравчука, «готовив себе на місце Горбачова»[10].

Того самого дня, 18 серпня, кремлівська делегація вилетіла до Криму на зустріч з Михайлом Горбачовим, який відпочивав у Форосі, й вимагала, щоб він погодився на запровадження надзвичайного стану на всій території СРСР, а також відкладення на цій підставі підписання нового Союзного договору. Михайло Горбачов вимогу відхилив. Тоді в ніч проти 19 серпня владу в Кремлі перебрав на себе нашвидкуруч створений Державний Комітет з надзвичайного стану (ДКНС; рос. — ГКЧП). Першу половину дня 19 серпня вся країна спостерігала по всесоюзному телебаченню «Лебедине озеро»...

Державний переворот в СРСР очолили віце-президент СРСР Геннадій Янаєв, прем'єр-міністр Валентин Павлов, голова КДБ Володимир Крючков, міністр оборони Дмитро Язов, міністр внутрішніх справ Борис Пуго та інші. ДКНС оголосив про введення в країні надзвичайного стану, про призупинення діяльності політичних партій, громадських організацій і масових рухів, заборонив проведення мітингів, демонстрацій і страйків. У країні, згідно з рішенням заколотників, встановлювалися контроль над засобами масової інформації і цензура. Михайло Горбачова було ізольовано на його дачі в Криму.

Однією з головних цілей ДКНС було прагнення зірвати підписання нового союзного договору, повернути союзні республіки до попереднього статусу. Особливо це стосувалося України, яка, власне, й стала головною причиною, що змусила кремлівське керівництво вдатися до державного перевороту.

---

[10] *Леонід Кравчук*. Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

Усвідомлюючи всю небезпеку для України, яка йшла від заколотників, позицію представників Компартії України у Верховній Раді, що становили більшість, Леонід Кравчук як голова Ради закликав до спокою й витримки. Водночас він заявив, що будь-які зміни мусять відбуватися на основі закону і що немає підстав для введення в республіці надзвичайного стану.

19 серпня 1991 р. перший секретар ЦК КПУ Станіслав Гуренко ініціював зустріч із Леонідом Кравчуком генерала армії Валентина Варенніка, який за дорученням заколотників прибув до Києва для забезпечення лояльності Верховної Ради й Кабінету міністрів України. Про тривожну і загрозливу ситуацію, яка складалася тоді, свідчить розповідь першого віце-прем'єр-міністра УРСР Костянтина Масика газеті «Вечірній Київ» 26 серпня 1991 р.: «У кабінеті Леоніда Кравчука уже був перший секретар ЦК КПУ Станіслав Гуренко. Через три хвилини з'явився Варенніков із Чечеватовим, командувачем КВО, і Шариковим, членом Військової ради, начальником управління КВО. Переважно говорили Варенніков, Кравчук і я, решта сиділи мовчки... Я попросив його пояснити, яким чином може ГКЧП підпорядкувати собі Кабінет Міністрів України, якщо немає відповідного закону, затвердженого Верховною Радою УРСР. Варенніков мені різко відповів: «Мы вас научим подчиняться и все это делать! Войска приведены в полную боевую готовность!». Кравчук: «Зберемо президію, Верховну Раду і тоді вирішуватимемо...». Варенніков: «От вас лично много что зависит. Если товарищ Кравчук будет вести прежний курс, то мы этого не позволим». Кравчук: «Не треба погроз у цьому кабінеті. Тут присутні керівник уряду республіки і голова Верховної Ради. Кому ви погрожуєте?». Варенніков: «Войска приведены в полную боевую готовность, и мы примем меры вплоть до пролития крови». […]: « Митинговая демократия имеет плохие последствия. Сделайте с этого правильные выводы. Союзный договор — это приговор самому существованию Союза!»[11].

[11] Вечірній Київ. — 1991. — 26 серпня.

Кульмінаційний момент розмови передає Леонід Кравчук у своїх спогадах: «Варенніков [...] говорив настирно, переконано. Він відчував, я ж .. я ж його давно знав, тому що він був керівником Прикарпатського військового округу, я знав його, як він говорив раніше, тобто вже він відчув у своєму голосі силу, навіть у своїй постаті, у своїх формулюваннях. Він уже пропонував, поки я не сказав: «Ви кого представляєте?». А він каже: «Ну, кого? ГКЧП?». Я кажу: «Ваш мандат?» — Він подивився на мене. «Ну Вы же меня знаете». — «Да, — говорю, Вы меня тоже знаете, мандат?» А в нього ж нічого не було, абсолютно, ніяких документів, крім того, що він Варенніков. «Де мандат, підписаний керівником ГКЧП про Ваші повноваження?» — я йому ставлю запитання. Це дуже вплинуло на розмову, дуже вплинуло»[12].

Відтворення ситуації, яка мала місце в кабінеті голови Верховної Ради України в перший день московського заколоту, наочно демонструє, як насправді ставились у Москві до України, яким бачили її місце в Союзі. Агентом впливу центру в Україні була значна частина партійно-державної номенклатури. Заколот у Москві фактично підтримав ЦК КП України. Керівництво партії на чолі із Станіславом Гуренком вимагало від партійних організацій підтримати ДКНС, керуватися його документами і сприяти їхньому застосуванню на місцях. Так, у надісланій обкомам партії шифрограмі 19 серпня 1991 р., ЦК Компартії України зазначав: «Заходи, що вживаються керівництвом країни щодо стабілізації становища й виходу з кризи, відповідають настроям переважної більшості трудящих і співзвучні з принциповою позицією Компартії України». Отже, партія повністю дискредитувала себе в очах суспільства як антидемократична й антиукраїнська сила.

У таких умовах тільки опозиція рішуче виступила проти заколотників. Із безкомпромісною заявою з приводу державного перевороту в СРСР виступив Народний рух України. У ній

---

[12] *Леонід Кравчук*. Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

зазначалося таке: «1. Утворений позаконституційний орган влади — Державний комітет з надзвичайного становища в Москві є незаконним, і його рішення не можуть мати юридичної сили в Україні; 2. Рух не визнає ДКНС і не вважає його рішення обов'язковими для себе; 3. Рух закликає всіх громадян України не підкорятися волі путчистів, створювати організаційні структури активного опору, які будуть координувати Всеукраїнський страйк, до якого ми закликаємо як до єдиної мирної дієвої зброї в боротьбі за волю і добробут своєї родини, нашої Української держави»[13].

Подібні заяви зробили й інші демократичні організації, що й мобілізувало громадськість на протидію заколотникам. У Києві, Львові, Донецьку, Тернополі та Івано-Франківську почалося створення депутатських штаб-квартир. Штаб-квартира Народного руху в Києві оперативно налагодила зв'язки з демократами в Москві, Литві, Латвії, Естонії, з іноземними кореспондентами. Об'єднані демократичні сили Харкова, трудові колективи деяких шахт Донбасу оголосили стан готовності до страйку. Обласні ради народних депутатів Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей прийняли рішення про нікчемність рішень ДКНС на їхній території.

Поки Київ перебував у стані невизначеності, ближче до нього, за інформацією незалежної преси, були перекинуті Кіровабадська і Кременчуцька десантно-штурмові бригади; на одеському напрямку зосередився піхотний полк 72-ї дивізії. У стані підвищеної бойової готовності перебувала Деснянська танкова дивізія. У межах Києва розташувалися війська чисельністю від 2 до 3 тис. осіб. Над будинком Верховної Ради з'явилися штурмові вертольоти заколотників.

Попри це, 20 серпня в Києві відбулася нарада представників Народної ради та демократичних організацій України. Дії заколотників було розцінено як «військово-більшовицький переворот». У відозві, яку підписали представники 9 партій і 10 гро-

[13] Хроніка Опору. Збірка матеріалів. — К., 1991. — С. 182.

мадських організацій, від Президії Верховної Ради УРСР вимагалося визнати ДКНС антиконституційним, невідкладно скликати надзвичайну сесію Верховної Ради й ужити рішучих заходів щодо захисту державного суверенітету України. Було продемонстровано готовність відстоювати державний суверенітет республіки й демократичні завоювання, започатковані в 1985 р.[14]

Під тиском громадськості після дводенного обговорення Президія Верховної Ради України виступила-таки із заявою про те, що постанови ДКНС не мають юридичної сили для України.

Проти державного перевороту в СРСР рішуче виступили демократичні сили Росії на чолі з президентом Російської Федерації Борисом Єльциним. У Москві центром опору став Білий дім президента Бориса Єльцина, на захист якого вийшли неозброєні москвичі. Серед його захисників були й представники України під синьо-жовтим прапором. Керівництво армії після деяких коливань не підтримало заколотників, а окремі підрозділи перейшли на бік народу.

За підтримки демократичних сил усіх республік державний переворот в СРСР був зірваний. Крах імперії став неминучим. До цього її призвів весь попередній соціально-економічний, політичний і національно-культурний розвиток. Аналізуючи ситуацію, багато років по тому Михайло Горбачов говорив: «У чому я справді помилився — це в тому, що недооцінив силу націоналізму»? (Так він, у котре помиляючись, характеризував національні рухи).

На серпень 1991 р. попри внутрішні та зовнішні загрози, Україна вже створила соціальну і правову основу для функціонування суверенної держави. У республіці було засновано власну банківську систему, сформовано державний бюджет, ішла підготовка до запровадження своєї грошової одиниці. У середовищі

---

[14] Заява Президії Верховної Ради Української РСР // Хроніка опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчиненого так званим ГКЧП у серпні 1991 р. — К., 1991. — С. 106.

інтелектуальної та політичної спільнот значно зросла питома вага людей, які позбавились автономістсько-федералістських ілюзій.

3. Перші кроки незалежності

На третій день державного перевороту в СРСР його організатори визнали свою поразку. Провал заколоту викликав серйозні зміни в державному і політичному житті країни, критично посилив відцентрові тенденції в СРСР. Антиконституційні дії змовників, що входили до керівного складу КПРС, призвели до подальшої дискредитації Комуністичної партії та прискорили розпад унітарної радянської держави.

Дедалі більше людей в Україні розуміли, що подальше перебування її в складі СРСР є дуже сумнівним. Події в Москві надзвичайно вплинули на зміну поглядів народних депутатів. Більшість з них стала схилятися до необхідності підтримати прагнення українського народу до незалежності. Частина партійно-радянської номенклатури, представленої у Верховній Раді, була деморалізована й розгубилася. Було зрозуміло, що Михайло Горбачов владу втрачає і вона переходить до Бориса Єльцина, непередбачуваності якого українська правляча верхівка особливо боялася. Та й розуміла, що приходить кінець СРСР і соціалістичній системі взагалі. Тож вирішила, задля утримання влади і власності, підтримати проголошення незалежності, «відгородитися» від тепер непередбачуваного центру, зберегти контроль за державними активами на території республіки. Ситуативно інтереси червоних директорів південного сходу України, київського партапарату й національно-демократичних сил збіглися. Тож, «24 серпня» визріло.

24 серпня 1991 р. відбулася позачергова сесія Верховної Ради України. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Леонід Кравчук, зі співдоповідями — народні депутати Олександр Мороз і Ігор Юхновський. Голова Верховної Ради запропонував найближчим часом визначити і створити всі структури суверенітету та механізм з його практичної реалізації; створити Раду оборони України, Національну гвардію; прийняти закони про

статус військ, розміщених на її території, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки. Від Народної ради Ігор Юхновський вніс пропозицію проголосити акт, у якому мали бути зафіксовані незалежний статус України, абсолютний пріоритет її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення цього акта пропонувалося підтвердити проведенням референдуму в республіці. Крім того, Народна рада виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії в Україні.

Увечері того ж 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради прийняла Акт незалежності України, підготовлений Левком Лук'яненком та Іваном Драчем. У документі зазначалося:

«Виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною й недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України»[15].

Таке рішення Верховної Ради України було закономірним результатом багаторічної боротьби українського народу за власну державність. Цей день відкрив нову сторінку в історії України, знаменував початок важкої, копіткої і довготривалої боротьби за утвердження української незалежності.

Верховна Рада України, крім Акта про незалежність України, прийняла також постанови про департизацію державних органів та організацій і про політичну обстановку й невідкладні заходи

[15] Відомості Верховної Ради України. — 1991. — 17 вересня. — С. 502.

щодо створення умов для попередження нових спроб військового перевороту. Як і наполягала Народна рада, визнавалося необхідним створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю.

Україна не була першою у відновленні своєї незалежності. На цей час шість радянських республік оголосили про вихід із СРСР. Першою, як зазначалося, проголосила незалежність і заявила про вихід зі складу СРСР Литва — 11 березня 1990 р.; тоді ж, весною 1990 р., проголосили незалежність Естонія й Латвія. До серпневого ДКНС (ГКЧП) з СРСР вийшла й Грузія. Після України про свою незалежність оголосили Білорусія, Киргизстан, Узбекистан, Молдова, Азербайджан, Казахстан та Вірменія.

Про день проголошення незалежності перший Президент України, а тоді Голова Верховної Ради Леонід Кравчук згадує: «Я дуже добре пам'ятаю цей день: чудовий сонячний день 24 серпня. Тоді прибули в Україну голова Генеральної Асамблеї ООН Гідо де Марко, віце-прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Мальти. Ми його спеціально запросили в Україну в цей момент. Виходили з чого? З головного: перебування голови Генеральної Асамблеї ООН на території України за будь-яких подій втягує таким чином Організацію Об'єднаних Націй у ці всі події. І ми таким чином стаємо вже міжнародним суб'єктом у разі якихось непередбачуваних подій… Тож перший іноземець після проголошення Акта незалежності, що зайшов до кабінету Голови Верховної Ради, — це був голова Генеральної Асамблеї ООН»[16].

Усе було непросто. 99 днів від проголошення незалежності світ не визнавав Україну як незалежну державу. А 27 серпня 1991 р. речник президента Росії Бориса Єльцина Павло Вощанов оприлюднив заяву про те, що Росія «залишає за собою право порушити питання про перегляд кордонів». І лише після різкої

[16] Таємниці нашої незалежності // Експрес. — 2017. — 24.08–31.08, № 62 (9418). — С. 3.

реакції з боку офіційної влади України ця заява була дезавуйована[17]. У таких складних умовах починала відновлюватися Українська держава.

26 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, прийняла постанови про «департизацію» державних органів, установ та організацій, про власність Компартії на території України. Відповідно до прийнятих рішень службовці державних установ мали будувати свою діяльність лише на основі законів, а не партійних постанов і рішень. 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради тимчасова комісія довела, що «керівництво Компартії України своїми діями підтримало державний переворот і тим самим сприяло його здійсненню на території України», Леонід Кравчук підписав указ про заборону діяльності Комуністичної партії. Партапарат було розпущено, однак загалом державна, адміністративна й господарська номенклатура залишилася при владі, а згодом взяла найактивнішу участь і в формуванні державних структур незалежної України, і в приватизації її багатств.

Першочерговою проблемою, яка потребувала негайного розв'язання, була проблема організації захисту проголошеної незалежності, формування національних Збройних сил. Уже 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про військові формування в Україні», якою зобов'язала уряд приступити до створення власних збройних сил. База для цього була більш, ніж серйозною. Українській державі після розпаду СРСР дісталося в спадщину майже півторамільйонне угрупування Збройних сил колишнього СРСР та інших «союзних» військових формувань — прикордонних і внутрішніх військ, військових частин, підпорядкованих різним міністерствам, що працювали на радянський ВПК тощо. При цьому абсолютна більшість цих військ була забезпечена всім необхідним для тривалого (півроку і

---

[17] *Михальченко Н.И., Андрущенко В.П.* Беловежье. Л. Кравчук. Украина. 1991–1995 / Н.И. Михальченко, В.П. Андрущенко. — К.: Центр духовной культутры, 1996. — С. 49.

навіть більше) ведення бойових дій. Тільки на стратегічних складах та базах зберігання зброї та техніки колишнього МО СРСР в Україні збереглися запаси зброї, палива, практично всіх видів амуніції, продовольства і медикаментів, розраховані на забезпечення щонайменше десятимільйонної армії — третини дорослого населення України. Згідно з міжнародними оцінками, загальна вартість усього озброєння та майна військових частин України складала (за цінами 1989 р.) приблизно 89 млрд американських доларів[18]. Такі запаси могли й повинні були стати надійною основою для матеріально-технічного забезпечення національних Збройних сил, джерелом їх повноцінного фінансування.

У вересні 1991 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про міністра оборони», а 11 жовтня було затверджено «Концепцію оборони і будівництва Збройних сил України»[19]. Вона передбачала, зокрема, поступове й поетапне скорочення та переформування всіх частин, з'єднань і об'єднань, дислокованих на території держави, створення на їхній основі власних збройних сил. У Концепції декларувалося, що Україна має намір стати в майбутньому нейтральною, без'ядерною державою, яка не братиме участі у воєнно-політичних блоках, буде дотримуватись усіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї. Було створено Раду оборони України. 4 листопада 1991 р. Верховною Радою прийнято низку законів стосовно військового будівництва: «Про державний кордон України», «Про прикордонні війська», «Про Національну гвардію України». Загалом до кінця 1991 р. Верховна Рада України ухвалила понад 70 правових документів з проблем військового будівництва.

До боротьби за незалежність українські демократичні сили завжди прагнули залучити людей різних національностей, демонструючи повагу до національних меншин. Уже в законі України

---

[18] *Ігнатенко О.* Хто розграбував військову міць України // Свобода. — 2002. — 28 травня — 4 червня, № 20 (102). — С. 4.

[19] *Леонід Кравчук.* Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

«Про мови» 1989 р. зазначалося, що «в роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей (міста, райони, сільські і селищні Ради, сільські населені пункти, їх сукупність), можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови»[20]. У Декларації про державний суверенітет республіки від 16 липня 1990 р. гарантувалося всім етносам право національно-культурного розвитку. Рівність перед законом декларувалася всім громадянам незалежно від їхнього походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності.

Проголошення суверенітету та незалежності України супроводжувалося твердим наміром послідовно дотримуватися загальнолюдських принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості та рівноправності всіх етнічних груп, що проживали в Україні. 1 листопада 1991 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію прав національностей України, у якій було чітко зафіксовано неприпустимість будь-якої дискримінації за національною ознакою. Українська держава гарантувала всім народам, національним групам, громадянам, які проживали на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. 16–17 листопада 1991 р. в Одесі було проведено Всеукраїнський міжнаціональний конгрес з проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні. На ньому зібралися представники численних етнічних груп України, і майже всі вони висловили підтримку державному суверенітету України[21]. Водночас конгрес прийняв «Звернення до всіх націй і національно-етнічних груп України», яке містило заклик підтримати «створення незалежної демократичної держави на українській землі»[22].

Необхідно зауважити при цьому, що, на відміну від більшості країн світу, проблема збереження етнічної ідентичності в Україні

---

[20] Відомості Верховної Ради УРСР. — 1989. — № 45. — С. 631.
[21] Літературна Україна. — 1991. — 21 листопада. — С. 1.
[22] Там само. — 28 листопада. — С. 3.

постала не лише перед етнічними меншинами, а й перед титульною нацією — українцями.

Важливим етапом у розбудові самостійної України став Всеукраїнський референдум, який відбувся 1 грудня 1991 р. Ініціатива проведення референдуму належала Голові Верховної Ради Леоніду Кравчуку, який був твердо переконаний в його необхідності, хоча проти референдуму виступали і демократичні сили, і ліві. «Я знав, — пригадує Леонід Кравчук, — що якщо ми не проведемо референдуму, не пройдемо цю складну, але важливу дорогу через волевиявлення народу, то, по-перше, до цього ... до цієї незалежності може поставитися дуже критично Москва, я м'яко кажу — критично. І світ може, орієнтуючись на Москву, холодно й обережно, і з застереженнями поставитись до нашого рішення. Тому я і запропонував провести референдум 1 грудня»[23].

Справді, без референдуму жодна країна світу не мала достатніх підстав для офіційного й негайного визнання держави. У 1991 р. і СРСР, і США однаково боялися української незалежності. Як свідчать нещодавно розсекречені документи ЦРУ під грифом «цілком таємно», у листопаді 1991 р. США та СРСР вели переговори щодо української незалежності, намагаючись або не допустити її, або мінімізувати наслідки, виробити спільне розуміння «незалежності».

Стурбованість Михайла Горбачова передавав Джорджу Бушу радник президента СРСР Олександр Яковлєв. Російську сторону найбільше хвилювало те, що в Україні «є все, щоб стати рівними "великій сімці"». Американці хвилювалися від того, що «є потужна зброя на їхній території», і вони не були впевнені в тому, що це не посилить загрозу світові. Росія прагнула заручитися підтримкою Сполучених Штатів, щоб ослабити економічний і військовий потенціал України, «знищити деякі типи зброї в Україні», а крім того, ослабити її територіально. «Ми вважаємо, —

---

[23] *Кравчук Л.* Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

говорив Олександр Яковлєв, — що Донецьк має оголосити про свою автономію. У Криму є намір провести референдум про те, щоб стати окремою республікою, незалежною від України. Усі промислові райони України населені росіянами, а це Донецьк і Харків…»[24]. З публікацією стенограми цих переговорів більш зрозумілими стають причини і мотиви «сміливого» захоплення Росією Криму й Донбасу в наш час.

В українському керівництві про зміст цих переговорів, звісно, не знали, але історично й політично правильно визначили курс на референдум. У всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. взяло участь майже 31 млн 892 тис. опитуваних, або 84,18% від загальної кількості включених до списків виборців. На питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» ствердну відповідь дали 28 млн 804 тис. українців, або 90,32% з тих, хто взяв участь у голосуванні. Рекордну підтримку Акт проголошення незалежності України отримав серед населення традиційно проукраїнських західних регіонів — Івано-Франківської та Тернопільської областей — понад 98%. Донбас також висловився «за» — понад 83% у Донецькій та Луганській областях. Навіть у Криму «за» незалежність проголосували 54% населення. При цьому участь у голосуванні на сході взяла значна частина населення — 2,9 млн в Донецькій області, 1,6 млн у Луганській області й 1 млн у Криму.

Як згадував тодішній представник України в ООН Геннадій Удовенко, у той час «навіть найоптимістичніші оптимісти не думали про те, що така величезна кількість людей проголосує «за» на референдумі». «Це було несподівано для всіх. Я пригадую, як В'ячеслав Чорновіл говорив: «Ну, хоча б ми отримали 50 відсотків плюс один голос "за"»[25], — розповідав Геннадій Удовенко в інтерв'ю виданню «Тиждень». «Настрій в українському суспільстві був таким, що відіграти назад уже ніхто не

---

[24] Секретні переговори: «Україна буде дуже маленькою» // Експрес. — 2017. — 24.08–31.08, № 62(9418). — С. 5.

[25] *Безп'ятчук Жанна*. Спогади Містера Chaizman // Тиждень. — 2010. — 26 серпня.

зміг. Бо переважна більшість українців була за незалежність України, за створення своєї національної держави», — так передавав настрій суспільства член Проводу Народного руху Іван Заєць.

За цим «за» стояло розуміння того, що СРСР уже фактично розпався, що незалежність України є очевидною і її потрібно підтвердити. Однак усі учасники референдуму, які голосували за незалежність, щиро сподівалися, що вона принесе економічне благополуччя, що жити стане легше. Для більшості українців тоді були ще зовсім невідомими або маловідомими такі поняття, як «олігарх» та «олігархічна влада»…

Результати українського референдуму неоднозначно сприйняли в Москві. 4 грудня Президент Російської Федерації Борис Єльцин зробив заяву про визнання Росією незалежності України[26]. Однак більшість московської правлячої верхівки не хотіла поступатися своїми впливами в Україні. Першим кроком її відповіді на референдум була започаткована в Москві пропагандистська акція, яка мала довести, що Україна є єдиною тимчасовою країною, нездатною до самостійного політичного життя, у якій є загроза громадянської війни між Сходом і Заходом[27].

В Україні тим часом обговорювалося питання моделі державного устрою. Були прихильники і парламентсько-президентської, і президентської форми правління. Верховна Рада зупинилася на останній, оскільки правляча Комуністична партія, яка до цього здійснювала владні функції, була заборонена, а потреба в органі, який виконував би функції координатора законодавчої, виконавчої та судової влади була досить гострою. Тому важливим чинником підвищення політичної й державно-правової відповідальності за стан суспільних справ мало стати обрання Президента як глави держави.

---

[26] Россия–Украина. 1990–2000. Сб. док. в 2-х кн. — Кн. 1. 1990–1995. — М., 2002. — С. 32.

[27] Див.: *Адамович С.В.* Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В. Адамович. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. — С. 99.

Тож водночас із Всеукраїнським референдумом в Україні проводились і вибори президента. Проходили вони на альтернативній основі. Серед претендентів були: Володимир Гриньов, Леонід Кравчук, Левко Лук'яненко, Леопольд Табурянський, В'ячеслав Чорновіл та Ігор Юхновський. Попри розходження в поглядах шести кандидатів, усі вони виступали за незалежність України. У підсумку — більш як половина українських виборців підтримала Голову Верховної Ради України Леоніда Кравчука, передвиборча програма якого складалася з п'яти «Д»: Державність, Демократія, Добробут, Духовність, Довіра. За нього висловилися майже 20 млн. громадян, які взяли участь у голосуванні, тобто 61,8%. Опозиція не змогла виставити єдиного кандидата. Народний рух висунув В'ячеслава Чорновола кандидатом у президенти, однак його лідери Іван Драч і Михайло Горинь, як і Українська республіканська партія, агітували за Левка Лук'яненка. Не було єдності й щодо інших кандидатур.

Обрання Леоніда Кравчука Президентом України засвідчувало, з одного боку, його авторитет і вагомий внесок у відновлення Україною незалежності, а з іншого, — факт збереження впливу партійно-державної номенклатури на шляхи і зміст розвитку української державності. Збереження при владі номенклатури не обіцяло прогресивних випереджаючих реформ і безболісного утвердження незалежності. Водночас запровадження інституту президентства мало той позитив, що започаткувало розподіл влади на самостійні владні гілки, здатні взаємно врівноважуватися: законодавчу, виконавчу та судову. Президентська республіка давала змогу розширити суспільне поле для участі громадян у політичному й державному житті. До того ж інститут президентства базувався на глибокій історичний традиції України, де авторитарний стиль управління і мислення був провідним іще від часів Київської Русі.

Помилкою революційних дій того часу Леонід Кравчук справедливо вважає неприйняття одночасно з Актом про незалежність рішення про нові вибори Верховної Ради. Це значно полегшило б процес українського державотворення. «І та Верховна Рада, обрана вже одночасно з новим президентом, — це була б єдина

сила, яка обрана ... на демократичних засадах, з єдиною ідеєю — утворення Української держави»[28]. Наявність старої Верховної Ради обумовила труднощі в реалізації Акта про незалежність.

Тим часом обрання Президента України, підтвердження Акта проголошення незалежності України на референдумі більшістю населення республіки, зміцнення позицій Бориса Єльцина в Москві створило якісно нову ситуацію в усьому конаючому Радянському Союзі. Леонід Кравчук відмовився підписувати союзний договір, а Борис Єльцин декларував визнання Росією незалежності України. 5 грудня 1991 р., коли щойно обраний главою держави Леонід Кравчук прийняв присягу, Верховна Рада України ухвалила «Послання до парламентів і народів усіх країн», у якому повідомлялося, що «договір 1922 року про утворення Союзу РСР Україна вважає відносно себе недійсним і недіючим».

Через кілька днів лідери Білорусі (Станіслав Шушкевич), Росії (Борис Єльцин) та України (Леонід Кравчук) на зустрічі в Біловезькій Пущі (Білорусь) визнали, що об'єктивний процес виходу республік зі складу СРСР став реальністю. На політичній мапі світу з'явилися незалежні держави. Тож учасники зустрічі заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування. Натомість було підписано Угоду про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД) — об'єднання, відкритого для всіх колишніх радянських республік, а також інших країн, які поділяли принципи Угоди[29]. При цьому важливо зауважити, що Україна і Білорусь розглядали СНД передусім як інструмент мирного роз'єднання, а багато хто з команди Бориса Єльцина вбачав у ньому засіб, за допомогою якого Росія контролюватиме пострадянський простір. Принципова відмінність у підходах до трактування його ролі згодом

---

[28] *Леонід Кравчук*. Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

[29] Известия. — 1991. — 22 декабря; Советская Беларусь. — 1991. — 10 декабря.

породила на пострадянському просторі безліч кривавих конфліктів.

Після того, як Угоду було підписано, Борис Єльцин зателефонував у Вашингтон Президенту США Джорджу Бушу, а Станіслав Шушкевич — Президенту СРСР Михайлу Горбачову. Обох поставили до відома, що Радянського Союзу більше не існує.

12 грудня 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала угоду про СНД, правда, із застереженнями, які гарантували незалежність України як суб'єкта міжнародного права. 20 грудня український парламент прийняв спеціальну заяву, у якій заперечував можливість перетворення СНД на державне утворення. Заявлялося, що Україна створюватиме власну відкриту економічну систему шляхом запровадження своєї митної, банківської служб і власної грошової одиниці. Було наголошено й на тому, що Україна ухиляється від створення інститутів, здатних перетворити Співдружність Незалежних Держав на наддержавну структуру. «Щодо створення СНД, — згадує консультант МЗС у 1991 р., згодом представник України при ЄС і НАТО, доктор юридичних наук Володимир Василенко, — то факт її появи на місці СРСР мав, з одного боку, забезпечити так зване цивілізоване розлучення сторін, а з іншого — пом'якшити сприйняття факту зникнення Союзу тими впливовими силами імперії, які ще мали серйозні можливості для протидії її розвалу. Сторони також домовилися залишити наразі спільний контроль за ядерним арсеналом на всій території дотеперішньої держави.

Цим порозумінням разом з надзвичайним результатом референдуму 1 грудня розвіяно всі найбільші страхи Заходу щодо появи незалежної України — на нашій території не передбачалося громадянської війни через різне бачення майбутнього країни. Росія також зобов'язана була поважати чинні кордони, а не воювати; ядерна зброя за взаємною згодою залишилася в управлінні того самого командного центру»[30].

---

[30] Таємниці нашої незалежності // Експрес. — 2017. — 24.08–31.08, № 62(9418). — С. 4.

21 грудня на зустрічі в Алма-Аті лідерів 11 незалежних держав колишнього СРСР, крім Грузії, Латвії, Литви й Естонії, до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. Було підписано протокол, відповідно до якого всі держави на рівноправних засадах проголосили себе засновниками СНД. У прийнятій Декларації заявлялося, що з утворенням СНД СРСР припиняє своє існування[31].

Через кілька днів Україну визнали Сполучені Штати Америки. А далі впродовж одного тижня про визнання оголосила 21 держава — майже вся Європа, Китай… За таких обставин Михайло Горбачов оголосив 25 грудня 1991 р. про припинення виконання ним обов'язків Президента СРСР у зв'язку зі зникненням самої держави. Того ж дня союзний парламент прийняв декларацію про припинення існування СРСР.

Розпад СРСР, який в уявленнях і сприйнятті багатьох росіян і їхніх провідників асоціювався з Росією, не означав для них розпад історичної Росії. За їхнім розумінням це надбудова розпалася. А Росія в межах СРСР мала зберегтися і зберегти свою територію, багатства та набутки. Уже 30 грудня 1991 р. президент Російської Федерації Борис Єльцин, виступаючи по телебаченню, заявив: «Наше завдання не допустити, щоб держава випустила з рук те, що складає надбання Росії»[32].

Розпад Радянського Союзу не був результатом суб'єктивних чинників; він був історично зумовленим, об'єктивним і закономірним. «Коли б не було матеріальних, духовних і політичних засад — ніхто б не зміг цього зробити»[33], — зазначав Леонід Кравчук. Визнав це й нинішній «правитель» Російської Федерації Володимир Путін. У жовтні 2015 р. під час засідання міжнародного дискусійного клубу «Валдай» він заявив, що причинами розпаду СРСР були «насамперед внутрішні причини — неспромож-

---

[31] Известия. — 1991. — 23 декабря.

[32] Известия. — 1991. — 31 декабря.

[33] *Леонід Кравчук*. Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України — 1988–1991. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

ність політичної та економічної систем нашого Радянського Союзу».

СРСР був штучним утворенням, бо становив собою надцентралізовану, тоталітарну й авторитарну державу, не побудовану на засадах демократії, ринкової економіки, вільного й повноцінного розвитку індивідів і націй. Російсько-радянська державність була побудована на централізмі, насильстві та жорстокому диктаті, а силою, що її цементувала, була Комуністична партія, єдина правляча, яка у свій час насильно захопила й упродовж семи десятиліть виконувала державні функції.

В основі ідеологічної системи Союзу РСР лежали ідеї світової революції і перемоги соціалізму в усьому світі; ліквідація приватної й усіх інших форм власності, крім державної; ліквідація соціальних груп і класів суспільства. Пропагувалась і жорстокими методами реалізовувалась ідея злиття всіх націй в одну й формування на основі російських складників єдиного радянського народу; створення уніфікованої людини нового типу — без власної національної свідомості й гідності, без національної мови і культури, натомість російськомовної та російськокультурної. Ці ідеї і практики корінним чином суперечили загальнолюдським демократичним цінностям.

Радянський Союз, що тримався на централізованих тоталітарних структурах, адміністративно-силових методах управління і страхові, неспроможний був забезпечити елементарні права і свободи людини, націй і національних меншин, матеріальний добробут і вільний демократичний розвиток суспільства. Український народ, перебуваючи в складі СРСР, зазнав тяжких втрат під час трьох голодоморів, воєн, масових репресій, перманентних кампаній щодо його денаціоналізації й боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Досвід радянських республік (квазідержав), а також світова практика підтвердили, що найоптимальнішою формою існування людського суспільства, функціонування в ньому незалежних демократичних інститутів є незалежна національна держава.

Її створення в Україні вимагало докорінних перетворень у всіх сферах життя. У політичній сфері необхідно було перейти від

тоталітарної системи до демократії; в економічній — від командно-директивної до ринкової економіки; у соціальній сфері — від людини-виконавця, яка всього боялася, до активного творця власної долі; у гуманітарній — від класових до національних і загальнолюдських цінностей; у міжнародній — від ізоляціоністської політики радянських часів до політики відкритості й інтеграції до міжнародного співтовариства.

Відновлення незалежності України, підтвердженої всенародним референдумом, викликало її негайне визнання світом. Уже протягом грудня 1991 р. незалежність України визнали 68 держав. На другий день після референдуму про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва. 5 грудня одразу п'ять країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія визнали незалежну Україну. Сполучені Штати Америки на чолі з адміністрацією Джорджа Буша, як зазначалося, дуже побоювалися дезінтеграції СРСР як ядерної держави, тому певний час тримали «дипломатичну паузу». Однак 25 грудня 1991 р. вони також визнали Україну й незабаром встановили з нею дипломатичні відносини.

Визнання світом України як незалежної держави активізувало процеси її розбудови. До чинної, ще радянської, Конституції Верховна Рада почала вносити суттєві зміни і корективи. Зокрема, назву «Українська РСР» було замінено на історично виправдану, споконвічну назву «Україна»[*]. До тексту Основного Закону було внесено положення про те, що «Президент є главою держави і главою виконавчої влади». Як глава держави, Президент України став гарантом національної безпеки, свободи громадян, державного суверенітету, додержання Конституції та законів. Він представляв державу в міжнародних справах, уживав заходів щодо забезпечення її обороноздатності та національної безпеки. Як

[*] Нині немало істориків, експертів вважають, що найбільш оптимальною, апробованою історичною практикою і наукою була б назва «Україна–Русь». Це могло б частково полегшити утвердження правосуб'єктності нової для сучасної світової системи держави з багатою київоруською спадщиною і традиціями.

глава виконавчої влади, президент здійснював керівництво та спрямовував виконавчу діяльність уряду — Кабінету Міністрів України. В Україні реформувалися міністерства, створювалися такі інституції, як Національний банк, посольства та консульства, експортно-імпортні організації тощо, а Верховна Рада продовжила творення нового законодавства для самостійного функціонування незалежної держави.

Передусім розширювалася нормативно-правова база оборонного характеру, військового будівництва. 6 грудня 1991 р. Верховною Радою України був ухвалений Закон «Про Збройні сили України» і Закон «Про оборону України». Перший визначав сутність і призначення Збройних сил, структуру та чисельність, порядок комплектування, дислокації та мобілізації. Другий формулював правові засади діяльності органів державної влади й управління щодо забезпечення оборони України, а також положення, що стосуються територіальної оборони, стану війни та воєнного часу. Того ж дня було затверджено текст військової присяги, яку в залі Верховної Ради першим склав міністр оборони України, генерал-полковник Костянтин Морозов.

12 грудня Президент України Леонід Кравчук взяв на себе обов'язки Головнокомандувача Збройних сил України. В останній день грудня 1991 р. у війська була надіслана шифротелеграма міністра оборони України із вказівками про початок добровільного складання військової присяги на вірність народові України військовослужбовцями військових формувань колишнього СРСР, дислокованих на території України. Більшість склала присягу Україні.

Складно й неоднозначно розгортався в перебудовний і постперебудовний період процес деколонізації України, бо рівень її інкорпорації до складу Росії, асиміляції й русифікації українського народу протягом кількох століть був надзвичайно високим. Тож шовіністичні кола, залучивши криміналітет, постійно й без особливих зусиль і спротиву провокували антидержавні, антиукраїнські, кримінальні акції в усіх сферах життя. У травні 1991 р. стався перший в історії країни збройний напад на Львівський музей «Арсенал». У результаті було викрадено 6 старовин-

них шабель — найдорожчих експонатів, інкрустованих кісткою моржа, коралами та бірюзою. Уже після 1 грудня 1991 р., проголошення української незалежності, була вщент спалена реконструйована в 1989 р. святиня українського народу — Кобзарева хата, а також викрадена в Переяслав-Хмельницькому історико-культурному заповіднику шабля Богдана Хмельницького, подарована йому польським королем. Руйнувалися, знищувалися або вивозилися за межі України інші національні символи українського народу, його духовності й самобутності.

Після проголошення незалежності в окремих регіонах України посилилися сепаратистські тенденції. Це стосувалося передусім Криму та Закарпаття. Зокрема, консервативна компартійно-радянська верхівка Закарпаття задля збереження влади стимулювала процеси посилення політичного русинства. Вже 27 серпня 1991 р. Мукачівська міська рада та Берегівська районна рада звернулися до обласної Ради з проханням проголошення Закарпатської області Закарпатським автономним краєм України. 1 вересня в Мукачевому Товариство карпатських русинів провело мітинг під антиукраїнськими гаслами, звинувачуючи центральну владу в насильницькій українізації русинів, а також прийнявши заяву з вимогою автономії та обласного референдуму. Закарпатський референдум 1 грудня 1991 р. відповідно до порушеного питання продемонстрував, що 78% тих, хто визначився із вибором, проголосували за «самоврядність території»[34]. Це було інспіровано чіткою вказівкою Москви. Центральна українська влада проігнорувала результати обласного плебісциту. Аналогічно до нього поставилось і міжнародне співтовариство. Він не був утілений в життя.

Попри всю гостроту соціальних і політичних протистоянь, суперечок і протидій, боротьба за українську незалежність у роки перебудови відбувалася без руйнівних соціальних катаклізмів і гострих міжетнічних зіткнень. В Україні вдалося зберегти мир, не допустити громадянської війни. І в цьому велика заслуга тодіш-

---

[34] *Довгей В.* «Неорусинство»? Ні, тіньовий реваншизм // За вільну Україну. — 1992. — 20 березня. — С. 3.

ніх політичних лідерів, громадсько-політичних діячів, високого рівня національної самосвідомості та соціальної відповідальності громадян. Леонід Кравчук, Ігор Юхновський, Іван Драч, Михайло Горинь, В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко й інші політики та громадські діячі діяли зважено і відповідально. На останньому етапі перебудови й початках творення української державності визначну конструктивну роль у державотворчих процесах відіграв Леонід Кравчук як Голова Верховної Ради УРСР і перший Президент України. Завдяки його цілеспрямованій і раціоналістичній політиці декларована незалежність України крок за кроком наповнювалася реальним змістом.

Формування державних інститутів в Україні відбувалося в умовах, коли не одне покоління українців прожило в стані бездержавності, російсько-радянської імперської ідеології, репресивної деінтелектуалізації суспільства. Багатовікові асиміляційні впливи зумовили різнорівневі нашарування «російськості» в українському суспільстві, хоча національна основа народу залишилася здоровою і життєздатною. Звичайно, необхідних знань і вмінь, досвіду у керівництва України, очолюваного Леонідом Кравчуком, не вистачало; тактично не завжди все було вивірено.

Однак не можна погодитись із твердженням історика Георгія Касьянова, що головним кредо Леоніда Кравчука була філософія виживання та утримання влади і що в результаті соціально-економічна та політична криза значно посилилася й розтяглася в часі[35]. Леонід Кравчук був національним лідером, Президентом України, якого обрав народ на прямих, демократичних, несфальсифікованих виборах. Він мав виразну мету — відновлення української державності; як національно свідомий український діяч, чітко бачив українську перспективу. У перші місяці після проголошення незалежності Леонід Кравчук, Верховна Рада України заклали, хоч і з труднощами, інституційні основи Української держави. Коли ж прийшов час, відбулися нові вибори Президента України, Леонід Кравчук без будь-якого спротиву, невдоволення,

---

[35] *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. — К.: Наш час, 2008. — С. 41.

інтелігентно, цивілізовано передав владу їх переможцю. А те, що «була криза», — закономірний факт; що «посилилася й розтяглася в часі» — це вже більше «заслуга» його наступників. Гірше те, що «криза» в умілих московських і промосковських пропагандистських руках пов'язувалася і нині пов'язується з Україною, українською незалежністю і державністю, а не минулим соціально-економічним та політичним устроєм і розвитком СРСР.

ПІСЛЯМОВА

Перебудова в СРСР була останньою в XX ст. спробою реформувати комуністичну систему, перейти від моделі державно-бюрократичного соціалізму до так званого «соціалізму з людським обличчям». Ініційована генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Горбачовим, вона мала своєю причиною системну дезінтеграцію планової економіки і політичного режиму. Звичайно, Горбачов не прагнув позбавити себе влади і зруйнувати Комуністичну партію. Він бачив, що КПРС втрачає свій вплив як усередині країни, так і за її межами, що радянська економіка не здатна конкурувати з ринковою. Відповідаючи на суспільні очікування і невдоволення, генсек прагнув створити більш ефективний суспільно-економічний механізм, який дозволив би компартійно-радянській номенклатурі утримати владу. Будучи цілком індоктринованою людиною, Горбачов не міг інтелектуально осягнути того, що штучно створена суспільно-політична і соціально-економічні конструкція комуносоціалізму не могла існувати нескінченно довго. Радянське суспільство рано чи пізно мусило шукати шляхи переходу до природних способів існування.

Проте це розуміли тоді тільки окремі фахівці з числа західних радянологів (Збігнєв Бжезінський, наприклад) і деякі радянські дисиденти. На поставлене 10 березня 1996 р. запитання Марти Коломієць «Як політика перебудови та гласності Михайла Горбачова, розкриття злочинів комуністичного режиму вплинули особисто на Вас?» лідер українських дисидентів В'ячеслав Чорновіл так відповідав: «Ми вважали, що добре, що є така політика, бо вона розхитувала імперію і розхитувала комуністичну ідеологію, але намагання побудувати щось там на піску, на базі тої самої ідеології, лібералізувати її, що намагався зробити Горбачов, —

було безперспективним, і ми це чудово розуміли, але ми підтримували це, тому що воно працювало на нас»[1].

Всупереч з волею Горбачова якраз перебудова стала таким шляхом. Відносно мирним і спокійним, бо маса показників — економічних, соціальних, політичних і морально-духовних — стала незворотньо критичною. Особливо економічних.

До 1970-х рр. нафта і газ не займали домінуючого становища в радянській економіці. СРСР був колосом на глиняних ногах, промислово й технологічно неефективною державою, яка невпинно просувалася до свого краху. Давно застаріла економіка вугілля і сталі, колгоспний лад, нездатний прогодувати зростаюче міське населення, паразитуючий оборонний комплекс робили цей крах неминучим. Злет цін на нафту в 1970-і роки подовжив існування радянської економіки у нереформованому стані, але у 1980-і рр. кризове становище ще більше загострилося. Політика перебудови покликана була розв'язати проблему. Уже в ході перебудови почала легалізуватися альтернативна адміністративно-командній багатоукладна економіка. Плюралістичним ставало суспільно-політичне й культурно-духовне життя.

Однак спроби реформ засвідчили, що комуністична політична система не може існувати поза адміністративно-командною економікою. Тому половинчасті економічні реформи Михайла Горбачова провалились. До кінця 80-х рр. кремлівські реформатори остаточно вичерпали свій творчий потенціал. Вони вже не могли зупинити процес руйнування позаекономічних зв'язків господарюючих об'єктів, промислового й аграрного потенціалу. В країні було фактично припинено виробництво побутової техніки та електроніки, зупинився науково-технічний розвиток, скорочувалися інвестиції. Наукоємні виробничі об'єкти були закриті, почалася масова еміграція фахівців.

Принципові зміни відбулися у сфері державної влади. Закон «Про зміни і доповнення до Конституції СРСР», прийнятий у грудні 1988 р., вніс суттєві зміни у виборчу систему, запрова-

---

[1] Здобуття незалежності України, 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У двох томах. — Том 2. — Житомир, 2011. — С. 612.

дивши принцип альтернативності. У процесі перебудови Комуністична партія втрачала реальну владу, партійно-політичну монополію, свою єдність. Критиці піддавалася не лише ситуація, яка склалася в СРСР, а й основи ідеології марксизму. Почали формуватися опозиційні партії і рухи. Суспільство ставало відкритим для зовнішнього світу.

Відбулися зміни і в сфері міжнародних відносин. Передусім було покладено кінець смертельно небезпечному протистоянню двох наддержав. Напруженість у відносинах між СРСР і США значно зменшилася. У 1989 р. з Афганістану вийшли радянські війська. СРСР вичерпав можливості підтримувати антидемократичні прорадянські режими в інших державах. Соціалістичний «табір» почав руйнуватися. Знаковою подією стало падіння Берлінської стіни. Воно по праву вважається завершенням Холодної війни.

Перебудова в СРСР завдала нищівного удару по старій, від початку нежиттєздатній централізованій адміністративно-командній системі і довела, що вона не підлягає докорінному реформуванню. Її можна або поновити, або зруйнувати, як то сталося в Іспанії, Італії, Німеччині, Португалії або в кінці 1980-х рр. — у країнах Східної Європи.

Серед об'єктивних причин дезінтеграції СРСР були національні суперечності всередині країни. Спроба провідників перебудови позбавитися від надмірної централізації, яка тотально домінувала в усіх сферах життя, призвела до посилення відцентрових тенденцій, піднесення національно-визвольних рухів і, в підсумку, — до національно-визвольних революцій. Наслідком став розпад російської імперії в її радянській оболонці й утворення незалежних держав, у тому числі й України, за що боролося не одне покоління українців.

Один з лідерів цієї боротьби В'ячеслав Чорновіл зазначав: «СРСР розвалився тому, що радянська система вичерпала сама себе й розвалилася під тягарем власних суперечностей… Як тільки система захиталася, у дію вступив ще один несподіваний для багатьох чинник, що остаточно розвалив європейську псевдокомуністичну імперію. Його ім'я — націоналізм». І йдеться,

зрозуміло, не тільки про український, грузинський, литовський чи будь-який інший націоналізм пригноблених націй. Потужний вплив на процеси мав також націоналізм державоутворюючої нації — російський: як «народний», так і «верхівковий». «Жодна сила не розвалила б Радянський Союз, якби цього не побажала російська еліта»[2], — зазначав у свій час лідер Народного фронту Естонії академік Михайло Бронштейн. Російський історик і громадський діяч українського походження Віктор Мироненко також зазначав, що «біля колиски державної незалежності України стояла Російська Федерація»[3].

Саме поява російського чинника як самостійного на політичній арені, тобто московське двовладдя відігравало вирішальну роль в дезінтеграції СРСР, принаймні, на початковому, спорадично-імпульсивному етапі. А на завершальному етапі мали вирішальне значення вже інші чинники. Можна погодитися з професором Гарвардського університету Сергієм Плохієм, який твердив: «майбутнє Радянської імперії в останні тижні її існування визначили стосунки Росії з Україною — другою за кількістю населення республікою, і аж ніяк не стосунки Росії із знекровленим союзним центром»[4]. Варто додати, що ці стосунки залишилися домінуючими від тих «останніх тижнів» й дотепер за численних спроб путінської Росії реанімувати імперію в будь-яких формах і будь-якими засобами.

Звичайно, і Захід «допоміг» Радянському Союзу в прискоренні його розвалу. Важливу роль відіграли такі важелі впливу, як демонстрація явно вищого рівня життя власних народів, ембарго

---

[2] Цит. за: *Симонян Р.* Страны Балтии и распад СССР // Политические исследования. — 2002. — № 6. — С. 154.

[3] *Мироненко В.И.* Российско-украинские отношения в 1991–2002 гг. Историографический очерк. — М., 2004. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.studmed.ru/view/mironenko-vi-rossiysko-ukrainskie-otnosheniya-v-1991-2002-gg-istoriograficheskiy-ocherk_d5a815e2771.html

[4] *Плохій С.* Остання імперія: Дні напередодні розпаду Радянського Союзу. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1471-serhii-plokhiy-ostanni-dni-radianskoho-soiuzu

на сучасні технології подвійного (цивільного й військового призначення), падіння цін на нафту. Протиставити цьому щось суттєве радянські вожді не спромоглися.

Керівництво УРСР, як відомо, не мало власної моделі перебудови, оскільки «характер перебудовчих процесів у всіх регіонах країни спільний, — зазначав тодішній керівник КПУ Володимир Щербицький, — тому що він обумовлений єдиною теорією і політикою оновлення»[5]. Звичайно, проблема полягала не тільки і не стільки у відсутності політичної волі у провідників радянської України, а в тому, і про це пишуть сучасні дослідники Олександр Бойко, Станіслав Кульчицький, Володимир Литвин, Сергій Пирожков та ін., що Україна політично й економічно була повністю залежною від московського центру. Українська верхівка дуже важко адаптувала перебудовчі ініціативи «згори» й зі страхом спостерігала за наростанням революційних змін «знизу». А революційні події в країнах Східної Європи 1989 р. не лише деморалізували, а й паралізували партійно-радянську номенклатуру. Як зовнішній чинник, вони постали рубіконом між «революцією згори» і «революцією знизу». В українське суспільно-політичне життя влилися сотні тисяч нових активістів, і воно стало некерованим для радянських структур, генеруючи радикальні перетворення.

Для України важливим наслідком перебудови виявилася демілітаризація українського суспільства. В радянські часи українців мобілізовували для участі в усіх війнах, в яких СРСР брав участь. У 1990 р. в Україні вважалися ветеранами учасники чотирьох десятків війн, які радянська імперія вела на всіх континентах. Тільки з кінця 1990 року, як зазначалося, українські громадяни стали проходити військову службу в межах своєї держави.

Найважливіше, що в українському суспільстві була порушена задушлива атмосфера страху й деморалізації. Страх поступово вивітрювався зі свідомості українців, що значно посилювало

---

[5] Цит. за: *Бойко О.* На шляху до незалежності (1985–1991) // Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. / Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови). — К.: Парламентське вид-во, 2007. — С. 917.

зусилля громадськості, спрямовані на руйнацію, а в підсумку — і на демонтаж адміністративно-командної системи.

Потужним чинником суспільних трансформацій у часи перебудови, розвитку і формування громадської думки були гласність та демократизація. Завдяки їм населення СРСР довідалося багато нового з історії своєї країни, зокрема про Першу і Другу світові війни, революцію 1917 р. і громадянську війну, сталінський режим, репресії, розстріли польських офіцерів у Катині, зміст домовленостей між третім райхом і СРСР (пакт Молотова–Ріббентропа). Українцям значно більше стало відомо про голодомори, репресії, депортації, національні утиски. Поступово формувалася правдива картина історичного минулого народу. В історичне й національно-культурне поле поверталися сотні й тисячі імен українських борців за волю і незалежність, соціальну справедливість, героїв і патріотів, громадських і державних діячів, авторів творів національної літератури і мистецтва, затаврованих у різні часи російською пропагандою як «зрадників», «колабораціоністів», «буржуазних націоналістів». Складовою національної пам'яті українського народу поступово ставала київоруська спадщина. Україна реально розпочала відновлювати свою ідентичність, сприйматися населенням як єдиний, цілісний державний організм. Історія стала важливим інструментом політичної боротьби.

Хоча період перебудови тривав недовго — усього більше шести років — він увібрав у себе величезну кількість подій, фактів і явищ, які корінним чином впливали на історичний процес. Перебудова Михайла Горбачова суттєво відрізнялася від реформ Микити Хрущова, які не отримали необхідної підтримки ні суспільства, ні правлячого класу. Горбачовська перебудова була підтримана широкими народними масами, які, позбавляючись страху перед системою, рухали її все далі і далі від меж, запрограмованих Михайлом Горбачовим і його соратниками. За ці роки завдяки тиску народу країна пройшла шлях від спроб перебудови комуністичної системи до зміни моделі соціального розвитку.

Як «революція згори», коли головним суб'єктом перетворень була державна влада, перебудова не досягла поставлених цілей,

бо намагалася поєднати непоєднуване: ринок з централізованим плануванням, політичний плюралізм — з керівною роллю КПРС, суверенітет республік — зі збереженням єдності союзної держави. Через десять років після початку перебудови Михайло Горбачов визнав, що «вона зазнала поразки, ставши жертвою жорстоких нападок, захлинувшись у власних протиріччях»[6]. Але за великим рахунком перебудова Михайла Горбачова перемогла. Вона зробила світ безпечнішим, ініціювала розпад радянської імперії, відновлення або становлення державності народів, які для неї природньо визріли, повернула їх у бік світового цивілізаційного розвитку.

«Заповідником застою» без елементарного суверенітету і незалежності від центру тривалий час залишалася радянська Україна. Тут була найдовша протидія найбільш ортодоксальної, вірнопідданої Кремлю Компартії України, консервативних сил в ній на чолі з Володимиром Щербицьким. Тож закономірно, що в Україні «бюрократична перебудова, — як зазначав Станіслав Кульчицький, — переросла в національну революцію — третю в історії українського народу, після революцій середини XVII ст. і початку XX ст.»[7].

Таким чином, перебудова Михайла Горбачова стала фіналом радянської історії України. Відновлення незалежності відкрило нову главу її історії — важку, складну, суперечливу, але — за межами російсько-радянської системи.

Відновлення української державності ніяк не відповідало інтересам Росії, яка після розвалу СРСР і далі прагнула бути «primus inter pares» — «першою серед рівних» на всьому просторі колишньої імперії. В Кремлі завжди розглядали Україну як невід'ємну частину Росії, український народ — як частину російського народу, а українську мову й культуру — як соціально-культурний гумус для розвитку російської культури. У радянські часи це прикривалося гаслами «інтернаціоналізму», «дружби

---

[6] Див.: Свободная мысль. — 1995. — № 3. — С. 7–11.

[7] *Кульчицький Станіслав*. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 3. — С. 286.

народів» (існування яких — російського, українського, білоруського, — хоча й формально, але визнавалося!). Проголошення української незалежності викрило істинну сутність політики Росії щодо України, та й не лише щодо України. Після розпаду СРСР Російська Федерація оголосила себе спадкоємницею золотовалютного й алмазного фондів, активів, пасивів та всього закордонного майна Радянського Союзу. Вона відмовилася розділити його між колишніми союзними республіками, хоча створювалася ця спадщина зусиллями всіх республік, а не однією Російською Федерацією. З погляду міжнародного права це було кричущим порушенням Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів (1978 р.) і Конвенції про правонаступництво в інших сферах (1983 р.).

У роки перебудови та перші місяці незалежності Україна відкрито демонструвала вирішення національного питання і, об'єктивно, курс на побудову мультикультурного суспільства, у якому б мирно й рівноправно співіснували люди, що належали до різних культурних традицій. І це було правильно і прогресивно. Однак у подальшому реалізація концепції мультикультурності в Україні виявила свої суперечності. Життя в одній державі відокремлених одна від одної етнічних спільнот у перехідну епоху створювало певні загрози. Україна ще не увійшла в фазу «розвинутої національної держави» в постіндустріальному суспільстві. Тому спішні кроки в бік мультикультурності загрожували появою сепаратизму. «Найбільш важкими і небезпечними своїми конфліктами, загрозами масових зіткнень, кровопролиттям, — стверджував керівник московського соціологічного Левада-Центру Лев Гудков, — виявляються не ранні, а середні періоди процесів модернізації — фаза завершення інституалізації національної культури»[8]. Тож нині, в умовах кризи соціальної держави та мультикультуралізму в Європі, в Україні особливо актуалізується проблема толерантності в напрямі наближення до

[8] *Гудков Л.Д.* Абортивная модернизация. — М.: РОСПЭН, 2011. — С. 214–215.

національної держави та усталеного способу життя національної більшості.

Важливе значення для утвердження незалежності України має її природно-ресурсний потенціал. Падіння її ресурсної бази в сучасних умовах є тимчасовим. Україна наділена природою величезними багатствами. Як прогнозував у 1990 р. Deutshe Bank, з усіх радянських республік УРСР у разі розпаду СРСР отримувала кращі шанси на швидкий економічний розвиток. В СРСР вона давала майже п'яту частину національного доходу, понад чверть видобутку вугілля, понад третину сталі і прокату, значну частину продукції сільського господарства. І це при тому, що територія її становила менше 3% території СРСР, а населення — 18%.

Політика перемішування народів, русифікації й асиміляції вела до суттєвих змін соціально-демографічного складу населення СРСР, у тому числі й України. У республіці проживають нині понад сто національностей і народностей. Етнічні українці налічують 72,7% населення, що за критеріями ООН підпадає під визначення «моноетнічна держава». Але це формальна ознака. Як і форма державного устрою в українських реаліях: унітарна чи федеративна, централізована чи децентралізована. Україна за змістом багатовимірна культурно і національно. І це велике багатство країни, бо у вмілих руках може бути вибудувана чудова мозаїка, об'єднуюча гармонія соціального, економічного і національно-культурного різноманіття а, значить, може бути приведений у рух свого роду «вічний двигун» для стабільного і прогресуючого розвитку.

У біології є теорема Р. Фішера, яка стверджує, що популяція тим стійкіша, чим різноманітніший її генофонд. Україна багата на різноманітний культурний та національний фонд, але… катастрофічно вимирає (найшвидше в світі!), інтелектуальний потенціал — розбазарюється, народ — найбідніший у Європі і один із найбідніших у світі. Чому? Нема «вмілих рук». Фактично відсутня донині в Україні політична національно-державницька еліта, провідна верства, яка б мислила і діяла в інтересах народу, в інтересах Української держави. Влада є, правлячий клан є, а національної, державницької еліти — нема. Героїчна національ-

но-державницька еліта, яка яскраво проявила себе в роки горбачовської перебудови і перші роки незалежності, була глибоко ідейною, здатною на самопожертву, але малочисельною, ідеалістичною і романтичною. Вона швидко зійшла з політичної арени.

Дисидентський рух не був потужним і масовим. Він не міг привести до влади нові політичні сили і забезпечити зміну політичних еліт. Дисиденти, правозахисники, національно-демократична опозиція могли привести в рух широкі народні маси, які були невдоволені існуючими порядками й комуністичним режимом. Але вони не в змозі були опанувати його, очолити, взяти владу в свої руки й корінним чином змінити суспільний устрій. Їхні лави були малочисельними та й управлінського досвіду в них не було. До того ж дисиденти не були революціонерами. Це була переважно інтелігенція, яка сповідувала ліберальні цінності й відстоювала еволюційний шлях розвитку. Їм же протистояла надзвичайно потужна, організована і жорстока антилюдська машина, яка до того перемолола все живе в суспільстві. Тому з розвалом СРСР сувора пострадянська сталінсько-брежнєвська реальність швидко нейтралізувала націонал-демократів і дисидентів.

Таким чином, склад правлячого класу до і після перебудови практично не змінився. Хіба що став більш видимим, але це не означало зміни еліт. Господарями життя, власниками багатств країни після краху комуністичного режиму залишилася стара «інтернаціональна» партноменклатура з прошарком «нових українців» — офшорно-космополітичної і кримінальної «еліт», яка народ і державу незмінно розглядала й розглядає як джерело та інструмент власного збагачення, блискавично міняючи в часі лише риторику, словниковий арсенал та різного роду атрибутику й категорично не сприймаючи соціального різноманіття. Незалежні від КПРС у роки перебудови самодіяльні об'єднання, організації, клуби, масові рухи, партії залишилися в історії як перші паростки громадянського суспільства. Нові організації, які виникали й виникають у незалежній Україні в умовах економічних несвобод і тотального контролю «мішкової еліти» за суспільством, слабо репрезентують його. Будучи економічно залежними від олігархату, вони йому й служать, і лише частково

впливають на процес формування громадянського суспільства, перетворення населення — в народ, а України — на повноцінну державу. Саме у цьому є причина довготривалого «застою», що вразив незалежну Україну і не дає їй розвиватися.

«Прикро, але факт: у нас нема справжньої української патріотичної еліти», — визнав перший Президент України Леонід Кравчук у серпні 2016 р. І це зрозуміло: політиків-бізнесменів не буває, бувають тільки бізнесмени, і будь-які приставки до цієї назви недоречні. Бізнес же, як відомо, кордонів не знає. Відповідно, вітчизняні бізнесмени, як правило, не мають батьківщини. Їхня батьківщина там, де є прибуток. Правдиво сказано в Біблії: «Серце твоє там, де багатства твої». Чи можуть тоді бути серця в Україні у тих, у кого нерухомість, рахунки за кордоном, діти навчаються не в Україні, хто відпочиває й лікується за кордоном, дивіденди отримує там же? Постколоніальний український правлячий клас в масі своїй не усвідомлює себе самодостатнім суб'єктом, повною мірою відповідальним не лише за власну, родинну долю, а, передусім, за долю держави і народу.

Державні інститути Україна розбудовувала фактично тільки в перші роки незалежності, період президентства Леоніда Кравчука. У подальшому цей процес втратив системний характер і став спорадичним. Нові структури створювалися, але діяли й старі, реальна влада залишалася у них. Сутність українського життя була зведена до того, що практично кожен чиновник, службовець, посадовець, у якій би сфері він не працював, прагнув і нині прагне «відкусити», «урвати», «прихватизувати» частинку загальнодержавного майна. У результаті й державні інститути функціонують як комерційні, виникла олігархічно-кланова система влади. Її продуктом стали політичні партії, більшість яких змагаються між собою за свої матеріальні вигоди й інтереси — особисті чи корпоративні. Це все визначило реальний колективний портрет влади в Україні. «Патріотичних, компетентних і порядних людей в українській владі нема»[9], — до такого сумного

[9] Цит. за: День. — 2016. — 2–3 грудня, № 220–221.

і невтішного висновку дійшов Богдан Гаврилишин, всесвітньовідомий економіст, громадський діяч і меценат, радник першого Президента України, чотирьох очільників Верховної Ради України та трьох Прем'єр-міністрів України.

…Коли читаєш журнальні чи газетні статті часів перебудови, дивуєшся романтизму і наївності її ідейних натхненників і учасників. У січні 1989 р. російський філософ К. Григор'єв у статті «Перебудова: необхідність, характер, шляхи» писав: «Тепер ринок поступово стає незамінним засобом гнучкого реагування виробництва на суспільні потреби, що швидко змінюються, причому оптом продаються вже не лише солоні огірки і кисла капуста, але й засоби виробництва. Дивись, незабаром з'являться оголошення про продаж нерентабельних підприємств…»[10]. Нерентабельних підприємств в СРСР було, як відомо, майже 25%, а колгоспів — понад 30%. В Україні картина була такою самою. Учені усвідомлювали, з чого треба було розпочинати приватизацію, щоб стимулювати виробництво, активізувати економічне життя. Однак політики думали по-іншому. І коли реально розпочалася приватизація, їх захопила стихія «прихватизації».

На питання автора цих рядків одному з відомих економістів України, академіку, раднику Президента держави: з чого потрібно було розпочинати приватизацію — з нерентабельних підприємств чи з високорентабельних, з металургії, енергетики, газу, нафти, тютюну, горілки та інших бюджетоутворюючих галузей? Поважний учений іронічно й загадково посміхнувся і сказав: «Ну, ви ж розумієте, приватизацію здійснює влада… Люди з влади не будуть брати собі те, що гірше…».

Ось чому армія чиновників в Україні невпинно зростала і продовжує зростати. Якщо чисельність населення республіки за роки незалежності скоротилася з 52 млн осіб до 42-х млн осіб, то

---

[10] *Григорьев К.* Перестройка: необходимость, характер, пути // Политическое самообразование. — 1989. — № 2. — С. 8.

чисельність чиновницького апарату зросла в шість разів — із 60 тис. до 372 тис. осіб[11].

Звідси невтішний висновок: до влади йшли і йдуть люди діяльні, активні, але переважно корисливі, а також люди, позначені відвертим криміналом. Вони йдуть, щоб збагачуватися. Казнокрадство було і є найпоширенішим, а нерідко і єдиним видом бізнесу в Україні. Формулу Карла Маркса: товар — гроші — товар замінено на формулу: товар — гроші — офшор. Прикриваючись назвами «ефективні власники», «інвестори», новоявлені «бізнесмени» порізали на металобрухт нерентабельні підприємства, приватизували колишні радянські колгоспи, зберігши в селах неосталінські порядки. Рентабельні підприємства «прихватизували» й почали «ефективно» управляти ними. Нового, значущого фактично нічого не було побудовано і не модернізовано. Наявний промисловий потенціал зруйнований, занедбане авіабудування, утрачена унікальна космічна галузь. «Південмаш» був найкрупнішим ракетобудівним підприємством світу. Разом з іншими конкурентоспроможними на світовому ринку галузями української економіки ці галузі могли б витягти за собою весь національний економічний ланцюг.

Зруйновані і промисловість, і наука. Фінансування української науки дорівнює бюджету одного європейського університету. За кількістю вчених наша держава знаходиться далеко не на першому місці в Європі. Лише в 2015 р. з України виїхало понад тисячу науковців — близько ста докторів наук і півтисячі кандидатів. І громадськість цим глибоко стурбована. «Прогресивні держави давно зрозуміли, що найцінніший актив сьогодні — люди, — зазначає Артур Оруджалієв, власник ресурсу «AIN.UA». — У світі йде неймовірна війна за таланти. Конкуренція просто нереальна. Україна не те що не намагається нікого залучити, вона не намагається нікого втримати. Менше думаючих людей — менше проблем для політиків. Усе, що відбувається навколо —

[11] Кількість чиновників в Україні зросла у 6 разів — політолог В. Бала. [Електронний ресурс]. — режим доступу: intvua.com/news/politics/1476106760. Назва з екрана.

геноцид держави Україна щодо своїх громадян у чистому вигляді». У таких умовах важко вести мову про формування в Україні суспільства, що базується на знаннях.

Нині Україні пророчать перспективу аграрної наддержави. Перспектива справді є. У світі мільйони людей голодують, продовольчі кризи час від часу вражають ту чи іншу країну. За науковими прогнозами, Україна може прогодувати від 200 до 400 млн людей. Але чи зможе? У Данії, яка від України далеко на півночі, 2,5 млн гектарів сільгоспугідь. Річний прибуток від продажу зернових — 24 млрд євро. Україна з 26 млн гектарів землі (у 10 разів більше) отримала прибуток — 14,7 млрд євро. Знову-таки проблема ефективного власника. І землю відповідно будуть відбирати, «скупляти», приватизувати, крім наявних уже феодалів-латифундистів, чиновники — ті, хто при владі. Між тим, маючи колосальні ресурси (чверть світових запасів чорноземів) Україна могла б за 10–12 років подолати шлях до високорозвинутої Європи, як це зробили німці після Другої світової війни за програмою Людвіга Ерхарда, чи подібно до Польщі, Чехії, країн Балтії, які за 7–8 років знайшли своє місце у світовій економічній системі.

Нинішню безрадісну постперебудовну картину української дійсності доповнює відверто агресивна, загарбницька політика імперської Росії, російсько-українська війна і втрата Україною значної частини власної території[*]. І це чинник впливу на Україну на багато-багато років. «Очевидно, що Путін не збирається відпускати Україну, — зазначив тодішній голова Донецької обласної військово-цивільної адміністрації Павло Жебрівський в інтерв'ю Укрінформу у серпні 2017 р. — йому не потрібна ні частина Донбасу або Луганщини, ні весь Донбас. Путін хоче всю Україну. Я довго аналізував і думав — навіщо Путіну й Росії Україна? Землі у них більш, ніж достатньо. Там лад не можуть навести. І проаналізувавши, зокрема, й історичні аспекти, я

[*] Це восьма війна Росії після розвалу СРСР: дві чеченські, Нагірний Карабах, Південна Осетія, Абхазія, Придністров'я, Грузія. Дев'ятою стала Сирія.

усвідомив для себе — російська імперія неможлива без людського ресурсу України. Без підживлення людським інтелектуальним ресурсом з України російська імперія загине. І саме тому вся ця боротьба і йде».

Цілком слушна думка. Російська Федерація прагне взяти реванш за втрачену історичну перспективу. Російському істеблішменту потрібна не проросійська, а російська Україна. Можна лише додати: крім людського ресурсу України, імперії потрібна ще й українська історія, яку повертають собі українці. Без неї сучасна Росія, країна «суверенної демократії» (Владислав Сурков), національною ідеєю якої, за визначенням російського актора Олексія Серебрякова, є «сила, нахабство і хамство»[12], теж існувати не може. Хоча майбутня демократична Росія, якщо вона можлива, цілком може сконструювати свою, паралельну версію національної історії без української складової.

Події 2014 р., пов'язані з військовою агресією Російської Федерації, висвітили ще одну важливу для України проблему. Вона пов'язана з необхідністю перегляду й переосмислення всієї історії відносин Росії і України, упровадження нових підходів, які повинні ґрунтуватися на розумінні того, що будь-яку взаємодію з сусідньою державою у минулому і тепер треба розглядати передусім у контексті національної безпеки України, національних інтересів українського народу. Адже, крім прямих військових дій, Росія здійснює проти України масштабну гуманітарну агресію. Вона реалізується за трьома напрямами: 1) інспірується та підтримується інформаційно-пропагандистська війна; 2) ведеться мовно-культурна війна; 3) ведеться історіософська війна. Стратегічна мета Кремля полягає у знищенні ідентичності української нації, яка є системоутворюючим складником Української національної держави. Ідеться про безповоротну ліквідацію української державності, що має забезпечити «остаточне вирішення

[12] Цит. за: *Плахонін Андрій*. Брати за списками // День. — 2018. — 2–3 березня.

українського питання» в контексті російських імперських прагнень[13].

Зовнішні загрози для України постійно і багатократно посилюються внутрішніми. Найбільше роз'їдає тіло Української держави й деморалізує суспільство корупція, переділи «прихватизованого». В останні роки корупція набрала тотального характеру і фактично перетворилася у засіб державного управління. Екс-посол США і прес-секретар Держдепартаменту США Адам Ерелі зазначив у липні 2017 р.: «Найбільшого удару та найбільших збитків Україні завдають не бойовики і збройний конфлікт на Сході країни, а корупція». Практично те ж саме заявила Президент Литви Даля Грибаускайте під час візиту в Україну в грудні 2016 р.: «Корупція української влади шкодить країні більше, ніж навіть агресія Росії»[14].

За даними агенства Transparency International, у 2015 р. у списку найбільш корумпованих країн Україна посіла 130 місце із 168. У світовому рейтингу The Legatum Prosperity Index їй належить 112 місце за рівнем життя. Україна — найбідніша і найкорумпованіша країна в Європі. Тож не дивно, що вона посідає п'яте місце у світі за кількістю людей, що емігрують.

Дії української влади щодо боротьби з корупцією більш подібні до боротьби за її збереження і легалізацію нагромадженого капіталу. Так, як і «похід в Європу». Видається, що для багатьох провідників дуже вигідно йти в Європу повільно й довго, бо Європа вимагає творити Європу в Україні. А Україна одним «безвізом», зростаючими боргами, прозорими кордонами з Росією та кілометрами приватизованого кордону з Угорщиною намагається прийти до Європи, приліпитися, як додаток, без власного «я» і власного економічного, культурно-освітнього і громадянського обличчя.

---

[13] *Василенко В.* Незалежність як імператив // Тиждень. — 2015. — 20 серпня. — № 33 (405). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://tyzhden.ua/Society/143989

[14] Експрес (Львів). — 2016. — 15–22 грудня.

Родові плями російського «комуносоціалізму» дуже живучі в Україні. Значною мірою під домінуючим впливом Росії відбувається духовне, ідеологічне та культурне життя в державі. Преса переважно російськомовна, а, головне, — проросійська. Громадську думку продовжують формувати «п'ятоколонні» телеканали, радіостанції, інтернет-сайти, а також легкодоступні «Вести», «Сегодня», «Факты», «Аргументы и факты», «КП в Украине» тощо. Проукраїнські ЗМІ не толеруються владними структурами, для населення вони малодоступні.

Проблемою для Української держави залишається не лише інформаційна, а й церковна сфера. Україна не має єдиної помісної автокефальної церкви і залишається міцно прив'язаною до Російської православної церкви в багатьох проявах церковно-релігійного життя. Навіть в окремих його рисах. Так, Різдво Христове Україна, як і Росія, Казахстан, Сербія, Грузія, відзначала 7 січня, у той час, як католики і протестанти світу — 25 грудня. А Білорусь, Молдова і Албанія — і 25 грудня, і 7 січня, двічі. Між тим, ще в 1923 р. Всеправославний собор у Константинополі вирішив, що православні християни повинні святкувати Різдво 25 грудня. Тоді на це згодилися всі країни, крім тих, які перебували під контролем Росії*. Загалом же історичний досвід, історична практика засвідчує безперечне право України мати власну помісну православну церкву, канонічно підпорядковану, як і в минулому, Вселенському патріарху.

У сучасній Україні не постав, не толерується і не культивується малий і середній бізнес, практично відсутнє вільне підприємництво. Люди реально не одержали своєї частки державної власності, ні землі, ні майна, і, відповідно, не мають економічної свободи, не можуть скористатися своїми економічними й громадянськими правами. Рейтинг України з економічної свободи — 166 місце із 174 країн світу й останнє серед країн Європи. У цивілізованому світі економічні свободи існують для всіх, в

* У 2017 р. Україна вперше відзначила офіційно Різдво Христове і 25 грудня, і 7 січня.

Україні — лише для обраних. Звідси застій, імітація реформ і боротьби з корупцією, моральна деградація, масова еміграція й найгірше — **депатріотизація** суспільства. А депатріотизація — це знищення сутності національного «я», національної свідомості, ідентичності та національного духу. В умовах високого рівня російсько-української асиміляції — пряма загроза українській державності. А ще — подвійна бухгалтерія, коли нерідко слова — одні, а дії — інші. Відтак інститути громадянського суспільства, як зазначалося, надзвичайно кволі, невиразні, маловпливові і малопомітні. Вони «ручні», на відміну від своїх попередників перебудовчих часів. Поки що влада тотально домінує над суспільством, а не навпаки. Внутрішні ресурси України для її еволюційного поступу вичерпалися, і, схоже, держава без зовнішньої підтримки вижити не зможе.

У світі «не існує слаборозвинених країн — є тільки погано керовані»[15], — писав у свій час відомий австрійський економіст, класик світового менеджменту Пітер Друкер. У цій сентенції — корінна проблема незалежної України. Перебудова Михайла Горбачова, українські Майдани поступово наближають нас до її розв'язання: народ стає мудрішим, в політиці з'являються поодинокі нові обличчя, нові імена. Броунівський рух — категорія вічна. І Україна має шанс стати багатою, високорозвиненою, процвітаючою демократичною державою із сильними суспільними інститутами. Роки перебудови довели: Україна може. Услід за національною повинна прийти й соціальна деокупація.

У далекому XIX столітті Михайло Драгоманов зазначав, що політик — це не той, хто одягає на голову лавровий вінок, а той, хто одягає терновий вінок. За великим рахунком і Михайло Горбачов, і Борис Єльцин, і Леонід Кравчук, і Станіслав Шушкевич, і десятки українських дисидентів, націонал-демократів, патріотів-подвижників часів перебудови більшою чи меншою мірою зуміли

---

[15] *Друкер, П., Макьярелло, Дж.* Друкер на каждый день. 366 советов успешному менеджеру / пер. с англ. А. Рыбянец. — 2-е изд. — М.: Манн, Иванов и Фербер, Эксмо, 2013. — С. 72.

піднятися над собою, переступити через своє «я», відмовилися від привілеїв, тихого, владно забезпеченого життя, проявили громадянську мужність, сміливість, відповідальність в інтересах народу й одягли на голову «тернові вінки». Сучасна Україна гостро потребує лідерів перебудовчих часів і нових лідерів — лідерів-державників.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абалкін Леонід 25
Авдієвський Анатолій 101
Аверинцев Сергій 183
Агапов В. 109, 112
Агеєва Віра 167
Адамович Сергій 232
Алексій II (Рідігер) 189, 190
Андропов Юрій 20, 77
Андрухович Юрій 166, 167
Андрущенко Віктор 10, 227
Апанович Олена 158
Арбатов Олексій 28
Астахов Р. 108
Афанасьєв Юрій 140

Баглай Микола 87
Багров Микола 211
Багряний Іван 166
Бадзьо Юрій 134, 165
Бажан Олег 10, 89, 180, 192
Базилюк Олександр 139
Бала Віталій 255
Балаян Роман 173
Балей Вірко169
Бандера Степан 131, 212
Бандурка Олександр 195
Баран Володимир 10, 12
Барка Василь 166, 173
Барков Олег 201, 202, 205
Барладяну Василь 91
Барсенков Олександр 10
Бащук Сергій 203, 205
Бедзик Юрій 172
Бедусенко Сергій 168
Бедь Віктор 205

Безп'ятчук Жанна 231
Бєловинський Л. 62
Бекірова Гульнара 98
Бенюк Богдан 173
Бжезінський Збігнєв 208, 243
Бетко Ірина 167
Биков Василь 121
Бичко Сергій 172
Бібік Валентин 168
Білаш Олександр 168
Білоус А. 139
Більчук Тарас 131
Блажков Ігор 169
Бобков Філіп 73, 196
Бойко Олександр 10, 80, 124, 181, 247
Боднарчук Іван 187
Болбат Т. 107
Бондаренко Віктор 187, 188, 190
Бондаренко С. 100
Босович Василь 172
Брайчевський Михайло 158, 159, 160, 192
Братунь Ростислав 164, 183
Браун Арчі 10
Брежнєв Леонід 13, 14, 20, 33, 43
Бронштейн Михайло 246
Брюховецький В'ячеслав 117, 160, 192
Буковський Сергій173
Бурмака Марія 170
Бутенко Анатолій 10
Буш Джордж 218, 230, 235

Вайлз Пітер 14
Варенніков Валентин 220, 221
Василенко Володимир 235, 258
Величко Самійло 176
Верещак Ярослав 172
Вернадський Володимир 12
Верьовка Григорій 101
Вжесневський Борис 128

Винниченко Володимир 150, 165
Вишенський Іван 176
Віктюк Роман 172
Віттенберг Євген 10
Воловодова О. 105
Воробйов Микола 166
Вощанов Павло 226
Врадій Віка 170
Врублевська Валерія 172
Врублевський Віталій 78

Габіані А. 45
Габович Олександр 38
Гаврилишин Богдан 128, 254
Гагарін Юрій 61
Гайдук М. 176
Галішевський В. 160
Гарань Олексій 10, 135, 138
Гдичинський Богдан 140
Гейко-Матусевич Ольга 90
Гель Іван 91, 179, 180
Герасим'юк Василь 166
Гідо де Марко 226
Гілінський Я. 46, 50
Головатий Сергій 195
Голушко Микола 117
Гончар Іван 175, 176, 192
Гончар Олесь 70, 118, 121, 124, 145, 146, 156, 157, 160, 164, 166, 167, 183, 192, 206
Гончарук Григорій 89, 118, 125
Горбаль Микола 92
Горбачов Михайло 7, 8, 10, 11, 21, 33, 44, 51, 76, 77, 81, 82, 87, 97, 105, 108, 109, 111, 118, 119, 123, 157, 163, 183, 184, 209, 212, 216, 217, 218, 219, 223, 224, 230, 235, 236, 243, 244, 248, 249, 260
Гордон Дмитро 34
Горинь Богдан 91, 131, 192
Горинь Михайло 90, 91, 92, 122, 124, 131, 180, 192, 233, 241
Горчинський Анатолій 169
Гресь Віктор 173

Гречанюк Сергій 168
Грибаускайте Даля 258
Григор'єв К. 254
Гриньов Володимир 139, 233
Грицак Ярослав 10
Гришко Василь 10
Гришко М.В. 52
Грушевський Михайло 150, 158, 165
Губаренко Віталій 169
Гудков Лев 250
Гундорова Тамара 167
Гуренко Станіслав 207, 220, 221
Гусяк Дарія 131

Данилейко Володимир 176
Даниленко Віктор 148
Даниленко Олександр 12
Даниленко Святослав 12
Данилюк Юрій 180, 192
Даніельс Роберт 10
Данченко Сергій 172
Дворський Павло 170
Джемілєв Мустафа 74, 75, 77, 98
Дзира Ярослав 152, 158, 160
Дзюба Іван 144, 146, 160, 164, 166
Дичко Леся 168
Діброва Володимир 166
Дімаров Анатолій 166
Довгей В. 240
Довгич В. 164
Довженко Олександр 62
Доній Олександр (Олесь) 201, 202, 203, 205
Донцов Дмитро 131
Дончик Андрій 173
Драбинко Олександр 184
Драгоманов Михайло 150, 260
Драй-Хмара Михайло 165
Драч Едуард 170
Драч Іван 85, 117, 118, 122, 124, 127, 129, 133, 164, 165, 167, 172, 192, 193, 225, 233, 241

Дрозд Володимир 164
Друкер Пітер 260
Дряглін В.106
Дубровіна Любов 154
Дудар Євген 168
Дужий Петро 131

Едельштейн Георгій 183
Ерелі Адам 258
Ерхард Людвіг 256

Євтушенко Євген 121
Єленський Віктор 188
Єльцин Борис 112, 183, 207, 208, 212, 217, 223, 224, 226, 232, 234, 235, 236, 260
Ємець Олександр 139
Єфименко Олександра 165
Єфремов Сергій 165

Жданкін Василь 169, 170
Жебрівський Павло 256
Жолдак Богдан 172
Жуковський Аркадій 10, 150, 186
Жулинський Микола 160

Забужко Оксана 85
Загорцев Василь 168
Загребельний Павло 166
Задніпровський Михайло 173
Заєць Іван 232
Заливаха Опанас 91, 175
Зеров Микола 165
Зубицький Володимир 168
Зубов Андрій 88, 90, 100

Іванов Іван 166
Іваничук Роман 166
Івашко Володимир 123, 195
Іващишин Маркіян 201, 202, 203

Івченко Віктор 172
Ігнатенко О. 228
Іллєнко Юрій 173, 174
Іллінська Світлана 173
Ільїн Вадим 169
Іоанн-Павло II 179, 183, 184, 185, 186
Ірванець Олександр 167

Каганович Лазар 153
Калинець Ігор 91
Камінський Анатоль 10, 179, 183
Кандиба Іван 131
Карабиць Іван 168, 169
Карамзін Микола 39
Кара-Мурза Сергій 52, 102
Кармазіна Марія 134, 135
Касьянов Георгій 241
Качковський Лесь 13
Кашпіровський Анатолій 46
Кендзьор Ярослав 195
Клименко Станіслав 173
Кліщ Андрій 203
Коваль Віктор 152
Коваль Михайло 152
Ковач Ігор 168
Козак Богдан 173
Колесник Микола 184
Коломієць Марта 243
Коломієць Олексій 172
Коль Гельмут 218
Компан Олена 158
Кондуфор Юрій 152
Конєв Сергій 122, 124
Конквест Роберт 148
Коновалець Євген 131, 212
Копержинська Нонна 172
Кордун Віктор 166
Корельський Віктор 10
Коропецький Іван 10, 33

Косигін Олексій 7
Косинка Григорій 165
Косів Михайло 195
Костенко Ліна 6, 165, 166
Костенко Юрій 195
Костицький Василь 195
Костомаров Микола 165
Костюк Петро 115
Котигоренко Віктор 10
Коткін Стівен 10
Коцюруба Ігор 205
Кравченко Андрій 167
Кравченко Богдан 10
Кравчук Леонід 34, 72, 74, 106, 146, 161, 176, 188, 190, 195, 200, 203, 205, 207, 208, 213, 216, 219, 220, 221, 224, 226, 227, 228, 230, 233, 234, 236, 239, 241, 253, 260
Красівський Зеновій 131
Красотов Олександр 168
Кремень Василь 10, 32
Кресіна Ірина 141
Крим Анатолій172
Криштофович В'ячеслав 173
Крюкова Неоніла (Ніла) 202
Крючков Володимир 203, 217, 219
Кузан Олег 203, 205
Кузьменко Юлія 52
Кузнєцов Владислав 10
Кузнєцов Владлен 93
Кузьмінський Сергій 169
Кузьо Тарас 10
Куліш Микола 165, 166
Кульчицький Станіслав 10, 12, 74, 152, 154, 247, 249
Купчинський Роман 10
Курчик Тарас 170
Куценко Микола 124
Кучеренко Марія 166

Лаас Наталя 43
Лазебник Юрій 70

Левенець Юрій 247
Ленін Володимир 66, 74
Лепкий Богдан 165
Лисенко Сергій 173
Литвин Володимир 10, 30, 120, 195, 247
Литвин Юрій 37, 212
Литвиненко Таїсія 172
Лихолат Андрій 152
Лишега Олег 166
Лісничук Олесь 10
Ліст Фрідрих 13
Лозицький Володимир 126
Лосєв Ігор 162, 163
Лук'яненко Левко 90, 91, 92, 93, 131, 136, 165, 225, 233, 241
Лук'янов Анатолій 217, 218, 219
Лупиніс Анатолій 131
Любачівський Мирослав Іван 185, 186
Лятошинський Борис 168
Ляшко Олександр 69

Мазепа Іван 150
Майборода Олександр 10
Макаревич Е. 73
Макаренко Віктор 44
Максимов Володимир 10
Малкович Іван 166
Малютін Михайло 10
Маляр Володимир 172
Маняк Володимир 93, 117
Маркс Карл 255
Маркусь Василь 128, 185
Марчук Іван 175
Масенко Лариса 145
Масик Костянтин 220
Масол Віталій 33, 200, 201, 205, 207
Матвієнко Ніна 171
Матешко Анатолій 173
Мацькович Софія 124
Медведєв В. 70

Мейс Джеймс 148
Мельник Ірина 96
Мельникова Ірина 152
Мещеряков Володимир 139
Миколайчук Андрій 170
Мироненко Віктор 246
Михальченко Микола 10, 79, 227
Мілявський Леонід 90
Міхальченко В. 145
Міхновський Микола 131
Мовчан Павло 124, 195
Мойсеєв Станіслав 172
Момотенко Тамара 47, 48, 50
Мороз Олег 169
Мороз Олександр 195, 224
Морозов Віктор 170
Морозов Костянтин 239
Москалець Костянтин 166
Мстислав (Скрипник)187
Муратова Кіра 173
Мусієнко Олекса 117, 118
Муха Степан 148
Мушкетик Юрій 96, 117, 124, 167

Набока Сергій 90
Нагорна Лариса 141, 142
Назарбаєв Нурсултан 217
Неборак Віктор 167
Новиченко Леонід 167

Окара Андрій 58, 59, 60
Олексенко Степан 172
Олійник Борис 117, 118, 146, 164, 166, 195
Онищенко Олексій 154
Оруджалієв Артур 255
Осадчук Петро 168
Осташевський Генріх 172

Павличко Дмитро 94, 117, 118, 124, 125, 127, 133, 134, 165, 167, 171, 192

Павлов Валентин 111, 217, 219
Палажченко Леонід 52
Панчишин Андрій 170
Параджанов Сергій 173
Паршак Катерина 12
Пастухов Володимир 10
Пашковський Євген 166
Петриненко Діана 171
Пилипчук Володимир 133
Пинзеник Віктор 195
Пирожков Сергій 247
Підкова І. 134
Підсуха Олександр 167
Пімен 184
Піхоя Рудольф 10
Плахонін Андрій 257
Плачинда Сергій 136, 168
Плохій Сергій 10, 246
Плющ Іван 125, 195
Пономаренко Любов 166
Попов Сергій 10
Попович Мирослав 139, 159, 160, 192
Приходько Григорій 130
Прісланд Девід 28
Пронюк Євген 92
Проценко Павло 192
Пруський Віктор 191
Пуго Борис 217, 219
Путін Володимир 236, 256

Радько П. 159
Рачинський Петро 172
Реєнт Олександр 12
Рейган Рональд 64
Рижков Микола 105
Римарук Ігор 166
Рогоза Борис 117
Роднянський Олександр 173
Розстальний Віталій 172

Романицький Борис 173
Романів Олег 95
Рубльов Олександр 12
Руденко Микола 90, 152, 165
Русанівський Віталій 94
Русначенко Анатолій 10
Руст Матіас 64
Рушковський Микола 172
Рябчук Микола 166

Савчук Віталій 172
Саган Олександр 41
Саква Річард 10
Самчук Улас 166
Санцевич Анатолій 152
Сарбей Віталій 152
Сахаєв В. 84
Сахаров Андрій 183
Сверстюк Євген 90, 91, 165
Світличний Іван 91, 165
Семущак Тарас 203
Сеник Ірина 131
Сервіс Роберт 209
Серебряков Олексій 257
Сергієнко Григорій 152
Середа Андрій 169
Сильвестров Валентин 168
Симоненко Василь 165, 176
Симоненко Рем 152
Симонян Р. 246
Сиротенко Яків 173
Ситник Костянтин 102
Сірко Іван 125
Січко Василь 132
Січко Петро 132
Скляренко Г. 144
Скорик Мирослав 168, 169
Скрипка Олег 169
Слабошпицький Михайло 117

Слинько Іван 152
Смолій Валерій 12, 85, 247
Смольніцька Мирослава 22, 44, 45
Солнцев В. 145
Сольчаник Роман 10
Стадниченко Юрій 168
Сталін Йосип 7, 33
Станкович Євген 168, 169
Стаханов Олексій 77
Стельмах Ярослав 172
Стецьків Тарас 139, 195
Стецько Ярослав 131
Стригун Федір 172
Ступка Богдан 172
Стус Василь 91, 93, 97, 165, 212
Субтельний Орест 10, 150, 186
Сурков Владислав 257
Сухацький Роман 29
Сушинський Богдан 168
Сяопін Ден 209

Табурянський Леопольд 233
Танюк Лесь 93, 195
Тарасов Володимир
Тарнашинська Людмила 167
Татарченко Геннадій 168
Тельнюк Галина 170
Тельнюк Леся 170
Тельнюк Станіслав 117, 168
Тереля Йосип 179
Терен Віктор 117
Терещук Г. 113
Тетчер Маргарет 217
Тихий Олекса 97, 212
Тичина Павло 165
Тищенко Олександр 169
Ткаченко П.А. 52
Ткаченко П.П.52
Толочко Петро 87

Томенко Микола 10
Тронько Петро 24
Тупчієнко Леонід 10
Тягнибок Олег 203

Уайт Стефан 10
Удовенко Геннадій 231
Уілсон Ендрю 10
Українка Леся 165
Урбан Майкл 10

Федорів Роман 166
Філарет (Денисенко) 184, 188, 189, 191
Філенко Володимир 139
Філіпенко Віталій 168
Фішер Рональд 251
Фокін Вітольд 207
Франко Іван 165
Фурман Дмитро 10
Футей Богдан 128

Хантер Холланд 14
Хвильовий Микола 165
Хворостяний Ігор 152
Хоролець Лариса 172
Хостікоєв Анатолій 173
Хмара Степан 92, 127, 131, 136, 180, 207
Хміль Іван Сергійович 152
Храмчіхін Олександр 64
Хрущов Микита 7, 43, 78, 248

Царук Олесь 131
Цепколенко Кармелла 168

Чайковська Валерія 172
Чемерис В. 161
Червоній Василь 195
Черненко Костянтин 20
Чернявська Інна 90

Черняк Володимир 122
Чечеватов Віктор 220
Чирков Олег 55
Чобіт Дмитро 195
Чорновіл В'ячеслав 87, 90, 91, 92, 165, 180, 193, 195, 231, 233, 241, 243, 245
Чубай Тарас 170
Чубинський Павло 101
Чумак Алан 46

Шаповал Юрій 10
Шариков Борис 220
Шаталін Станіслав 25
Швайка Михайло 133, 134
Шевченко Анатолій 168
Шевченко Олесь 90, 131
Шевченко Федір 160
Шелест Петро 70, 71
Шептицький Андрей 185, 186
Шигаєва Галина 173
Ширяєва Людмила 12
Шкляр Леонід 10
Шпорлюк Роман 10
Шумейко Григорій 173
Шухевич Роман 131
Шушкевич Станіслав 234, 235, 260

Щадов Михайло 108, 111
Щербак Юрій 86, 165, 166, 168, 172, 192
Щербицький Володимир 32, 70, 72, 74, 77, 78, 82, 117, 123, 148, 157, 247, 249

Юхновський Ігор 93, 129, 139, 188, 195, 202, 205, 206, 224, 225, 233, 241

Явлінський Григорій 25
Яворівський Володимир 121, 122, 124, 126, 127, 133, 164, 165, 166, 167, 168, 192
Яворницький Дмитро 125, 150, 165
Язов Дмитро 217, 219

Яковлєв Олександр 51, 230, 231
Якунін Гліб 183
Ярема Володимир 187
Янаєв Геннадій 217, 219
Янчук Олесь 173
Ященко Леопольд 170, 171, 192

ANNOTATION

National Academy of Sciences of Ukraine
Institute of History of Ukraine

VIKTOR DANYLENKO

Ukraine in 1985–1991: the last chapter of Soviet history

Danylenko V.M.
Ukraine in 1985–1991: the last chapter of Soviet history. — K.: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2018. — 278 p.

The work reveals the main aspects of the socio-economic, socio-political, cultural and spirituallife of Soviet Ukraine in the years of Gorbachiov's reorganization, its course and its consequences. The main regularities, causes and driving forces of the processes that led to the collapse of the USSR and the restoration of Ukraine's independence are revealed. The view from the inside, assessments of both objective and subjective sides at the time of everyday life, social groups and different personalities, behavior, and mood, are supposed to reflect the colorful palette of the last years of Soviet reality more fully. For historians, teachers, students and every person interested in the latest history of Ukraine.

Reviewers: *Stanislav Kulchytskyi,* Doctor of Historical Sciences, Professor
Olexander Rubliov, Doctor of Historical Sciences, Professor
Volodymyr Baran, Doctor of Historical Sciences, Professor

Recommended for publication by the Academic Council of the Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine

Наукове видання

ВІКТОР ДАНИЛЕНКО

УКРАЇНА В 1985–1991 рр.: ОСТАННЯ ГЛАВА РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Фото на обкладинці з особистого архіву М.К. Смольніцької та сайтів:
https://chernobyl-heart.com/likvidatsiya-posledstvij-chernobylya
http://euro.kharkiv.ua/?p=16084
http://www.golos.com.ua/rus/article/263270

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А*.

Підписано до друку 16.07.2018 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 16,16. Обл. вид. арк. 15,49.
Тираж 300. Зам. 14. 2018.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.